

מעוז עזריהו

שֵׁם דָּבָר

פרקים של היסטוריה תרבותית

מעוז עזריהו הוא פרופסור אמריטוס לגאוגרפיה של התרבות באוניברסיטת חיפה. מחקריו עוסקים בעיצוב נופי זיכרון והנצחה, בפוליטיקה של שיום רחובות ובהיסטוריה התרבותית של מיתוס תל אביב. בין ספריו בעברית: **פולחני מדינה: הנצחת הנופלים וחגיגות העצמאות בישראל 1948–1956** (שדה בוקר 1995); **תל אביב: העיר ה(א)מיתית** (שדה בוקר 1995); **על שם: היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל** (ירושלים 2012); **במותם ציוו: אדריכלות בתי הקברות הצבאיים בישראל, השנים הראשונות** (ישראל 2012); **שבוייה בדימויה: קיצור תולדותיה וקווים לדמותה של מדינת תל אביב** (רעננה 2021); **עיר זוכרת: מצבות ואנדרטאות בתל אביב-יפו** (חיפה 2022); **נופים זוכרים: פרקים בהנצחת מלחמת העצמאות** (חיפה 2023); **פיסות תל אביביות** (חיפה 2023); **תל אביב: פיסות של היסטוריה עירונית** (חיפה 2025).

מעוז עזריהו

שם דבר

פרקים של היסטוריה תרבותית

מוסד הרצל לחקר הציונות
אוניברסיטת חיפה

Maoz Azaryahu

SHEM DAVAR

מסת"ב: 978-965-93168-9-2 ISBN:

©

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט
בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר — כל חלק שהוא
מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול
בספר זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת בכתב ממחבר הספר.

נדפס בישראל, תשפ"ו — 2026
עיצוב, סידור, עימוד והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ

תוכן העניינים

9

מבואה

פרק 1

תובנות על ראשיתו ועתידו של זיכרון השואה בישראל
(עמ' 15)

15	עברו של הזיכרון
16	יד ושם
17	קדיש וקבר ישראל
20	עתידו של הזיכרון: בהיעדר הנקמה

פרק 2

תל אביב: על התחלות והתחלות חדשות
(עמ' 24)

25	מתי נוסדה תל אביב?
29	גלגוליו של שם
31	מתי החלה העיר העברית הראשונה?
33	חולות והתחלות
35	המייסדים
37	התחלות חדשות
37	תל אביב-יפו
40	עיר ללא הפסקה
41	אחרית דבר

פרק 3
לזכר קדושי גְרוֹסוֹלוֹבָה
אתר ההנצחה בשכונת בורוכוב (גבעתיים)
(עמ' 43)

44	חלק א': החורשה, 1928-1935
54	חלק ב': הצבת האנדרטה, 1958-1965
60	חלק ג': הכול נשאר במשפחה, 2013-2018

פרק 4
האנדרטה בעדן
לזכר עולי תימן שנספו בדרכם לישראל
(עמ' 64)

פרק 5
האנדרטה שלא נבנתה בשער הגיא
(עמ' 72)

פרק 6
שם עולם
(עמ' 80)

80	הגירוש מגן עדן
82	אלמוות, קטן וגדול
83	להשאיר שם
85	לעשות שם
86	לשים שם (בכתב)
87	להקצות שם

פרק 7
שיום רחובות והנצחה ציבורית
(עמ' 89)

פרק 8
רחובות על שם זאב ז'בוטינסקי
(עמ' 99)

100	הסכמות ומחלוקות: 1940-1947
108	ציר ז'בוטינסקי: 1948
109	לאחר הקמת המדינה
114	המאבק על הזיכרון

פרק 9
הפוליטיקה של שמות רחובות קולוניאליים בישראל
(עמ' 116)

	רחובות על שם המלך ג'ורג' החמישי ואדמונד אלנבי
117	בארץ-ישראל המנדטורית
118	ירושלים
119	תל אביב
122	חיפה
122	טיהורו של העבר הקולוניאלי
123	ירושלים
127	תל אביב-יפו
131	חיפה
134	אחרית דבר

פרק 10
רחובות על שם ברכה פולד ומרים שחור בתל אביב
(עמ' 136)

137	לזכר ברכה פולד א
138	לזכר מרים שחור
140	לזכר ברכה פולד ב

פרק 11
דרך רבין
על שם יצחק רבין 1995-2005
(עמ' 145)

פרק 12
על המפה: טיול בארץ
(עמ' 162)

162	הטיול כידיעת הארץ
163	ה"טיול בארץ" כמשחק-לוח
165	תולדות המפה העברית
165	המפה כטקסט
166	ארץ-ישראל העברית
172	גבולות הארץ
175	היבטים איקונוגרפיים
177	אחרית דבר

פרק 13
על השטרות
סדרת "הדמויות" 1959
(עמ' 178)

180	היסטוריה איקונוגרפית קצרה של השטרות ה(ארץ-)ישראליים
181	הסדרה השנייה: 1959

מבואה

פרקי הספר פורשים לעין הקורא עיונים בהיסטוריה ובגאוגרפיה התרבותית של הציונות ושל מדינת ישראל. כל אחד מפרקים אלה עומד בזכות עצמו. כל אחד מהם הוא תוצר של העיסוק המחקרי שלי מאז שלהי שנות ה־80 בסוגיות של עיצוב תשתית הזהות הישראלית. אני מודע היטב לכך שהמונח "זהות ישראלית" הוא עמום ונתון לפירושים שונים. עבורי, בבסיס שאלת הזהות ניצבת השאלה "מי אנחנו", שהתשובה לה ניתנת במידה רבה על ידי התשובות לשאלות "מאיפה אנו באים", "מה אנחנו זוכרים", ו"איך אנחנו זוכרים ומזכירים את מה שאנחנו אמורים לזכור".

באופן כללי, הזהות היא הסיפור המשותף כפי שהוא נכתב ונערך מחדש במהלך ההיסטוריה. הבחירה המחקרית שלי הייתה לספר את סיפור כתיבתם של פרקים נבחרים מהסיפור בכלל ובנוף בפרט. למחקרי היו שני מוקדים. האחד היה עיצובם של נופים זוכרים: תכנון בתי הקברות הצבאיים, הקמת אנדרטאות וההיסטוריה הפוליטית של שיום רחובות. השני היה המיתוגרפיה של תל אביב: מיפוי הדימויים והמיתוסים שניסחו בתקופות שונות בתולדות העיר תשובות שונות לשאלה "מהי תל אביב".

הפרק הראשון מציג תובנות על התפתחות זיכרון השואה בישראל. שתי התובנות הראשונות מתייחסות לתקופת הראשית של עיצוב זיכרון השואה בישראל: מחד הרעיון של יָד וְנֶשֶׁם כמחויבות קולקטיבית, ומאידך פרקטיקות מסורתיות של חסד של אמת כמו אמירת קדיש והבאת אפר הנרצחים לקבורה בארץ־ישראל. התובנה השלישית היא כי עוצמת זיכרון השואה בישראל כיום ובעתיד נובעת מכך שהחשבון עם הרוצחים מעולם לא נסגר באמת, משום שלא

הייתה נקמה יהודית משמעותית. בהיעדר סגירה, השואה נותרת חלק חי ומתמשך מהתודעה הקולקטיבית הישראלית. המסקנה שלי היא כי דווקא היעדר הנקמה מחזק את הזיכרון ומונע ממנו להפוך לעבר שנשכח.

הפרק השני דן בהתחלות ובהתחלות מחדש השזורות בסיפור ייסודה ותולדותיה של תל אביב: העיר שנבנתה על החולות כבריאה שמגלמת את הניצחון הארכיטיפי על השימוץ; שיום העיר כביטוי של התחלה שהיא בה בעת התחלה חדשה; תארוכים שונים לייסודה של העיר; העיר העברית הראשונה ככינוי, כתואר וכמליצה; מייסדי תל אביב. חלקו האחרון של הפרק עוסק בהמצאתה מחדש של תל אביב כתל אביב-יפו ב-1950 ובכינונה כעיר ללא הפסקה בשלהי שנות ה-80.

שלושת הפרקים הבאים מוקדשים כל אחד למפעל הנצחה במרחב שמעורבת בו הקמת אנדרטה. ב-1951 הסביר עלי איתן, המזכיר המדעי של ועד הלשון, כי המילה אנדרטה מקורה בספרות התלמודית ופירושה פסל אדם – והיא נגזרת מן המילה היוונית אנדריאס.¹ להצעתו, אם אין המדובר בפסל אדם יש להשתמש במונחים "מצבת זיכרון" או "יד". בפועל המילה אנדרטה השתרשה בשפה העברית ללא קשר אם המדובר בפסל אדם או לא.

ללא קשר למינוח שנעשה בו שימוש, תובנה בסיסית היא כי כמדיום מרחבי, האנדרטה יוצרת קשר בין ההיסטוריה לגאוגרפיה, בין הטבע לתרבות, בין הנוף לקהילה, בין המיתוס ליום-יום. היא מגלמת אידאלים ומספרת את העבר ועל העבר באמצעות צורתה החומרית ובמיקומה הגאוגרפי. מבחינה סמיוטית האנדרטה היא כעין תחנת ממסר של משמעויות סמליות שמתווכות בין יזמי ההנצחה ובין קהל היעד שלה, התופס וחווה את האנדרטה במונחים של זיכרון קולקטיבי או מורשת היסטורית. ברובד הגלוי כל אנדרטה מספרת את הסיפור ההיסטורי שביקשו מקימה לספר בנוף. אולם לכל אנדרטה יש סיפור נוסף, הוא סיפור הקמתה. זהו סיפורן של התפיסות שהנחו את היזמים, של המחלוקות שליוו את הקמתה, ושל הפשרות שהתקבלו במהלך יציקת קווי המתאר הרעיוניים של ההנצחה לתבנית צורנית.

הפרק השלישי עוסק באתר ההנצחה לזכר קדושי העיירה גרוסולובה בשכונת בורוכוב בגבעתיים. אתר הנצחה זה הוא היחידי בישראל שמוקדש לקדושים שנרצחו בפרעות 1919 באוקראינה. הדיון משרטט שלושה שלבים עוקבים בהיסטוריה של אתר ההנצחה: נטיעת החורשה בשכונת בורוכוב ב-1929, הסכסוך עם עיריית גבעתיים ב-1959 בעקבות גדיעת רוב עצי החורשה והקמת האנדרטה

1 ידיעות עיריית תל אביב-יפו, 15 במאי 1951, עמ' 23.

של בתיא לישנסקי בעקבות פסק הבוררות, ושיקום אתר ההנצחה בעשור השני של המאה ה-21.

הפרק הרביעי מספר את סיפורה של האנדרטה שהוקמה ב-1950 במחנה המעבר בחאשד (מחנה גאולה) בעדן לזכר העולים שנפטרו במחנה ונקברו שם. אנדרטה זו הוקמה מחוץ לישראל, ולכן לא נעשתה חלק מנוף הזיכרון הישראלי. יתרה מזאת, למעט שני אזכורים קצרים בעיתונות התקופה בהקשר של סגירת מחנה המעבר לעולים מתימן, הציבור לא נחשף כלל לקיומה. לאחר סיום השלטון הבריטי בעדן ב-1967 נהרסה האנדרטה כנראה, כך שלא נותר ממנה כל שריד למעט מספר מועט של צילומים המתעדים את טקס חנוכתה באוקטובר 1950.

הפרק החמישי שופך אור על אנדרטה שלא נבנתה בצורה בה אמורה הייתה להיבנות: האנדרטה שעיצב הפסל מיכאל קארה להנצחת פורצי הדרך לירושלים בשער הגיא. למרות שנבחרה בתחרות פומבית היא לא נבנתה בשל התנגדות לעיצובה הפיגורטיבי. הדיון באנדרטה כמדיום חזותי דורש הבחנה בין הפוליטיקה של ההנצחה לפואטיקה שלה. הפוליטיקה של ההנצחה עוסקת בנושא המונצח על ידי האנדרטה, דהיינו את מה ואת מי היא מנציחה. הפואטיקה של ההנצחה עוסקת בעיצוב ובצורת הביטוי האמנותית והאדריכלית של האנדרטה. ההבחנה בין הפוליטיקה לפואטיקה של ההנצחה היא בין מה ולמה לאיך. אנדרטה במחלוקת נמצאת במרכז של ויכוח ציבורי שמשקף עמדות שונות באשר לערכים חברתיים, לנוממות תרבותיות ולפרשנויות של ההיסטוריה. אך מחלוקות יכולות לסוב לא רק על השאלה מה צריך וראוי לזכור, אלא גם על ערכים אסתטיים, על סגנון אמנותי ועל אסטרטגיות עיצוביות שנבחרות לייצג את הזיכרון. האנדרטה שעיצב מיכאל קארה לזכר פורצי הדרך לירושלים מייצגת אפשרות הנצחה מוסדית שלא מומשה בנוף, אך תועדה במסמכים וזכתה לחשיפה ציבורית בדיווחים ובמאמרים בעיתונות.

כפי שמעיד שמו, ליבת הספר הם חמשת הפרקים המוקדשים להיסטוריה הפוליטית של שיום רחובות בישראל. לפי מילון אבניאון שם דָּבָר הוא "שם מפורסם, שם שזכה לפומבי רב", ולפי מילון מורפיקס: "מישהו או משהו בעל מוניטין, מפורסם מאוד לטובה". שתי הגדרות מילוניות אלה מניחות כי השם והדבר בעל השם מתלכדים בפרסומם. קריאת רחובות על שם מישהו או משהו מקבעת את פרסומו של השם וכך גם של בעל השם ברבים: השם המונצח על השלטים ועל המפות נעשה לחלק משפת הדיבור היום-יומי בהקשר הגאוגרפי של ההתמצאות במרחב. בכך נעשה השם המונצח לישות בעלת קיום עצמאי שאינה תלויה עוד במעשיו של בעל השם, אלא אם כן מתעורר דיון אם יש להחליף את השם בגלל אי-התאמתו מסיבות פוליטיות, אידאולוגיות או אתיות. בלשון המקרא

המשמעות של דָּבָר היא מה שנאמר, וגם משהו שקיים בעולם באופן כללי. במובן כפול זה, שם דָּבָר הוא שמו של משהו או מישהו, אך גם השם שאומרים אותו בדיבור. כמנגנון שמבטיח את אזכור השם בדיבור, שם זיכרון הניתן לרחוב על שמו של אדם הוא הבטחה להישארות השם וכך גם לחיי נצח בתרבות.

הפרק השישי עוסק בהיסטוריה התרבותית של הישארות השם – "שם עולם" – כאסטרטגיה של הענקת חיי נצח סמליים. בבסיס הדיון נמצא המתח המובנה שבין סופיות החיים האנושיים לבין השאיפה הקיומית לנצח את השכחה שלאחר המוות ולהשיג אלמוות חילוני, המוגדר לא כחיי נצח מטפיזיים, אלא כהמשך קיומו של האדם בזיכרונם של הדורות הבאים. בעקבות מילן קונדרה, הבחנה בסיסית היא בין "אלמוות קטן", המתקיים בזיכרונם של מכרי המת, ובין "אלמוות גדול", המתייחס לאזכוריו של אדם בדורות הבאים על ידי מי שלא הכירו אותו אישית. הטענה המרכזית של הפרק היא שהמפתח לאלמוות הגדול הוא הישארות השם, שכן זיכרון האדם כרוך בהזכרת שמו, ולכן "שם עולם" נתפס בתרבויות רבות כהבטחה לחיי נצח. כמנגנון של הנצחה ציבורית, קריאת מקומות על שמות אנשים היא מנגנון יעיל להבטחת הישארות השם והישרדות הזיכרון לאורך דורות.

הפרק השביעי דן בשיום רחובות כמנגנון של הנצחה ציבורית. באמצעות קריאת רחובות על שמם של אישים ושל אירועים, הרשויות העירוניות משלבות את הזיכרון ההיסטורי והלאומי בשגרת החיים היומיומית של התושבים. טענה מרכזית של הפרק היא כי שיום רחובות הוא מעשה פוליטי מובהק: ההחלטה את מי להנציח, באיזה מקום ובאילו נסיבות משקפת ערכים, אידאולוגיות ומאבקים על הנרטיב ההיסטורי. משום כך, שינויי משטר, מהפכות ותמורות חברתיות מלווים לעיתים קרובות בהחלפת שמות רחובות ובכתיבה מחדש של הנרטיב הרשמי במרחב הציבורי. למרות שרוב המשתמשים ברחובות מתייחסים לשמותיהם בעיקר כאמצעי ניווט, שמות הרחובות הם למעשה חלק ממערכת הנצחה רבת-עוצמה, המעניקה לאישים ולאירועים מקום קבוע בנוף העירוני ובזיכרון הציבורי. הבנאליות של שמות הרחובות היא לכאורה לנוכח חשיבותם התרבותית, החינוכית והפוליטית.

הפרק השמיני עוסק בהיסטוריה הפוליטית של קריאת רחובות על שם זאב ז'בוטינסקי בישראל. מעמדו הייחודי של זאב ז'בוטינסקי בפנתיאון הציוני ניכר היטב בבולטות שלו על שלטי הרחובות ברחבי הארץ. תהליך קריאת רחובות על שמו של מייסד הציונות הרוויזיוניסטית ובית"ר החל מיד לאחר מותו באוגוסט 1940, אך המחלוקת הפוליטית בין השמאל והימין הציוני באה לידי ביטוי גם בכך שההנצחה הייתה לזירת מאבק פוליטי. עבור מתנגדיו הפוליטיים של ז'בוטינסקי

הנצחתו הייתה בתחילה נושא במחלוקת, אך עבור חסידי הנצחתו הייתה ונותרה ביטוי לא רק לשאיפה לשמר את מורשתו לדורות הבאים, אלא גם היבט פוליטי של המאבק הנמשך על מקומם של התנועה הרוויזיוניסטית ושל מנהיגה בסיפור הלאומי.

הפרק התשיעי בוחן את הדינמיקה הפוליטית של שינוי שמות רחובות המזוהים עם השלטון הבריטי בארץ-ישראל בשלוש ערים ישראליות: ירושלים, תל אביב-יפו וחיפה, כשבמוקד הדיון רחובות שנקראו על שם המלך ג'ורג' החמישי ועל שם פילדמרשל אדמונד אלנבי, המפקד העליון של הכוחות האימפריאליים הבריטיים שכבשו את המזרח הקרוב במלחמת העולם הראשונה. חלקו הראשון של הפרק דן בקריאת רחובות על שמם של אישים המזוהים עם השלטון הבריטי בארץ-ישראל בארבע הערים המרכזיות של פלשתינה המנדטורית הבריטית (1918-1948): ירושלים, יפו, תל אביב וחיפה. חלקו השני של הפרק עוסק בדפוסים של שינוי שמות רחובות המזוהים עם השלטון הבריטי לאחר עצמאות ישראל בשנת 1948.

הפרק העשירי מתמקד בשאלת הנצחתן של שתי לוחמות הפלמ"ח, ברכה פולד ומרים שחור, בתל אביב באמצעות קריאת רחובות על שמן. מבחינת עיריית תל אביב, ההחלטות שהתקבלו בנוגע להנצחת שתי לוחמות הפלמ"ח על שלטי הרחובות נועדו לשמור על שני עקרונות יסוד של מדיניות השיום העירונית: אי-הכרה בשמות רחובות שנקבעו ביוזמת תושבים ללא אישור רשמי, והימנעות מהנצחת נופלים יחידים באמצעות קריאת רחובות על שמם. אלא שבמקרה של ברכה פולד התנגשו עקרונות אלה בלחץ ציבורי משמעותי שנבע מן התחושה כי הסבת השם שלא הוכר על ידי העירייה – "שדרות ברכה פולד" פירושה מחיקה של זכרה וחילול מורשתה. העירייה נאלצה למצוא פתרון פשרה שאפשר את הנצחתה ברחוב סמוך למקום נפילתה, מבלי להכיר בדיעבד בתקדים של קביעת שם רחוב בידי תושבים. במקרה של מרים שחור לא נוצר לחץ ציבורי דומה, והמאמצים להנציחה נשענו בעיקר על פניותיהם של אביה ושל גופים ציבוריים שפעלו בשמה. משעה שהבשילו התנאים הפורמליים לדון בהנצחתה, כבר התגבשה מדיניות עירונית ברורה להימנע מלקרוא רחובות על שם נופלים כדי להימנע מאפליה.

הפרק האחד-עשר של הספר מרחיב על ההנצחה הטופונימית של יצחק רבין בנוף הישראלי בשנים 1995-2005. ההנצחה השמית בערים השונות הייתה הכרזה חד-משמעית על המחויבות לזכר ראש הממשלה שנרצח, אך גם ביטוי של הקשרים פוליטיים מקומיים. הדיון מדגיש היבטים מקומיים של הנצחה לאומית ואת האופן שבו תהליכים לאומיים והקשרים מקומיים השתלבו זה בזה בתהליך

ההנצחה השמית של יצחק רבין. הפרק מסתיים בדיון בביקורת הציבורית על שיומם מחדש של מוסדות ועל ממדי ההנצחה המוגזמים, לדעת המבקרים. שני הפרקים האחרונים הופיעו בקטלוגים של תערוכות של גרפיקה שימושית שנערכו בתל אביב בשלהי שנות ה-90. הפרק השנים-עשר עוסק במשחקי הלוח **טיול בארץ** שיצר בנימין צבי ברלוי. כשילוב של פעילות פנאי עם חינוך ציוני, משחקים אלה שימשו ללימוד הגאוגרפיה, ההיסטוריה וההתיישבות בארץ-ישראל. הם עיצבו את ידע הארץ באמצעות מפות שהציגו את הארץ מנקודת מבט ציונית והטמיעו ידע על נופים, אתרים ויישובים יהודיים. הפרק עוקב אחרי השינויים שחלו במפות וכיצד הם שיקפו את השינויים שחלו בתפיסת גבולות הארץ בין שנות ה-20 לשנות ה-50. ניתוח המפות והאיורים שבהן חושף כיצד עוצבה ארץ-ישראל העברית כמולדת עברית, תוך הצנעת הנוכחות הערבית והבלטת סמלים, אתרים ומיתוסים ציוניים. מסקנת המאמר היא שמשחקי **טיול בארץ** היו כלי תרבותי וחינוכי שנועד לסייע להפוך את הארץ מדימוי מופשט למולדת מוחשית בתודעה הציונית.

הפרק השלושה-עשר עוסק בשטרות הכסף של הסדרה השנייה שהנפיק בנק ישראל ב-1959. פרק זה הופיע כמאמר בקטלוג התערוכה **גרפיקה עברית: סטודיו האחים שמיר** שנערכה במוזיאון תל אביב לאמנות ב-1999. הטענה המרכזית של הפרק היא ששטרות כסף הם טקסטים איקונוגרפיים המשלבים מסרים אידאולוגיים בחיי היומיום. הפרק מרחיב על האופן שבו האיקונוגרפיה של השטרות נתנה ביטוי לאתוס הציוני והממלכתי באמצעות שילוב בין הישן לחדש: שרידים ארכאולוגיים מן העבר היהודי לצד דמויות של חיילת, דייג, פועל ומדען המייצגים את מדינת ישראל המחודשת. הדיון מפרט כיצד תהליך בחירת המוטיבים והדמויות שיקף דיונים על זהות, על ייצוג עדתי ומגדרי ועל מקומה של המסורת היהודית בהווה הלאומית המתגבשת.

פרק 1

תובנות על ראשיתו ועתידו של זיכרון השואה בישראל

הזיכרון הפומבי הוא האופן שבו העבר נחווה כהתנסות קולקטיבית. שאלת עיצובו של הזיכרון מתמקדת בשאלות מה, מדוע ואיך זוכרים את מה שזוכרים. מפרספקטיבה זאת שאלת הייצוג היא מרכזית לדיון, והפוליטיקה של הזיכרון נעשית לשאלת המפתח של העיסוק בזיכרון. בהקשר של זיכרון השואה, הדבר בא לידי ביטוי בעיסוק בשאלת עיצוב דפוסי הזיכרון בהתמקדות על השואה כהיסטוריה, השואה כזיכרון והשואה כאירוע שמכונן את הזהות היהודית ואת הזהות הישראלית בפרט.

במוקד הדיון בפרק עומדות שלוש תובנות בנוגע לאבולוציה של זיכרון השואה בישראל. שתיים מהן עוסקות בעברו של הזיכרון בהתייחסות לשלב התנעתו. השלישית נוגעת לעתידו.

עברו של הזיכרון

השאלה מדוע הקהילה או האומה מחויבת להנציח את קורבנות השואה היא לכאורה מיותרת. יוזמות ההנצחה שהחלו לעלות על סדר היום הלאומי עוד לפני תום מלחמת העולם השנייה, ביניהן בולטת הצעתו של מרדכי שנהבי מ-1942 להקים מוסד לאומי לזיכרון השואה, היו מבוססות על הנחת היסוד שהנצחת קורבנות השואה והקהילות שחרבו היא מחויבות קולקטיבית. השאלה שעל הפרק הייתה כיצד יש להנציח את המתים ואת הקהילות שחרבו, והיכן.

אולם על מה התבססה הנחת יסוד זו? כדי לענות על שאלה זו אני סבור שיש צורך להבין מה הם הלחצים התרבותיים שהשפיעו במידה רבה על התנעת מפעל ההנצחה מלמטה ולהתגבשותם של דפוסים של הנצחה ושל זיכרון שהיו עממיים במובן זה שנסמכו על המסורת היהודית. כאן אני מבקש לדון בקצרה בשני עניינים שיש בהם כדי לשפוך אור על התשתית התרבותית של המחויבות להנציח את קורבנות השואה בשלבים הראשונים של התנעת מפעל הזיכרון.

יד ושם

מונח מפתח בהקשר זה הוא "יד ושם", שנודע כשמה של רשות הזיכרון הממלכתית שהוקמה בחוק של הכנסת ב-1953. השם התפרסם בציבור בכותרת המאמר שכתב מרדכי שנהבי בדבר ב-1945 ובו פרש את חזונו בזירה הציבורית: "יד ושם לגולה הנחרבת".² יש להדגיש כי גם לאחר פרסום המאמר לא היה הביטוי "יד ושם" מזוהה באופן בלעדי עם הנצחת השואה. ביולי 1947 התפרסם כי במסגרת ציון 65 שנים לייסוד ראשון לציון "תונח אבן פינה למצבת זיכרון 'יד ושם' לעשרת המייסדים הראשונים".³ הביטוי "יד ושם" היה התייחסות למפעל זיכרון בכלל ולא להנצחת השואה דווקא.

מקורו של הביטוי "יד ושם" הוא בפסוק "וְנָתַתִּי לָהֶם בְּבֵיתִי וּבְחוֹמֹתַי יָד וְשֵׁם-טוֹב מִבָּנִים וּמִבָּנוֹת: שֵׁם עוֹלָם אֲתֶן-לוֹ אֲשֶׁר לֹא יִכָּרֵת" (ישעיהו נו, ה). השאלה היא מי הדובר בפסוק זה, ולמי הוא מכוון את דבריו. ה"אני" הדובר הוא האל. וכך, ברמה אחת, זו של הפוליטיקה של ההנצחה, המסר של השם "יד ושם" הוא מסר לאומי במובן הציוני של המונח: העם שפועל להנציח את זכר הנרצחים והקהילות שנחרבו לוקח על עצמו את התפקיד שהנביא מייחס לאל בנבואת הנחמה שלו. אך רמה עמוקה יותר של הבנה דורשת התייחסות גם לפסוק שקודם לפסוק המצוטט, פסוק ד, ממנו אנו לומדים למי מכוון הנביא את נבואת הנחמה שלו: "כִּי-כֹה אָמַר ה', לְסָרִיסִים אֲשֶׁר יִשְׁמְרוּ אֶת-שְׁבָתוֹתַי, וּבָחֲרוּ, בְּאֲשֶׁר חָפְצָתִי; וּמַחֲזִיקִים, בְּבֵרִיתִי".

נבואת הנחמה בדבר נצחיות זכרם נאמרת לסריסים, מי שאין להם צאצאים שיזכירו את שמם וכך ישמרו את זכרם לאחר מותם. הקשר האטימולוגי האפשרי בעברית בין המילים זָכַר וזָכַר מצביעה על קדמותה של התפיסה התרבותית הרואה בבן הזכר, שבחברה הפטריארכלית הוא ממשיך השושלת, את האחראי

2 מרדכי שנהבי, "יד ושם לגולה הנחרבת", דבר, 25 במאי 1945, עמ' 3.

3 הבקר, 31 ביולי 1947, עמ' 3.

לשימור שמו וזכרו של האב (ושל האבות בכלל) לאחר מותו. ההבטחה האלוקית לסריסים (בתנאי כמובן שהם הולכים בדרכיו, כפי שהפסוק מציין בפירוש) פירושה שבהיעדר בנים, האל לוקח על עצמו את התפקיד השמור לבנים. על תפקיד הבנים להזכיר את שם האב מלמדת היוזמה של אבשלום, בנו של המלך דוד, להבטיח את זכרו לאחר מותו: "וְאַבְשָׁלֹם לָקַח, וַיַּצֵּב־לוֹ בָּחָיו אֶת־מִצֵּבֶת אֲשֶׁר בְּעֶמְקֵי־הַמִּלָּךְ כִּי אָמַר אֵין־לִי בֶן, בְּעָבוּר הַזֵּכִיר שְׁמִי; וַיִּקְרָא לַמִּצֵּבֶת עַל־שְׁמוֹ, וַיִּקְרָא לָהּ יַד אֲבָשָׁלֹם עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (שמואל ב יח, יח).

המחויבות הקולקטיבית שבאה לידי ביטוי במפעל ההנצחה מבטאת את ייחודה של השואה במובן זה שאין המדובר רק ברצח המוני של יחידים אלא בכך שמשפחות שלמות נטבחו כך שללא מעורבות האומה, זכרם עלול להימחות מעל פני האדמה. במובן זה, העם לוקח על עצמו את המשימה להבטיח את המשכיות זכרם של מי שאין להם בנים להזכיר את שמם. כדאי לשים לב לסיפא של ההבטחה האלוקית לסריסים: "יָד וְשֵׁם־טוֹב מִבָּנִים וּמִבָּנוֹת". בדומה לכך, המחויבות של העם לזכר הטבוחים היא הבטחה לתמיד, ובמובן זה גם היא בגדר "טוב מבנים ובנות", שכידוע לא תמיד ניתן לסמוך על נאמנותם.

קדיש וקבר ישראל

לפני הקמת יד ושם כמפעל זיכרון לאומי שמשמש כמקדש מעט של זיכרון, המחויבות הקולקטיבית לזכר הטבוחים בתקופת הראשית של זיכרון השואה בישראל נוצקה בדפוסים תרבותיים שהיו מעוגנים במסורת היהודית. עניין אחד היה אמירת קדיש לזכר הנספים. במסורת היהודית אמירת הקדיש לזכר הנפטרים היא חובתם של הבנים, ובהיעדר בנים, של בני משפחה אחרים. לאחר שנת האבל אמירת הקדיש נעשית ביום השנה למוות (יארצייט). בהקשר של אמירת קדיש לזכר הנספים בשואה הבעיה הייתה כפולה. האחת הייתה שמכיוון שלרבים מהנספים לא נותרו בני משפחה, לא רק שהם נותרו אנונימיים, אלא גם שלא היה מי שיגיד עליהם קדיש. הבעיה השנייה הייתה שתאריך הפטירה של רוב הנספים לא היה ידוע. בה בעת יש לזכור כי אמירת קדיש אינה מזכירה את שמו של הנפטר. בהיעדר יארצייט ובני משפחה שיגידו קדיש, הרבנות הראשית קבעה את יום י' בטבת, יום התענית המציין את התחלת המצור על ירושלים בידי נבוכדנצר, כיום הקדיש הכללי. במובנו כאן, הכללי הוא דו־משמעי: לזכר כולם, על ידי כולם.

עניין שני שיש לו חשיבות מכרעת להתנעת מפעל הנצחת הקורבנות היהודים של השואה הוא שרובם ככולם של הטבוחים לא הובאו לקבר ישראל. כשפרש

מרדכי שנהבי ב־1945 את חזונו בדבר מפעל ההנצחה הלאומי, כתב על "המיליונים ללא קבר ומצבה", והוסיף: "הקרה כבר כזאת בתולדות העמים, שמיליונים מביניהם הושמדו ללא שריד וזכר למקום קבורתם?"⁴

ברמה זאת של הדיון, מפעל ההנצחה של מיליוני היהודים הטבוחים שלא נקברו בקבר ישראל היה ביסודו של דבר עשיית חסד של אמת עם המתים. לעשיית חסד של אמת עם המתים יש שני היבטים. האחד הוא הקבורה עצמה. על פי ההלכה היהודית, קבורת המת היא בגדר מצווה. אי־הבאתו של אדם לקבורה היא ביזוי המת, ונחשבת עונש חמור במיוחד: "וְהָיְתָה נִבְלָתְךָ לְמַאֲכָל, לְכָל־עוֹף הַשָּׁמַיִם וּלְבֶהֱמַת הָאָרֶץ; וְאִין מִחֲרִיד" (דברים כח, כו). ציווי מפורש קובע כי מי שהוצא להורג על ידי בית דין ונתלה על עץ למען יראו הרבים יובא גם הוא לקבורה: "לֹא־תִלֵּין נִבְלָתוֹ עַל־הָעֵץ, כִּי־קְבוּרָתוֹ בַּיּוֹם הַהוּא" (דברים כא, כג). ברוח זו פעלו יושבי יבש גלעד. לאחר שנודע להם שהפלישטים המנצחים תלו את גוויות שאול ובניו על חומת העיר בית שאן, הם פשטו בלילה והביאו את הגוויות לקבורה ביבש גלעד (שמואל א לא, יא-יג). ההיבט השני של חסד של אמת למת הוא הדרישה לבנות מצבה (=נפש) על מקום הקבר: "מציינין את כל בית הקברות ובונים נפש על הקבר" (רמב"ם, משנה תורה, הלכות אבל, פרק ד).

כחסד של אמת, קבורת אפרם של הטבוחים היה בשנים שלאחר השואה היבט טעון מטען רגשי רב. הטמנת אפרם של הטבוחים החלה בשורה של יוזמות מלמטה, ללא הכוונה מוסדית. מסע ההלוויה הראשון של אפר הטבוחים המובא לקבר ישראל התנהל ברחובות תל אביב בספטמבר 1946. בסיום מסע ההלוויה שנערך ביום השנה הרביעי לחיסול הגטו בעיירה זדונסקה וולה שליד לודו' נקברה בבית הקברות הישן בתל אביב תיבה, שהכילה אפר של יהודים שנרצחו ונשרפו במחנה ההשמדה חלמנו, הקרוב לעיירה. האפר נאסף בידי בן העיירה זדונסקה וולה, ששרד ושב לגיא ההריגה כדי ללקט משם את אפר הנרצחים ולהביאו לקבורה בארץ־ישראל.⁵ אלפים השתתפו במסע ההלוויה בתל אביב. הראשון לציון הרב עוזיאל, דוד צבי פנקס וראש העירייה ישראל רוקח נשאו נאומים. תיבת האפר נטמנה בבית הקברות הישן, בקרבת מקום לשער הישן. העובדה שהחברה קדישא הקצתה חלקת קבורה בבית העלמין, שנסגר לשימוש הציבור הרחב עוד ב־1932, העידה על החשיבות הרבה שיוחסה לקבורת האפר שהובא ממחנה ההשמדה. במאי 1951 התפרסמה מטעם החברה קדישא לתל אביב יפו מודעה בנוגע להקמת מצבות זיכרון לאפר הקדושים: "כל אלו שהביאו לקבורה

4 שם, שם.

5 המשקיף, 9 בספטמבר 1946, עמ' 4; 1. The Palestine Post, 10 September 1946, p. 1.

בבית הקברות בנחלת יצחק אפר קדושים ממחנות ההשמדה בגולה ורוצים להקים מצבת זיכרון יפנו למשרדנו".⁶

ב-1949 העביר ראובן הכט לישראל תיבת זכויות עם אפר ממחנה הריכוז פלוסנבורג בבוואריה. במכתב לבן-גוריון הציע הכט לבנות על אחת מפסגות ההרים במערב ירושלים "קבר לאומי" בו ייטמן אפר קדושי השואה שהובא מאירופה לישראל. על פי הכט, "כל יהודי בעולם הבוכה על הרוגי משפחתו ואינו יודע את מקום קבורתם יישא עיניו לקבר שבירושלים מתוך רגש שכאן בוודאי טמונים עצמות בני משפחתו".⁷ לאחר קבורתו מחדש של הרצל בירושלים באוגוסט 1949 פיתח הכט את הרעיון והציע ליצור מעין פנתיאון לאומי שיכלול "שני קברים קדושים: קבר הרצל וקבר היהודי הבלתי נודע, הנרצח והטבוח, זה קרוב לזה, ושניהם מסודרים ובנויים בממדים הראויים לערכם".⁸

רעיונו של ראובן הכט הטרים את הקמת מוסד יד ושם על הר הזיכרון שבסמיכות מקום להר הרצל. הרעיון לשלב את קבורת האפר המובא משדות הקטל באירופה עם מפעל יד ושם עלה במסגרת הדיון הרעיוני בעיצוב דפוסי הנצחת השואה והגבורה בהר הזיכרון. ההיסטוריון בן-ציון דינור, יושב הראש הראשון של רשות הזיכרון יד ושם, קבע כי בנוגע להטמנת אפר הקדושים הרי ש"אין מקום מתאים יותר מאשר בהר הזיכרון".⁹ משה קול, יו"ר הנהלת המפלגה הפרוגרסיבית, טען בזכות הקמת קבר היהודי האלמוני בהיכל הזיכרון שעתיד להיבנות על הר הזיכרון.

לעומת רעיון קבר היהודי האלמוני שם ייטמן אפר הנרצחים היה הצורך המיידי של שארים ושל יוצאי עיירות להקים מצבות שעליהן חרותים שמות הנרצחים. המדובר היה בתחליפים למצבות הקבר שאינן: מצבות זיכרון המתפקדות כסנוטאפ (Cenotaph) – קבר ריק או מצבת זיכרון המוקמת לזכר אדם או קבוצת אנשים ששרידיהם טמונים במקום אחר. על הדרישה מלמטה ניתן ללמוד מהודעה שהתפרסמה בעיתון הצפה באפריל 1946 (במלאת שנתיים למרד גטו ורשה) מטעם הנהלת החברה קדישא לתל אביב:

מחוגים שונים הופנתה תשומת לבנו לרצונם של רבים מבני העיר למצוא מקום מתאים להקמת לוחות זיכרון לקרוביהם הקדושים, קורבנות הגולה. מועצת בית העלמין של תל אביב מצאה איפה לנכון

6 מעריב, 13 במאי 1951, עמ' 4.

7 ראובן הכט לדוד בן-גוריון, 30 במרס 1949, ארכיון המדינה ג-5546/3.

8 ראובן הכט לדוד בן-גוריון, 12 בדצמבר 1949, ארכיון המדינה ג-5546/3.

9 בן-ציון דינור, סימפוזיון יד ושם מס' 1, 10 ביוני 1956, עמ' 16, ארכיון המדינה ג-5546/3.

לאפשר הקמת לוחות זיכרון כאלה בשטח בית הקברות של נחלת יצחק.

למטרה זו הוקצתה שדרה נטועה עצים העוברת בחלקו המזרחי של בית הקברות ועל קיר גבוה בין העצים יוקמו לוחות הזיכרון. הלוחות יסודרו לפי הארצות והערים כדי לאפשר למבקרים למצוא בנקל את שמות קרוביהם.

לפי תכנית ארכיטקטונית נאה יעשו הסידורים המתאימים כדי לאפשר למבקרים להתייחד עם זכר הקדושים ולערוך תפילות לעליית נשמותיהם.¹⁰

הביטוי המובהק לשאיפה להביא את המתים לקבר ישראל, אפילו אם באופן סמלי בלבד, נמצא במצבות הקברים הרבות הפזורות בבתי הקברות בישראל ועליהן שמותיהם של בני משפחה שנספו בשואה ולא הובאו לקבר ישראל.¹¹

עתידו של הזיכרון: בהיעדר הנקמה

עניין שונה לחלוטין הוא עתיד זיכרון השואה בישראל. רשות הזיכרון יד ושם רואה בשימור זיכרון השואה את מטרתהעל שלה. ההנחה היא שללא טיפוח מתמיד וניהול נכון, הזיכרון ידהה וייעלם. העיקרון הוא פשוט ואפילו מובן מאליו לכאורה, כפי שהבחין קהלת, שידע היטב כי השכחה היא המצב הטבעי של הקיום האנושי והזיכרון הוא הבל: "אין זכרון לראשונים; וגם לאחרנים שִׁיהִיו לא־יִהְיֶה לָהֶם זִכְרוֹן עִם שְׁיֵהִיו לְאַחֲרֹנָה" (א, יא). לעניות דעתי, לעומת זאת, בהקשר של זיכרון השואה בישראל השכחה אינה אופציה – ולא בגלל שמדובר בציווי "לזכור ולא לשכוח". להבנתי, עוצמת זיכרון השואה בישראל אינה קשורה באינטרסים אלו או אחרים אלא במידה מכרעת לתפקודו של הזיכרון עצמו כמנגנון של התמודדות עם המציאות. הנקודה היא שבישראל השואה היא סיפור ללא סגירה מכיוון שלא התרחשה נקמה יהודית משמעותית. בעוד הרוסים, האמריקאים, הבריטים או הצרפתים ניצחו במלחמה והגרמנים טוענים שתבוסתם הייתה בעצם שחרור, הרי שהחשבון בין גרמניה ומשתפי הפעולה שלה בקרב אומות העולם לבין היהודים-הישראלים נותר פתוח. על פי המסורת היהודית שמורה הנקמה לאל: "לִי נָקָם וְשָׁלָם" (דברים לב, לה).

10 הצפה, 19 באפריל 1946, עמ' 6.

11 יהודית תידור באומל, "לזכרון עולם": הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה במדינת ישראל", עיונים בתקומת ישראל 5, 1995, עמ' 364-387.

אך במאה ה-20 נעשתה הנקמה היהודית לאפשרות שניתנת למימוש על ידי יחידים וקבוצות. ב-1926 בבית קפה פריזאי ירה שלום שוורצברד למוות בסמיון פטלורה, ראש ממשלת אוקראינה, שבתקופת שלטונו בעת מלחמת האזרחים שפרצה לאחר מהפכת אוקטובר 1917, ביצעו הכוחות הלבנים שורה של פוגרומים מחרידים בהם נספו עשרות אלפי יהודים. בית המשפט הצרפתי זיכה את שוורצברד.¹² הנקמה היהודית ברוצחים עמדה אמנם על סדר היום אחר קריסת הרייך השלישי, אך מדובר היה בלא יותר מאשר טיפה באוקיינוס: מעשי הנקמה שבוצעו על ידי קבוצת הנוקמים לאחר 1945 באירופה והכישלון ההרואי של יוזמתו של אבא קובנר לבצע נקמה בקנה גדול בגרמניה היו מבצעים חשאיים שלא הבשילו לכלל סגירת חשבון.¹³

החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם שנחקק בישראל ב-1950 היה הכרזה על מחויבותה של מדינת ישראל לסגירת חשבון באמצעים משפטיים. אך למעט משפטו והוצאתו להורג של אייכמן, שלא ניתן להמעיט בחשיבותם, לא נעשה כל מאמץ רציני על ידי מדינת ישראל לקדם את הנושא. יוזף מנגלה טבע בברזיל ב-1979, מבלי שיעמוד למשפט. הדוגמה של אייכמן היא היוצא מהכלל שמוכיח את הכלל: העם היהודי לא רק שלא נקם במבצעים אלא גם נותר מחוץ למעגל עשיית הצדק. בהיעדר צדק וללא הנקמה המתבקשת, בשנות החמישים הופנה עיקר הזעם של הניצולים נגד משתפי פעולה יהודים שניצלו ועלו לישראל.¹⁴ הנקמה התרכזת ב"עוזריהם" היהודיים. משפטי הקאפואים שנערכו במהלך שנות ה-50 וה-60 היו בעיקר ביטוי לתחושת חוסר האונים לנוכח העובדה שהמרצחים, ברובם המכריע, לא הובאו למשפט צדק.

מקובל להניח שנקמה היא מילה גסה שאין לה מקום בחברה מנומסת, מילה שכידוע לכל אדם מחונך מייצגת יצרים אפלים שאופייניים לחברות פרימיטיביות. אלא שהצורך האנושי בנקמה כאמצעי לסגור חשבון הוא צורך שאי אפשר להתכחש אליו. מחיאות הכפיים באולמות הקולנוע בישראל ובניו-יורק שם הוצג הסרט **ממזרים חסרי-כבוד** של טרנטינו, במאי קולנוע שהנקמה היא נושא מרכזי בסרטיו, מלמדת הרבה. היא מלמדת בעיקר כי הנקמה תאמה למה שחשו הצופים בנוגע ללקח המוסרי של הסיפור. הנקמה הקולנועית הייתה אמנם פרי דמיונו של טרנטינו, אך ההתלהבות הספונטנית של הקהל היא אות לכך שהיא הדהדה עם תחושת עומק של צדק שלא נעשה: הנקמה היא שמשיבה את מאזן הצדק על כנו.

12 מאיר קוטיק, משפט שווארצברד. רצח-נקם על רקע הפוגרומים באוקראינה, תל אביב 1972.

13 דינה פורת, לי נקם ושלום. הישוב, השואה וקבוצת הנוקמים של אבא קובנר, חיפה 2019.

14 איתמר לוין, קאפו באלנבי. העמדת יהודים לדין בישראל באשמת סיוע לנאצים, ירושלים 2015.

טענה מקובלת בישראל היא שהקמת מדינת ישראל ושגשוגה היא הנקמה בנאצים שכידוע ביקשו להשמיד את העם היהודי. חשיבותה של טענה זאת היא בהכרה בצורך בנקמה כתגובה נדרשת וראויה לשם זה. אך טענה זאת מתעלמת מהעובדה שנקמה פירושה להשיב לפוגע כגמולו, כלומר, להחזיר מידה כנגד מידה באמצעות פגיעה משמעותית ומכוונת בצד הפוגע. כך, התפיסה לפיה הקמת מדינת ישראל היא נקמה היא הכחשה גורפת של היעדרה של הנקמה.

במישור אחר, טענה חוזרת אצל שורדי שואה היא כי המשפחות שהקימו הן הנקמה. כאן יש להבחין כי סיפורה של השואה באמצעות סיפוריהם של הניצולים, שהיא פרקטיקה מקובלת במוסד יד ושם ובמיזם זיכרון בסלון, הוא סיפור עם סוף טוב. לדבר יש משמעות רבה בשל הצורך האנושי בסגירה סיפורית באמצעות סוף טוב. במידה מסוימת, הסוף הטוב של סיפור השואה כפי שהוא מסופר על ידי הניצולים הוא בגדר הכחשה כפולה. מחד הכחשה של העובדה הפשוטה שעבור רוב קורבנותיה, השואה לא הייתה סיפור עם סוף טוב, אלא סוף עצוב לסיפור שבדרך כלל אין מי שיספר אותו. מאידך זוהי הכחשה של העובדה הפשוטה שברמת הקולקטיב לא הייתה נקמה הראויה לשם זה.

ניטשה הבחין כי "העובדה שפלוני אינו יודע להתגונן, ועל כן גם אינו רוצה להתגונן, אינה מצדקת את היותו בזוי בעינינו: אך נזלזל במי שאין בו לא הכישרון ולא הנכונות לנקמה – בין אם גבר הוא או אישה".¹⁵ הדברים תקפים גם לגבי עמים ואומות. יש מקום לטעון כי היעדרה של הנקמה היהודית בנאצים ובעוזריהם בני אומות שונות תרם תרומה משמעותית לשובה של שנאת ישראל העכשווית באירופה – הן במובן הישן של האנטישמיות, והן במובן הנוכחי של שנאת מדינת ישראל כייצוג קולקטיבי של העם היהודי ושל הציונות כאסטרטגיה של הישרדות קולקטיבית. לנקמה יש אלמנט של הרתעה, והיעדרה של נקמה עלול לסמן חולשה. בפרשנות זו, החשש – הפחד – מנקמה, שיחק תפקיד משמעותי ביצירת האשליה כאילו שנאת ישראל היא עניין של העבר. כפי שמתברר, שנאת ישראל הרימה ראש דווקא בעת שישראל הפגינה את יכולת הנקמה שלה במבצעי פוגרומים. השאלה היא אם דווקא הנחישות הישראלית לסגור את החשבון היא שמעוררת חשש, בבחינת "על ראש הגנב בוער הכובע".

לגבי זיכרון השואה בישראל, טענתי היא שהנקמה היהודית שלא הייתה תורמת תרומה מכריעה לכך שזיכרון השואה ממשיך וימשיך לבעבע ולפעפע בתודעה הקולקטיבית היהודית. במאמרו עתיר התובנות על הנקמה היהודית

15 פרידריך ניטשה, המדע העליון, ספר שני 69: פרידריך ניטשה, בתרגומו של ישראל אלדד, ירושלים ותל אביב 1969, עמ' 227.

לאחר השואה הבחין ברל לנג כי הנקמה היא "אמצעי ליצירת זיכרון".¹⁶ אלא שבפועל לא הנקמה, אלא היעדרה של הנקמה היא שמייצרת, ומה שחשוב במיוחד: מתחזקת את הזיכרון. בפועל הטיעון פועל בשני הכיוונים. מחד הזיכרון הוא תנאי הכרחי לנקמה. מאידך, היעדרה של נקמה מתחזק את הזיכרון. לעובדה שהחשבון עם המרצחים – "הנאצים ועוזריהם" – נותר פתוח יש השלכות כבדות משקל על זיכרון השואה בישראל.

ניטשה הבחין בכך שהזיכרון הוא תנאי הכרחי לנקמה. הדבר ברור כמעט מאליו: הרי אם לא זוכרים, מה מניע את הצורך לנקום. בהמשך לתובנה זו אטען כי היעדרה של נקמה מונע את השכחה – במובן זה שהסיפור שלא נסגר אינו עבר שחלף ואיננו, אלא הוא חלק בלתי נפרד מהווה נמשך שמחפש סגירה. כפי שהבחין ויליאם פוקנר בספרו **רקוויאם לנזירה** שראה אור ב־1951, "העבר לעולם אינו מת, הוא אפילו לא עבר". במובן זה, הנקמה שלא הייתה מתחזקת את זיכרון השואה כהיבט אורגני של התודעה הקולקטיבית הישראלית.

בנוגע לקשר שבין הנקמה לזיכרון, ניטשה הציע תובנה מרתקת נוספת: "בכל תלונה מצויה מידה מעודנת של נקמנות".¹⁷ מבחינה זאת, זיכרון השואה, שכל כולו כתב האשמה נגד הנאצים ועוזריהם הרבים, מתפקד כנקמה. אמנם זו נקמת החלש, נקמה בעצימות נמוכה, אך ניטשה גם גרס כי נקמה קטנה עדיפה על היעדר נקמה. בכל מקרה, הנקמה שבזיכרון היא ארוכת טווח, ובמובן זה היא מבטאת את חכמת החיים הטמונה באמירה "נקמה היא מנה שמוטב להגישה קרה". ואם אפשר, באופן מתמשך ורציף.

16 Berl Lang, "Holocaust Memory and Revenge: The Presence of the Past". *Jewish Social Studies*, New Series, 1(2), 1996, pp. 1-20.

17 פרידריך ניטשה, שקיעת האלילים #34: פרידריך ניטשה, בתרגומו של ישראל אלדד, תל אביב 1978, עמ' 113.

פרק 2

תל אביב: על התחלות והתחלות חדשות

פלוטארך, ההיסטוריון היווני בן המאה הראשונה, הבחין כי "ההתחלה, כפי שכל אחד יודע, היא בעלת חשיבות מכרעת בכל דבר, ובמיוחד עבור ייסודה ובנייתה של עיר". חשיבות זו באה לידי ביטוי במעמד המיוחד שיש לראשית העיר בסיפור תולדותיה כפי שמספרים אותו תושביה, מנהיגיה וכותבי קורותיה. ביסוד התפיסה של ההתחלה כאירוע המכוון את ההיסטוריה של אחריה, או כהסבר סיבתי למה שבא בעקבותיה, עומדת השאלה "איך הכול התחיל". סיפור ייסודה של העיר מספר את ההתחלה במונחים של בריאה שהיא בבחינת הופעת יש מאין. במובן זה סיפור ייסודה של העיר מפגין את מה שמירצ'ה איליאדה קרא לו "אובססיה אונטולוגית". ומה שלא פחות חשוב: הוא מספר את ההתחלה במונחים טלאולוגיים של ראשית שיש לה תכלית. כמכלול של אגדות אורבניות ופרשנויות היסטוריות, סיפור ייסודה של העיר מופיע בספרים, משוכפל במאמרים ובסרטים, נחגג ביובלות ומגולם באנדרטאות. לעיתים ההתחלה היא בעת ובעונה אחת גם התחלה חדשה. אלא שסיפור קורותיה של העיר אינו נעצר בסיפור ייסודה: תולדות העיר הם גם מסכת של התחלות חדשות המבטאות התפתחות ושינוי, בבחינת יצירת יש מיש.

פרק זה דן בהתחלות ובהתחלות מחדש השזורות בסיפור ייסודה ותולדותיה של תל אביב: העיר שנבנתה על חולות כבריאה שמגלמת את הניצחון הארכיטיפי על הישימון; שיום העיר כביטוי של התחלה שהיא בה בעת התחלה חדשה; תארוכים שונים לייסודה של העיר; מיתוס העיר העברית הראשונה; מייסדי תל אביב. חלקו האחרון של הפרק עוסק בהתחלות מחדש: כינונה כתל אביב-יפו ב-1950 וכעיר ללא הפסקה בשלהי שנות ה-80.

מתי נוסדה תל אביב?

בשירו ייסודה המיתי של בואנוס איירס כתב חורחה לואיס בורחס:

קשה להאמין שלבואנוס איירס הייתה איזושהי התחלה.
אני חש שהיא נצחית כאוויר וכמים.

התחושה שהעיר היא "נצחית" מקשרת את בואנוס איירס, אף אם במובלע, עם רומא, הידועה בכינויה "העיר הנצחית". אלא שעבור הרומאים, הנצח נפרש כלפי העתיד, ונקודת ההתחלה הייתה מוגדרת היטב. על פי מסורת שנקבעה במאה ה-1 לפנה"ס, רומא נוסדה ב-21 באפריל שנת 753 לפנה"ס. בשנת 247 לספירה חגגה העיר ברוב פאר אלף שנה לייסודה. העיר בוסטון נוסדה ב-17 בספטמבר 1630. על פי התארוך הרשמי, סנט פטרסבורג נוסדה ב-27 במאי 1703. תארוך ייסודן של ערים קשור לאירועים מוגדרים, למשל, במסורת הרומאית ייסודה של עיר מזוהה עם חרישת "התלם הראשון" שמסמן ומקדש את גבולות העיר. ה-17 בספטמבר 1630 מציין את הולדתה של בוסטון כי ביום הזה ניתן לאתר ההתיישבות השם בוסטון. יום ההולדת של סנט פטרסבורג הוא היום בו החלה בנייתו של מבצר פטרופבלובסק. ערים אירופיות רבות, ביניהן ברלין ומוסקבה, מציינות את ייסודן בתאריך בו נזכר שם העיר לראשונה במסמך היסטורי.

על פי ויקיפדיה, יום הולדתה של תל אביב הוא כ' בניסן, ה-11 באפריל 1909, היום בו התקיים אירוע הגרלת המגרשים, שהוא "אירוע מכונן בתולדות העיר תל אביב המציין את יום היווסדה". מקובל לחשוב שהאירוע תועד בצילום של סוסקין שהפך לדימוי איקוני של לידתה של העיר ובתוקף זה אף תועד על בול לציון שנת ה-100 לתל אביב. אלא שהשאלה מתי נוסדה תל אביב אינה חד-משמעית, ועל כך ניתן ללמוד מהתשובות השונות שעלו על סדר היום העירוני.

תארוך ייסודה של תל אביב עלה על סדר היום בקשר לציון יובלה של העיר. כמו ימי הולדת, חגיגות יובל מנציחות את ההתחלה כאירוע בעל משמעות מיוחדת, ולכן החשיבות שיש לתארוך ההתחלה. ההתייחסות המתועדת הראשונה לתאריך ייסודה של תל אביב הופיעה במרס 1921, בגיליון הבכורה של ידיעות עיריית תל אביב, שם נמסר כי הוועד מתכוון להוציא ספר זיכרון להקמת "השכונה תל אביב".¹ הספר אמור היה לראות אור שנה קודם לכן, עת מלאו עשר שנים להקמת השכונה, מה שמלמד כי התפיסה של מפיק ספר הזיכרון – כנראה היה

1 ידיעות עיריית תל אביב, 11 במרס 1921, עמ' 10.

"הגרלת המגרשים". צילום: אברהם סוסקין

זה אהרן זאב בן-ישי, עורך ידיעות עיריית תל אביב – הייתה שהשכונה נוסדה ב-1910. הספר לא ראה אור.

השאלה עלתה שוב על הפרק בעת ההכנות לציון יובלה ה-20 של העיר. ההכנות הרשמיות לציון היובל החלו בדצמבר 1928, מתוך ההבנה שתל אביב נוסדה בשנת 1909. אלא שחגיגת יום הולדתה של עיר חייבה להגדיר מהו אירוע היסוד שמסמן את נקודת ההתחלה של ההיסטוריה העירונית ושאותו יש להנציח בלוח השנה ולחגוג ביום השנה. מאיר דיזנגוף התייחס לסוגיה זו במאמר שכתב בעיתון הארץ לרגל חגיגת יום ההולדת של תל אביב. להבחנתו, "אין איש מאתנו, אשר יוכל להגיד בבטח באיזה יום של שנת 1909 יצאה תל אביב לאוויר העולם".² הוא היה מודע לכך ש"לא ביום אחד נולד הרעיון של עיר עברית זו". לכן מסקנתו הייתה שלא ניתן לקבוע באופן חד-משמעי יום מסוים שבו נוסדה תל אביב. הוא פירט שלוש אפשרויות:

- יום החתימה על החוזה בין המייסדים לבין בנק אנגלו-פלשטינה;
- היום שבו נרכשה החלקה הראשונה;
- היום שבו הונחה אבן הפינה לבניין הראשון.

2 מאיר דיזנגוף, "יום תל אביב", הארץ, 2 במאי 1929, עמ' 2.

דיזנגוף מאשר כי תארוך יום ייסודה של תל אביב אינו ברור מאליו ולכן הוא שרירותי. ההחלטה שקיבל הייתה לקבוע את חגיגת יום ההולדת ליום חמישי, כ"ב בניסן (2 במאי) – יום אחרי שביעי של פסח, שבאותה שנה חל באחד במאי, חג הפועלים. התאריך אינו מעוגן באירוע היסטורי מוגדר היטב. אירועי "יום תל אביב" לציון חצי יובל לייסוד תל אביב ב-1934 נפתחו במוצאי ט"ז באייר, ה'1 במאי 1934. החגיגות נערכו במתחם יריד המזרח, ונמשכו יומיים. התאריך – הן העברי והן הלועזי – היו חסרי משמעות היסטורית לגבי ייסודה של תל אביב כיוון שלא היו מעוגנים בשום צורה באירוע משמעותי בתולדות ייסודה של השכונה.

ב-1949, בשנת יובל ה'40 לתל אביב, עלתה שוב שאלת תארוך יום הולדתה של העיר על סדר היום הטקסי. המפעל המרכזי של יובל ה'40 היה הקמת מצבת הזיכרון למייסדי העיר בשדרות רוטשילד, בסמוך לבית דיזנגוף, שם הוכרזה מדינת ישראל ב-14 במאי 1948. טקס גילוי המצבה נועד להתקיים במסגרת חגיגת ייסוד העיר, מה שעורר את השאלה מהו התאריך בו יש לציין את ראשיתה של תל אביב. במרס 1949 הציע מזכיר העיר יהודה נדיבי שני תאריכים.³ האחד היה כ' בניסן, היום המציין בלוח השנה את היום בו נערכה הגרלת המגרשים. השני היה י' בסיוון, לזכר היום בו הונחה אבן הפינה לבית הראשון שנבנה בשכונה החדשה. הבחירה נפלה על התאריך המאוחר יותר: ברור היה שלא ניתן להשלים את בניית האנדרטה עד כ' בניסן תש"ט (19 באפריל 1949). העיכוב המתמשך בהקמתה של האנדרטה גרם לדחיית תאריך היעד לטקס גילוי האנדרטה – ובהתאמה, להצעות חדשות לעיגונו של היום בו עתיד להיערך טקס גילוי האנדרטה באירוע היסטורי בעל משמעות בקורות ייסודה של השכונה. במאי 1949 אישרה הנהלת העירייה לדחות את יום החג ל' באב – היום בו החלה בניית הגימנסיה הרצליה.⁴ אהרן זאב בן-ישי, עורכו של בטאון העירייה, סבר שיש לקבוע את החגיגות לט"ו בשבט תש"י, כיוון שבט"ו בשבט תר"ע ניטעו הנטיעות הציבוריות הראשונות בשכונה, שלדעת בן-ישי היו מעין חנוכה רשמית של השכונה.⁵ העיכוב הנמשך בהקמת האנדרטה למייסדים הביא לדחיות חוזרות ונשנות. הטקס החגיגי לגילוי האנדרטה למייסדי העיר נערך במרס 1951, ביום הולדתו ה'90 של דיזנגוף.

3 א"ז בן-ישי ליהודה נדיבי, 11 במרס 1949, אהת"א 04-3578.

4 ועדת הכספים, ישיבה ב-12 במאי 1949, #35; יהודה נדיבי לדוד סמילנסקי, 20 במאי 1949, אהת"א 04-3576.

5 א"ז בן-ישי ליהודה נדיבי, 11 במרס 1949, אהת"א 04-3578; א"ז בן-ישי ליהודה נדיבי, 24 באפריל 1949, אהת"א 04-3576; א"ז בן-ישי, "גילוי האנדרטה למייסדי תל אביב", ידיעות עיריית תל אביב, 23 במרס 1951, עמ' 3.

ההצעות השונות שהועלו במהלך השנים לגבי תארוך אירוע ייסוד השכונה מלמדים כי בהתאם למה שטען דיונגוף כבר ב־1929, שאלת האירוע שניתן לראות בו את לידתה של תל אביב נותרה פתוחה. השוואה בין ההצעה של דיונגוף ב־1929 ושל נדיבי ב־1949 מלמדת כי שניהם ראו בהנחת אבן הפינה לבניין הראשון ב' סיוון תרס"ט אפשרות ראויה. למרות שלא הייתה בת מימוש ב־1949 בשל לוח הזמנים של בניית מצבת הזיכרון, חשיבות ההצעה של יהודה נדיבי לראות בטקס הגרלת המגרשים שנערך בכ' ניסן תרס"ט את אירוע הייסוד היא בכך שזו הפעם הראשונה שאפשרות זו עלתה על סדר היום של קברניטי העיר כאפשרות ראויה.

כאמור, האפשרות לראות את אירוע הגרלת המגרשים כאירוע ייסוד תל אביב עלתה לראשונה עשרות שנים לאחר התרחשותו. עובדה זו דורשת התייחסות. המפתח הוא כנראה הקשר בין האירוע לצילום של סוסקין, שמקובל לטעון כי הוא מהווה תיעוד שלו. אלא שמחקרים מאוחרים יותר, ביניהם בולט המחקר המעמיק של חיים פיירברג,⁶ הטילו צל כבד על זיהוי הצילום כתיעוד האירוע המונצח על ידו לכאורה. כאשר סוסקין פרסם את הצילום לראשונה באמצע שנות ה־20 הוא לא טען שההתכנסות הנראית בצילום מתעדת את אירוע הגרלת המגרשים. לאחר פרסום הצילום הוא יוחס לטקס הנחת אבן פינה שלא תועד במקורות ההיסטוריים ותוארך לראשית תרס"ט (1908). הצילום מופיע בקובץ עיר הפלאות שיצא לאור ב־1928 לכבוד חגיגת יובל ה־20 של העיר. מתחת לצילום נכתב: "הנחת אבן הפינה לשכונת תל אביב". ב־1933 תיאר הוגו הרמן את הצילום המפורסם של סוסקין: "קבוצה של אנשים, שבמרכזם אבן הפינה לעיר, ומסביב חול לבן, ריק, משמים".⁷ הטענה כי הצילום מתעד את הגרלת המגרשים מופיעה לראשונה וללא פקפוק בספר **תל אביב** של אלתר דרויאנוב שראה אור ב־1936: "האובייקטיב של הצלמניה השאיר לנו לזיכרון עולם את הרגע ההוא, במדבר החול של כרם ג'באלי"; הכיתוב הנלווה לצילום המודפס בספר הוא "אספת ההגרלה הראשונה".⁸ דרויאנוב אינו מספק מקור לזיהוי הצילום עם האירוע.

החשיבות שנודעה לספרו של דרויאנוב כמקור מוסמך למידע על תולדות העיר סייעה לקבע את הזיהוי של הצילום עם האירוע ולהופכו לעובדה היסטורית. בספרו **הו עיר הו אם**, שראה אור ב־1977 ומספר בשפה קולחת וללא אזכור מקורות את ההיסטוריה של תל אביב־יפו, תיאר שלמה שבא בשפה ציורית את אירוע הגרלת

6 חיים פיירברג, "הגרלת המגרשים של 'אחוזות בית': היווצרותה של מיתולוגיה עירונית", **ישראל** 4, 2003, עמ' 83-107.

7 Hugo Hermann, *Palästina wie es wirklich war*, Wien-Leipzig 1933, pp. 110-111.

8 אלתר דרויאנוב, **ספר תל אביב**, תל אביב תרצ"ו, עמ' 108.

המגרשים. ככל הנראה, גרסתו נסמכת על מה שכתב דרואנוב בספר **תל אביב**, עליה הוסיף פרטים דרמטיים כיד הדמיון הטובה עליו. בהתייחסות לצילום של סוסקין שדרואנוב זיהה עם האירוע כותב שבא: "על לוח הזכוכית נצור לנצח מראה האנשים המקובצים בין החולות, המגרילים את מגרשי בתיהם. תמונת הולדתה של העיר".⁹ בשלב זה לא רק שהצילום נחשב לעדות שאין עליה עוררין לאירוע שלכאורה הוא מנציח, אלא שהאירוע המונצח – הגרלת המגרשים – גם מוגדר כאירוע לידתה של העיר. הקביעה היא נחרצת, ללא התייחסות לשאלה מדוע דווקא אירוע זה הוא לידתה של העיר. בלשון הכיתוב לצילום של סוסקין מ-1997: "60 המשפחות שהתאגדו כדי להקים את שכונת 'אחוות בית' מצפון ליפו, עורכות את הגרלת המגרשים בשטח עצמו. יום זה נחשב ליום הקמת השכונה, שממנה צמחה בשנים הבאות העיר תל אביב".¹⁰

ניתן לחשוב על אפשרויות נוספות שאינן מתייחסות להיבטים של הבנייה הפיזית של השכונה. אפשרות אחת היא להקדים את ייסודה של השכונה לקיץ 1906, ולתארך אותו לישיבה הראשונה של יוזמי רעיון הקמת השכונה החדשה. תארוך זה של הייסוד היה מנציח את הולדת הרעיון שהתגלם בעיר כהתחלה. אפשרות אחרת היא לתארך את ייסוד העיר להחלטה הרשמית לקרוא לשכונה "תל אביב", שהתקבלה בישיבת הוועד שנערכה ב"ג אייר תר"ע (21 במאי 1910): תל אביב החלה להתקיים מרגע שנקראה בשם תל אביב. בסיכום הדו"ח שלו על ישיבת הוועד שהחליטה על קריאת השכונה בשם תל אביב כתב אלתר דרואנוב בהתפעמות: "אותה שעה חדלה אחוזת-בית מהיות והתחילו חייה של תל אביב".¹¹

גלגוליו של שם

שיום – הענקת שם – הוא תהליך של בידול שמקבע את זהותו הנפרדת של בעל השם. שיום מקום הינו חיוני ליצירת המקום כישות מובחנת בתרבות. גם לשמות יש התחלות והתחלות חדשות. יום לאחר חגיגת ט"ו בשבט תר"ע התקיימה אספה כללית של תושבי השכונה שדנה בשאלת השם שיינתן לה. אחוזת בית היה שמה של החברה שהוקמה בקיץ 1906 לצורך הקמת מיזם שיפור הדיוור ביפו. השם היה גנרי, הצהרת כוונות על בניין שכונה אך לא מעבר לכך. כבר בקיץ 1909 הציע מנחם שינקין להחליף את השם אחוזת בית בתל אביב בהצביעו

9 שלמה שבא, **הו עיר או אם**, תל אביב 1977, עמ' 251.

10 מרדכי נאור, **הציונות. מאה השנים הראשונות**. מבואות, תאריכון, תעודות ומושגים, ירושלים 1997, עמ' 39.

11 דרואנוב, **ספר תל אביב**, עמ' 151.

על המטען הרעיוני שיש לשם: "בשם זה הביע מנהיגנו – הרצל – את תקוות עתידנו בארץ-ישראל (בגרמנית – אלטנוילנד) ובתרגום לעברית – תל אביב – תל שבו פורחים ניצני האביב"¹². עקיבא אריה ויס, מהוגי מיזם השכונה החדשה, הציע לקרוא לשכונה החדשה "יפו החדשה" בנימוק ש"אין גם לשכוח, שאנחנו בונים רובע חדש בעיר גדולה".

שינקין לא הזכיר זאת, אולי כי הדבר היה ידוע לכול, אך תל אביב היה השם שבחר נחום סוקולוב לתרגומו לעברית של אלטנוילנד של הרצל שראה אור ב-1902. במובן זה, השם נועד לבטא באופן פיוטי את רעיון התחייה הלאומית במולדת העתיקה. במשמעות זאת החליטה האספה הציונית שהתכנסה ברחובות בנובמבר 1904 לייסד על שמו של הרצל עיר על אדמת הפועלים בנס ציונה ולקרוא לה תל אביב. ב-1907 נקרא הרחוב הראשי במושבה רחוב תל אביב לזכרו של הרצל.

בישיבה שהתקיימה במאי 1910 התקבלה ברוב קולות ההצעה לקרוא לשכונה תל אביב. השם תל אביב כרך את ההתחלה הגלומה בהקמתה של השכונה בהתחלה החדשה שבאה לידי ביטוי בחידוש ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל. התחלה חדשה היא הפניית עורף לעֶבֶר והבטחה לעתיד טוב יותר. השם "יפו החדשה" גם הוא התייחס למיזם כאל התחלה החדשה, אלא שזו הייתה מוגבלת ליפו. במובנו הציוני, השם תל אביב היה יותר מאשר הצהרת נאמנות לחזון הציוני שפרש הרצל באלטנוילנד. הוא גם ניסח את המפעל המקומי של בניית שכונה חדשה כביטוי של התחלה חדשה בהיסטוריה היהודית שנוצקת בתבנית של גאולה. דיונוגוף ראה בשם תל אביב "שם המסמל את חידוש נעוריו של עם ישראל ואת שיבתו לחיים מדיניים"¹³. משה גליקסון, עורך הארץ, כתב כי השם "מסמל מטמורפוזה היסטורית מן הגולה אשר על נהר כבר מנהרות בבל למולדת הקמה לתחייה והצופה פני עתיד"¹⁴. במשמעות זו, השכונה החדשה ביפו הייתה ביטוי של התחלה חדשה במובן של המעבר מגלות לגאולה.

הטענה החוזרת ונשנית בהתייחסויות לשמה של תל אביב היא כי זכות היוצרים על השם שמורה לנחום סוקולוב. כשנעשה נחום סוקולוב אזרח כבוד של תל אביב ב-1934, בעת שהעיר חגגה חצי יובל, הציג מאיר דיונוגוף את הישגיו של סוקולוב, ביניהם גם את "השם הנפלא 'תל אביב' בתרגומו העברי לספרו של הרצל", והדגיש: "תל אביב [...] לא תשכח לו לסוקולוב בין יתר זכויותיו הרבות

12 דרויאנוב, ספר תל אביב, עמ' 125.

13 ידיעות עיריית תל אביב, 15 באפריל 1934, עמ' 100.

14 משה גליקסון, "מיום ליום", הארץ, 2 במאי 1934, עמ' 1.

גם את הזכות הזאת, זכות השם 'תל אביב'¹⁵. כידוע, סוקולוב לא המציא את השם. תל אביב שעל נהר כבר נזכרת אצל הנביא יחזקאל כמקום מושב גולי יהודה בבבל (ג, טו). בהסבר שנתן סוקולוב להרצל על השם שבחר הוא כתב כי זהו "שם עברי תנכ"י", מה שמקנה לו יתרון: "יש לו עתיקות מאשר לשם חדש מקרוב בא".¹⁶ הוא לא ציין במפורש כי מקור השם הוא בספר יחזקאל.

אלא שבין ספר יחזקאל לספרו המתורגם של הרצל נמצא שיר בשם תל אביב. בדברים שנשא סוקולוב בטקס קבלת התואר אזרח כבוד של תל אביב הוא אמר בין השאר: "הייתי אומר: תל אביב היא לא עיר אלא שיר, לא שיר לירי אלא אפוס – שיר גיבורים, ולא שיר לעתיד לבוא, אלא שיר של היום!"¹⁷ ואכן, מעבר לפאתוס, תל אביב היא שיר – ליתר דיוק שמו של שיר שנכתב עשרות שנים קודם להופעת תרגומו של סוקולוב לאלטנוילנד: השיר תל אביב של יהודה לייב גורדון (יל"ג), מגדולי משוררי ההשכלה, נכתב ב-1868 וראה אור בספר שיריו שהתפרסם ב-1884. בשיר הלירי חוגג יל"ג את הטבע המתחדש עם לבלוב הצמחייה באביב ומהלל את האל על תום החורף הקפוא והקודר ושפע האור והחום עם בוא האביב. עבור יל"ג תל אביב היא סמל לתחיית עולם הטבע עם בוא האביב. תל אביב של סוקולוב מסמלת את העתקת התחייה וההתחדשות להקשר הציוני של תחיית העם בארץ.

סביר להניח שסוקולוב, שהיה עורך הצפירה ופעיל בחיי הספרות העברית, הכיר את השיר תל אביב של יל"ג. ב-1884, השנה שבה ראה אור ספר השירים של יל"ג, ייסד סוקולוב לראשונה את האלמנך הספרותי האסיף.

ניתן לראות בשיר תל אביב של יל"ג את החולייה בשרשרת המסירה של השם תל אביב המחברת את הנביא יחזקאל לסוקולוב המתרגם. אין אלא לשער מדוע לא הזכיר סוקולוב את שירו של יל"ג בהתייחסויותיו השונות לשם הספר שנתן את ההשראה לשמה על העיר. אך בהחלט לא ברור מדוע נעלם פרט זה מהשיח העוסק בתולדות שמה של העיר.

מתי החלה העיר העברית הראשונה?

הביטוי "העיר העברית הראשונה" נעשה לשם נרדף לתל אביב, כזה שניתן להשתמש בו כל אימת שמתבקש לאזכר את העיר בלי לחזור שוב על שמה. אלא ש"העיר העברית הראשונה" הייתה יותר מאשר כינוי ומטבע לשון מקובל.

15 ידיעות עיריית תל אביב, 15 באפריל 1934, עמ' 100.

16 מעוז עזריהו, תל אביב: פיסות של היסטוריה עירונית, חיפה 2025, עמ' 12.

17 ידיעות עיריית תל אביב, 15 באפריל 1934, עמ' 100.

כהתייחסות למהותה של תל אביב במונחי רעיון התחייה הלאומית שהיה רווי במשמעות של התחלה חדשה בתולדות העם היהודי. "העיר העברית הראשונה" הייתה כותרת למיתוס תל אביב כיצירה ציונית.

תחילתה של העיר העברית הראשונה כישות מיתית מתגלה במופע המתועד הראשון של הביטוי בשיח. על פי הגרסה המקובלת של הסיפור, הכינוי הופיע לראשונה בפרוספקט שניסח הוועד הזמני של מקימי השכונה בקיץ 1906, שם נכתב לכאורה: "זו תהיה העיר העברית הראשונה, בה יגורו עברים במאה אחוזים, בה ידברו עברית, בה ישמרו על הטהרה והניקיון". אלא שאת הנוסח הזה של הפרוספקט פרסם עקיבא אריה ויס, "ראש יוזמי אחוזת בית", לראשונה בדו"ה שבועון כלנוע שהתפרסם ב־16 במאי 1934, פחות משבועיים לאחר שתל אביב חגגה חצי יובל לייסודה.¹⁸ לעומת זאת, בספר תל אביב מ־1936 לא התייחס דרואנוב לנוסח זה של הפרוספקט, ובדברים שהביא בשמו של ויס בדברים שכתב על הפרוספקט אין אזכור של המונח "עיר עברית ראשונה".¹⁹

יש להניח כי הביטוי "העיר העברית הראשונה" שהופיע בגרסה מ־1934 היה פרפרזה בלשון התקופה על הכתוב בפרוספקט המקורי מ־1906. האזכור המתועד הראשון של הביטוי "העיר העברית הראשונה" בשיח העיר הופיע בגיליון הראשון של ידיעות עיריית תל אביב בעריכת א"ז בן-ישי שהופיע במרס 1921. האזכור הבא שלה היה באוקטובר 1921, בהארץ. ב־1921 היו 3 אזכורים, ב־1922 – 12, ב־1923 – 30, ב־1924 – 48. בעת זו התואר "העיר העברית הראשונה" נעשה מטבע לשון מקובל כהתייחסות לתל אביב.

כעיר מיתית, העיר העברית הראשונה האדירה את מהותה של תל אביב כיצירה ציונית ייחודית בנוף ההתיישבות. למהותה העברית של תל אביב היו שני היבטים משלימים. האחד היה דמוגרפי: עיר שמייסדיה ותושביה היו יהודים. ההיבט השני הוא ההיבט התרבותי: השפה העברית כשפת היום-יום וכשפת המנהל העירוני, שפת שלטי החנויות והשפה הדומיננטית בשלטי הרחובות שהחלו להופיע באמצע שנות ה־20. הדגש על תרבות עברית בא לידי ביטוי בולט במקום המרכזי שיוחד לגימנסיה העברית הרצליה בעת ייסודה וכן בתפקודה של הגימנסיה כמחוללת של תרבות עברית.

כהתייחסות מילולית, הביטוי "העיר העברית הראשונה" הופיע בעקבות השינוי במעמד השכונה היהודית ביפו. ב־11 במאי 1921 פרסמה ממשלת המנדט את "פקודת מועצת עיריית תל אביב", שפירושה היה הכרה בתל אביב כישות

18 כלנוע, גיליונות 9-10, 16 באוקטובר 1934.

19 דרואנוב, עמ' 65, הערה 4.

נפרדת ואוטונומית. כינון העירייה והממשל העצמי שהיא מגלמת היו נקודת מפנה בדרך להיפרדות מיפו ולהשגת עצמאות אף אם תל אביב עדיין לא הוכרזה כעיר במובן המשפטי של המונח. ההתפתחות המואצת של תל אביב בשנות ה-20 נתנו משנה תוקף לתפיסה שתל אביב היא עיר לכל דבר. היו אפילו שהשוו אותה לפריז, אמנם בזעיר אנפין. תל אביב, כפי שכתבה הנרייטה סולד בברכתה לתל אביב במלאת 20 שנים לייסודה, "היא השכונה הקטנה שהייתה לעיר ואם בישראל".²⁰ אך העיר העברית הראשונה לא הייתה רק התייחסות להווה העירוני המתהווה. בהשלכה לאחור, הביטוי "העיר העברית הראשונה" הפך גם לניסוח החזון שהנחה את המייסדים וכך גם תכלית מיזם בניית השכונה שראשיתו בקיץ 1906.

בעת שהתפרסמה גרסתו המשוחזרת של ויס לפרוספקט שנועד למכור את רעיון בניית השכונה היהודית ביפו כהקמת העיר העברית הראשונה, היה החזון לממשות. ב-12 בינואר 1934 התפרסמה בפקודת העיריות של ממשלת המנדט הבריטי בארץ-ישראל ההכרזה על תל אביב כעיר, ובכך אכן נעשתה תל אביב הראשונה במניין הערים העבריות בארץ-ישראל. שילוב מטבע הלשון המוכר בנוסח המשוחזר של הפרוספקט שהופיע פחות משבועיים לאחר שתל אביב חגגה חצי יובל להקמתה היה אנכרוניסטי, אך בה בעת העניק לפרוספקט נופך נבואי מודגש, אפילו אם לא זו הייתה הכוונה. בפועל היה זה הדהוד של מופעיו הרבים של התואר בשיח העיר. מראשית 1934 עד פרסום הפרוספקט על ידי ויס במחצית מאי הופיעו 34 אזכורים של הביטוי "העיר העברית הראשונה" בעיתונות העברית. כצפוי, מטבע הלשון וגרסאות שלו נפוצו בנאומים שנישאו ובמאמרים שנכתבו לכבוד ובמהלך חגיגות חצי היובל של העיר. לרגל חגיגת חצי היובל התייחס עורך הארץ משה גליקסון לתל אביב כאל "העיר החדשה הראשונה במולדת העתיקה". העיר העברית השנייה הייתה פתח תקווה, אם המושבות, שהוכרזה כעיר ב-1937.

חולות והתחלות

מעבר לשאלה המרתקת מה באמת מתעד הצילום של סוסקין, העוצמה הפיזית של הצילום וכוח השכנוע שלו נעוצים כנראה בניגוד החזותי החד בין קבוצת האנשים המתכנסת במרכז הצילום ומייצגת את מייסדי העיר לבין החולות שהם עומדים עליהם ומקיפים אותם סביב. ביטוי מילולי לכך נמצא בתיאורו הנזכר

20 הארץ, 3 במאי 1929, עמ' 1.

לעיל של הוגו הרמן את הצילום ב-1933: "קבוצה של אנשים... ומסביב חול לבן, ריק, משמים".²¹ בסיפור הבריאה של תל אביב נעשה הצילום של סוסקין לדימוי איקוני של ייסוד העיר המתאר את הנקודה בזמן של הבריאה יש מאין. בהקדמה לספר היובל לתל אביב שיצא ב-1959 כתב ראש העירייה חיים לבנון: "בראשית היו החולות".²² בסיפור של בריאה יש מאין, הניגוד הבסיסי שבין החולות ובין העיר נוסח על ציר הזמן במונחי היחס שבין קודם ואחר כך. בקובץ עיר הפלאות מופיע הכיתוב לצילום של דיונות: "לפני היות תל אביב". כבר ב-1912 כתב יוסף קלוזנר: "שכונת תל אביב חול סביב לה. וכשאתה משיב את לבך, שעוד לפני שלוש שנים היה אותו חול גם מכסה את המקום, שעליו עומדת השכונה הנחמדה, אתה מתחיל להתגאות בתנועת התחיה".²³ העיר החדשה שצמחה בחולות ומהחולות ייצגה את הניצחון על הישימון. במאמר שפרסם לציון יובל ה-20 לייסוד תל אביב כתב דיזנגוף: "מטרה אחת לכולנו, כי כולנו הולכים ושואפים לכבוש את מדבר החולות ולבנות עיר עברית".²⁴ בשירו מול הישימון תיאר אברהם שלונסקי את בנייתה של העיר כמאבק בשר הישימון. ברמה המיתית של המאבק בין התרבות והטבע, האדם והישימון, החולות היו למיתוס של תל אביב כפי שהביעות היו למיתוס של סנט פטרסבורג, העיר החדשה שייסד פטר הגדול ב-1703 על שפך נהר הנייבה לים הבלטי. כפי שכתב פושקין בפואמה המפורסמת שלו פרש הנחושת שנכתבה ב-1833 (בתרגומו של עמינדב דיקמן):

חלפה מאה: עיר בתולה,
למחוז צפון פליאת תפארת,
מטיט, מיער אפילה,
גאה הפציעה מיתמרת;

אך העיר שבנויה על חול היא גם מטפורה לאי-יציבות ולזמניות: מה שבנוי על חול גם עלול להיבלע בחול.

21 הוגו הרמן, פלשתינה, עמ' 109-110.

22 יוסף אריכא (עורך), תל אביב. מקראה היסטורית-ספרותית, תל אביב 1959, עמ' 1.

23 אהרן ורדי, עיר הפלאות, דברי סופרים ומדינאים על תל אביב ליובל העשרים, תל אביב 1928, עמ' כב.

24 מאיר דיזנגוף, "יום תל אביב", הארץ, 1 במאי 1929, עמ' 2.

המייסדים

התודעה האנושית מבקשת לזהות את פעולת הייסוד וההתחלה בפרט עם כוונות ומטרות אנושיות, וכך למייסדים, הם הראשונים, יש מקום מיוחד בסיפור הייסוד של ישים בכלל ושל ערים בפרט. ספר בראשית מספר על ייסוד העיר הראשונה: "וַיֵּדַע קַיִן אֶת-אִשְׁתּוֹ, וַתֵּהָר וַתֵּלֶד אֶת-חֲנוֹךְ; וַיְהִי, בֶּנְה עִיר, וַיִּקְרָא שֵׁם הָעִיר, כְּשֵׁם בְּנוֹ חֲנוֹךְ" (ה, יז). את רומא, כך מספר הסיפור, ייסד רומולוס, שהרג את אחיו רמוס בעקבות סכסוך ביניהם על מיקום הקמת העיר החדשה. מעניין כי בשני מקרים אלה מייסדי העיר היו רוצחי אחיהם. בעולם העתיק ייסודה של עיר חדשה עוצב בתבנית הרואית. ספר בראשית מספר כי נמרוד, שהיה "גיבור ציד", ייסד ממלכות וערים (פרק י'). בעולם היווני-רומי דמות מייסד העיר נתפסה כגיבור בעל מעמד מיוחד, לעיתים אף בעל זיקה אלוהית. המייסד היה זה שהעניק לעיר את שמה. הוא נערץ כמי שכוון מסגרת פוליטית וחברתית חדשה והשליט סדר בכאוס. ההערצה למייסד התבטאה בהנצחתו ובפולחן שהוקדש לו. המייסד המפורסם ביותר של ערים חדשות בעולם העתיק היה אלכסנדר הגדול, שעל פי פלוטארך ייסד 70 ערים ברחבי האימפריה שיצר בכיבושיו. את הערים קרא על שמו, אלכסנדריה. הקסם שבדמות המייסדים נמשך גם בעת החדשה, והוא ניכר במידה שבה המייסד(ים), כוונותיהם וחזונם תופסים מקום מרכזי בסיפורי הייסוד.

השאלה מי נכלל בין מייסדי תל אביב עלתה לדיון פנימי לקראת ציון עשור לייסוד העיר, אך בשלב זה לא התפרסמה רשימה מוסכמת. לקראת חגיגות חצי היובל ב-1934 התגבשה רשימה שכללה 58 משפחות. חשיבות הדבר הייתה לצורך הזמנתם של המייסדים לאירועי חג חצי היובל. מקום מיוחד כראשון בין שווים היה למאיר דיזנגוף, שהיה ממייסדי אגודת אחוזת בית ב-1906 והשכונה, שימש לאחר 1911 כראש הוועד ומאז 1921 כראש העירייה עד מותו ב-1936 (למעט שלוש שנים בשלהי שנות ה-20). החלטת מועצת העיר ממרס 1934 קבעה כי חגיגות חצי היובל השנה יהיו בצורת "הפגנה גדולה של הישגי העיר העברית הראשונה שבראשה עומד דיזנגוף", מה שהדגיש את מעמדו המיוחד בפנתיאון העירוני.²⁵ במהלך חגיגת חצי היובל נקרא על שמו רחוב מרכזי חדש שנועד לחבר את מרכז העיר עם מתחם היריד בצפון. בטקס קריאת רחוב על שם דיזנגוף נקראה הכיכר שהרחוב עובר דרכה על שם אשתו, כיכר צינה דיזנגוף.²⁶

25 הארץ, 28 במרס 1934, עמ' 4.

26 הארץ, 4 במאי 1934, עמ' 4.

בשלהי כהונתו טיפח דיונגוף את מעמדו כ"אבי העיר". כינוי זה הופיע בברכות שפרסמו גופים ציבוריים לרגל יום הולדתו ה-75 שחל בפברואר 1936. בחוברת מיוחדת, "חוברת דיונגוף", של ידיעות עיריית תל אביב הופיעו הכינויים "אבי העיר העברית תל אביב, נשיאה ויוצרה"; "אבי העיר ומחוללה"; "מייסד העיר ומנהיגה"; "מייסד עירנו ואביה"; "מחוללה ומייסדה של העיר העברית הראשונה". נושאים אלו הופיעו שוב במודעות האבל שפורסמו לאחר מותו בספטמבר 1936. האדרת מעמדו של דיונגוף כמייסד העיר באה כמובן על חשבון אחרים שהיה להם תפקיד מרכזי בפעילות אגודת אחוזת בית. בין אלה היה עקיבא אריה ויס, שהיה בין חברי הוועד הראשון של האגודה ומי שארגן את הגרלת הצדפים, האירוע שנעשה מזוהה עם ייסודה של העיר בזכות הצילום של סוסקין. בספר **האישים** שראה אור בתרצ"ז תואר עקיבא אריה ויס כ"בונה תל אביב [...] ראש יוזמי 'אחוזת בית' (תל אביב) ובוניה; מנהל בנינה בפועל".²⁷ הערך שהוקדש לדיונגוף הכיל תארים רבים שייצגו את שלל תפקידו הציבוריים, אך אין כל אזכור כי היה מייסד תל אביב.

ב-1936 קבע דרואנוב בספר **תל אביב** כי היו 60 משפחות מייסדים. הרשימה כללה את מי שחתמו ב-12 באוקטובר 1909 על ההסכם עם בנק אפ"ק על ערבות הדדית עבור ההלוואה שקיבלו מהקרן הקיימת לישראל עבור הקמת בתייהם בשכונה החדשה. בכך אימץ דרואנוב אחת משלוש האופציות שהציע דיונגוף ב-1929 לגבי תאריך אירוע ייסודה של תל אביב. שאלת הרכב הרשימה נעשתה עניין שהעירייה עסקה בו בהקשר של ההכנות לבניית מצבת הזיכרון למייסדי תל אביב לרגל ציון 40 שנה לייסוד העיר שחל ב-1949. בדצמבר 1948 הסכימו המייסדים שנותרו בחיים, ביניהם דוד סמילנסקי, האחרון מבין חברי הוועד המייסד שנותר בחיים, על רשימה של מייסדי העיר. כבר בשלב מוקדם של גיבוש המיזם הוסכם ש"עמוד הזיכרון" יציג בצד אחד את שמות שישים משפחות מייסדי העיר – "שם האיש ושם האישה".²⁸

בעקבות ערעורים שהוגשו לראש העירייה וההכרה שמדובר בנושא רגיש החליטה מועצת העירייה להקים ועדה שתקבע את רשימת המשפחות המייסדות.²⁹ חברי הוועדה היו סעדיה שושני, חבר מועצת העירייה מאז 1921; מנחם דונקלבלום, שופט בית המשפט העליון שהיה יועץ משפטי לעיריית תל אביב בתקופת דיונגוף ורוקח; ושמואל יבניאלי, נציג תנועת העבודה. על פי

27 ספר **האישים**: לקסיקון ארצישראלי, תל אביב תרצ"ז.
28 יהודה נדיבי לישראל רוקח, 20 בפברואר 1949, אהת"א 04-3576.
29 מועצת עיריית תל אביב, ישיבה 741, 23 באוקטובר 1949, #5899.

מועצת העירייה, "רק אלה אשר היו בוני אחוזת בית בלבד יובאו בחשבון".³⁰ על פי הקריטריונים שקבעה הוועדה, הזכות להיכלל ברשימת המייסדים שמורה הייתה לאלו שהשתתפו בהגדרת המגרשים בכ' ניסן תרס"ט, למי שחתמו על הקושאן הראשון במשרדי הטאבו ביפו ביום ה'12 באוקטובר 1909, ולאלו שהחלו בבניית בתיהם במהלך 1909.³¹ הרשימה המעודכנת של הזכאים להנצחה בתוקף הכללתם ברשימת מייסדי תל אביב כללה שישים וארבעה זוגות ושניים – גבר ואישה – ללא בת ובן זוג, בהתאמה. במאמץ לאתר את שמות המייסדים נעשתה פנייה לציבור בבקשה לסייע באיתור שמותיהן העלומים של עשר מנשות המייסדים.³²

היבט צפוי של הרכבת הרשימה היה הערעור של בני משפחות על אי-הכללת קרוביהם ברשימה. המערערים הציגו את טיעוניהם לפני הוועדה. הוועדה דרשה הוכחות ואסמכתאות, אך גם התייעצה עם דוד סמילנסקי, חבר הוועד המייסד של אחוזת בית. מערערים שנדחו על ידי הוועדה פנו לרוקח. כך, לאחר שהוועדה דחתה את ערעורו, פנה אוריאל סימון לרוקח בבקשה לכלול את סבו וסבתו בין מייסדי תל אביב: "הם היו בהחלט הראשונים שבנו בלי עזרתה של הקרן הקיימת".³³ דחיית הערעור נומקה בכך שהם לא היו בין אלה "אשר הציבו את ביתם בתל אביב תוך שנת 1909, היא שנת הבניין הראשונה של העיר".³⁴ במהלך מערכת הבחירות לראשות העירייה בשלהי 1950 דרש דבר, עיתון ההסתדרות, להוסיף לרשימת השמות שתוצג על האנדרטה את שמותיהם של הפועלים שיישרו את החולות והכשירו את הקרקע לבניין.³⁵ הטענה ההצהרתית הייתה כי לא רק בעלי הבתים, אלא גם הפועלים חסרי השם היו בין מייסדי תל אביב.

התחלות חדשות

תל אביב-יפו

התפשטותה של תל אביב במרחב כללה גם סיפוח יישובים ושכונות. בראשית שנות הארבעים סיפחה ממשלת המנדט את הכפר סומייל לשטח השיפוט של תל אביב. מלחמת העצמאות הביאה עימה את סיפוחם של שטחים צמודים לתל אביב,

30 שם, שם.

31 מרשם ישיבת הוועדה לקביעת רשימת מייסדי ת"א, 23 בנובמבר 1949, אהת"א 04-3578.

32 קביעת זהותם של מייסדי תל אביב, 1 ביוני 1949, שם.

33 א. סימון ליהודה נדיבי, 13 בנובמבר 1949, שם.

34 יהודה נדיבי ל"א. סימון, 19 באוקטובר 1950, שם.

35 "ראשוני תל אביב", דבר, 1 בנובמבר 1950, עמ' 2; מכתבים אל העורך, הבקר, 19 בנובמבר 1950, עמ' 2.

וכבר במרס 1948 סופחו לתל אביב ג'מוסין, נחלת יצחק ויד אליהו (שכונת זבלאווי). במאי 1948, ביום בו הוכרזה מדינת ישראל, נכנעה יפו ל'ההגנה'. במרס 1949 סופחו היישובים שייח' מוניס ותל ברוך שמעבר לירקון לשטח השיפוט של תל אביב, ובמאי אותה שנה סופחו אליה גם שכונת מנשיה וחלק מיפו, עד שדרות המלך ג'ורג' (שהחל משנת 1950 נקראות שדרות ירושלים) והכביש המוביל לירושלים.

בעוד שסיפוח כפרים ערביים נטושים ושכונות יהודיות לשטח השיפוט של העיר היו חלק מתהליך של התפתחות רציפה, סיפוחה של יפו לתל אביב לאחר מלחמת העצמאות עורר דיון ער בשאלה מה הקשר בין הישות העירונית החדשה לבין תל אביב, שהתנהל בישיבות ממשלה ומעל דפי העיתונות. במרכז הדיון היה השם שיינתן לעיר המאוחדת.³⁶ הדיון בשמה של העיר המאוחדת נסב סביב השאלה העקרונית מה פירוש ההתחלה החדשה: האם פירושה הגדרת תל אביב כאפיזודה בהיסטוריה של יפו, או הצהרה על כך שעם סיפוחה לתל אביב הסתיימה ההיסטוריה של יפו.

שאלת סיפוחה של יפו לתל אביב עלתה לדיון בשתי ישיבות ממשלה. במרכז הדיון של שתי הישיבות עמדה לדיון השאלה מהו השם שיהיה לישות העירונית החדשה. את הדיון הראשון שנערך ב-4 באוקטובר 1949 פתח שר הפנים משה חיים שפירא שהסביר מדוע יש צורך לאחד את שתי הערים, והציע את השם יפו-תל אביב. לא כולם תמכו באיחוד. שר המשטרה בכור שלום שטרית סבר שראוי שתל אביב, המסמלת תחייה ותקומה, תישאר עיר עצמאית. בן-גוריון ראה באיחוד דבר הכרחי, ולגבי השם היה נחרץ: "אני מקווה שהפעם יבוטל השם תל אביב ותהיה קיימת יפו בלבד".³⁷

בהצבעה שנערכה בשאלת האיחוד הוחלט ברוב של שבעה נגד שניים לייפות את כוחו של שר הפנים לאחד את שתי הערים לעיר אחת. בעניין השם קבע בן-גוריון כי על הפרק היו שני שמות: יפו-תל אביב או יפו בלבד. בהצבעה שנערכה קבע רוב של שבעה נגד שלושה ששם העיר המאוחדת יהיה יפו-תל אביב. בשבועות שלאחר מכן עסקו מאמרי דעה בעיתונות העברית בשאלה העקרונית מה השם שראוי שיינתן לה לעיר המאוחדת. הדעות נחלקו, ובקצוות היו מי שהעדיפו את השם יפו או את שמה של תל אביב בלבד. בעיתון על המשמר כתב בעל דעה: "תל אביב – ורק תל אביב".³⁸ המשורר יעקב כהן

36 מעוז עזריהו, תל אביב: פיסות של היסטוריה עירונית, חיפה 2025, עמ' 25-35.

37 שם, עמ' 27.

38 סופר סתם, "תל אביב" – ורק תל אביב, הבקר, 23 באוקטובר 1949, עמ' 2.

קבע שיפוט-תל אביב הוא שם "שאין בו לא אמת ולא מן היושר".³⁹ לטענתו, לא ייתכן ששמה של העיר המסופחת והפחותה בחשיבותה יבוא קודם, ושמה של העיר העיקרית יבוא אחר כך, כתוספת. בעיתון הדור, ביטאון מפא"י, כתב ליש כי "קשה לנו לשנות את שמה של תל אביב ליפוט-תל אביב".⁴⁰ לדידו, הדבר נתפס כאילו שינו את שמה של ארץ-ישראל לכנען: "ואם בכל זאת גזרה היא לקרוא שם אחד על שתי הערים הממוזגות, יורשה לנו לפחות לקרוא להן 'תל אביב-יפו', ולא להיפך".

לעומת זאת היו שתמכו בגישתו של בן-גוריון. העיתונאי אורי קיסרי סבר שהשם המתאים הוא יפו, ללא כל אזכור של תל אביב. מבחינתו המדובר היה בשאלה היכן התחילה ההיסטוריה: "אחרי ככלות הכול עלינו להחליט, אחת ולתמיד, ולקבוע מהיכן מתחילים דבר ימי ישראל: משרונה הקרויה קריה, מתל אביב שנולדה בחיתולים של 'אחוזה בית', או מימי הכנעני, היבוסים והחיתים [...]".⁴¹ לדעתו של אורי קיסרי, ארבעים שנות קיומה הנפרד של תל אביב לא היו אלא שלב בהיסטוריה הארוכה של יפו. משה סמילנסקי הודה שהשם יפו קרוב לליבו: "אני כשאני לעצמי, אהוב עלי השם יפו, העריסה של חמש עליות שלנו, והשם תל אביב אינו מדבר הרבה אלי".⁴²

ביום שלמחרת פרסום ההודעה על החלטת הממשלה התכנסה מועצת עיריית תל אביב לדון בשאלת הסיפוח והשם. ראויה לציון העובדה שאף על פי שהממשלה קבעה את שמה של העיר המאוחדת, חברי המועצה דנו בשאלת השם כאילו היא עדיין שאלה פתוחה. ישראל רוקח ייחד את עיקר דבריו לשאלת השם. הוא הצביע על כך שהשאלה נגעה לליבם של רבים, ועמדתו הייתה ברורה: "אין תל אביב יכולה לשנות את שמה, כי שם זה מסמל מפעל ציוני חלוצי של דור שלם. יפו היא אמנם עיר עתיקה, אולם לא מילאה מעולם כל תפקיד חיובי בתולדות ימי עמנו".⁴³ סעדיה שושני, איש המחנה האזרחי, התנגד לכלול את יפו בשמה של העיר המאוחדת, ואם כבר, שמה של העיר המאוחדת צריך להיות תל אביב-יפו. ישראל גורי, נציג סיעת ההסתדרות, תמך בהקדמת שמה של יפו לתל אביב: "יפו קודמת לתל אביב, ואין להתעלם מזה". רוקח הדגיש את המאבק שניהלה תל אביב על עצמאותה מיפו, ועמד על כך שלעיר המאוחדת יש לקרוא תל אביב, כאשר אחד מרבעיה ייקרא יפו.

39 י' כהן, "תל אביב רבתי", דבר, 12 באוקטובר 1949, עמ' 2.

40 ליש, "תל אביב יפו", הדור, 7 באוקטובר 1949, עמ' 2.

41 אורי קיסרי, "החזרה ליפו", הארץ, 14 באוקטובר 1949, עמ' 3.

42 משה סמילנסקי, "מן ההווה", הארץ, 1 בנובמבר 1949, עמ' 2.

43 ידיעות עיריית תל אביב, 15 בדצמבר 1949, עמ' 4.

כפי שהתברר מאוחר יותר, שר הפנים חיים משה שפירא החליט על דעת עצמו ובלי להביא את הדיון לממשלה לשנות את ההחלטה שהתקבלה ולקבוע כי שמה של העיר המאוחדת יהיה תל אביב-יפו. את דבריו הסביר בישיבת הממשלה ב-28 ביוני 1950. בישיבה זו אושרה פקודת העיריות, ונושא השם עלה בעקבות דבריו של מזכיר הממשלה זאב שרף שטען שבכל מקום שכתוב בו "תל אביב" יהיה כתוב "תל אביב-יפו". בן-גוריון העיר כי בישיבה קודמת התקבלה החלטה לקרוא לעיר יפו תל אביב. שפירא הסביר כי הייתה התנגדות רבה לשם זה בקרב הציבור בתל אביב: "לכן באתי כאילו לכלל הבנה, שהשם יהיה תל אביב-יפו. זאת אומרת, זכות ראשונה לתל אביב. אין מוחקים את השם יפו".

בעקבות התנגדותו של בן-גוריון ליוזמה החד-צדדית של שפירא נפתח הדיון מחדש וחברי הממשלה התבקשו להצביע שוב. הפעם עמדו על הפרק שלוש חלופות: בנוסף ליפו ויפו-תל אביב עמד גם השם שקבע שפירא: תל אביב-יפו. נערכו שלושה סבבים של הצבעה. בסבב הראשון ירדה יפו מעל הפרק. בסבב השני קיבלו שני השמות האחרים מספר שווה של שמות. בשלב זה נפתח הדיון שוב, ולאחר מכן נערכה הצבעה נוספת, והשם תל אביב-יפו התקבל ברוב של חמישה נגד ארבעה, ובכך התבטלה החלטת הממשלה הקודמת. ההחלטה קבעה את הבכורה לתל אביב, אך בה בעת הכריזה כי סיפוחה של יפו לא היה עניין פורמלי גרידא אלא התחלה חדשה בהיסטוריה הן של תל אביב, וכמובן בהיסטוריה של יפו.

עיר ללא הפסקה

התחלה חדשה מסוג שונה הפציעה בשנות ה-80, וזאת עם המצאתה מחדש של העיר העברית הראשונה כעיר ללא הפסקה.⁴⁴ כחזון בהליך התממשותו, העיר העברית הראשונה נוצקה בתבנית של יצירה ציונית של מחויבות לרעיון התחייה הלאומית. לאחר הקמת המדינה וסיפוח יפו דעך המתח הרעיוני והאידיאולוגי שתחזק בתקופת המנדט את מיתוס העיר העברית הראשונה. בשלב זה חדלה העיר להיות משאת נפש ונעשתה מובנת מאליה. כניסוח של חזון, העיר העברית הראשונה הייתה פיגום רעיוני. לאחר תום שלב הייסוד ניתן היה לפרק את הפיגום: העיר העברית הראשונה חדלה להיות הצהרת כוונות והפכה להיות כותרת לסיפור שלב ייסודה של העיר.

44 מעוז עזריהו, תל אביב: העיר האמיתית. מיתוגרפיה היסטורית, שדה בוקר 2005, עמ' 143-191.

מיתוגה של תל אביב כעיר ללא הפסקה נעשה בשנות ה-80 בהתייחסות לחיי הלילה התוססים ולבילויים שהיא מציעה לתושביה ולמבקרים בה. לאחר שנעשה שלמה להט ראש העירייה באמצע שנות ה-70 החל תהליך של פתיחת מוסדות תרבות ובילוי בערבי שבת. תהליך הפתיחה של העיר כלל גם את פתיחתם של עסקים בשעות הלילה. ב-1989 הופיעה הסיסמה "תל-אביב עיר ללא הפסקה" שהגה איש הפרסום אילן שיר במסגרת קמפיין תיירות פנים בעיר. הסיסמה ניסחה את מהותה של תל אביב כעיר דינמית, תוססת והדוניסטית. המסר היה פשוט ומשכנע: תל אביב אינה סתם עיר, אלא חוויה עירונית ייחודית בישראל. ה"עיר ללא הפסקה" ייצגה את השאיפה להיות עכשווית ועדכנית, לדמות לניו-יורק – הן מבחינת מה שיש לה להציע הן מבחינת האוריינטציה התרבותית שהיא מייצגת. ניו-יורק שימשה דגם לחיקוי, והעיר ללא הפסקה, כגרסה מקומית שלה, ייצגה את מה שתל אביב ביקשה וצריכה הייתה להיות, אפילו אם עוד לא הייתה כזו בפועל. כינונה של העיר ללא הפסקה בתרבות היה תהליך של המצאה מחדש של העיר שהצליח בגלל שהדהד תפיסות רווחות על העיר בתרבות הפופולרית. חגיגות 100 השנים לייסודה של העיר ב-2009 היו חגיגת ניצחון של העיר העברית הראשונה שנעשתה עיר ללא הפסקה. לאחר חגיגות ה-100 הוקמה מנהלת עיר עולם שתפקידה המוצהר היה למתג את תל אביב-יפו כ"עיר עולם", עיר השייכת למועדון היוקרתי של ערים גלובליות כמו ניו-יורק ולונדון, פריז וטוקיו. המדובר היה במיזם מיתוגי עם הצלחה מוגבלת בלבד.

אחרית דבר

לתל אביב, בניגוד לבואנוס איירס של בורחס, הייתה התחלה. מקובל ששנת הולדתה הייתה תרס"ט – ועל כך מעיד השם רחוב תרס"ט ליד תיאטרון הבימה. אך קביעת יום הולדתה של העיר דורש תשובה לשאלה מהו האירוע המכונן שיש לראות בו את נקודת ההתחלה של העיר. מוסכמה עכשווית היא שאירוע ייסודה של תל אביב הוא הגרלת המגרשים שהתקיימה בכ' בניסן תרס"ט. אירוע הפתיחה של חגיגות ה-100 לתל אביב נקבע להיערך באפריל 2009, 100 שנים לאחר הגרלת הקרקעות המפורסמת. הגרלת הקרקעות מפורסמת בגלל הצילום המזוהה עם האירוע, אלא שהזיהוי שגוי כנראה, והשאלה מדוע נבחר אירוע זה דווקא נותרת פתוחה.

סיפורה של תל אביב שוזר התחלות והתחלות חדשות. הנחת היסוד של הדיון הייתה שההתחלה והייסוד חד הם. אך למעשה, יש מקום להבחין ביניהם.

ההתחלה היא הנקודה על ציר הזמן שממנה מתחיל הרצף, שמבחינה באופן חד-משמעי בין האין ובין היש. אך הייסוד יכול להיתפס לא במונחים של אקט חד-פעמי אלא כפעולה נמשכת. גישה כזאת ניכרה בהתייחסות לחגיגת יובל 20 השנה לייסודה של תל אביב ב-1929 כאל סיום שלב הייסוד של העיר. משה גליקסון, עורך הארץ, כתב: "יש כאן מן ההרגשה הנכונה של 'חילופי משמרות', של סיום תקופה ושל התחלת תקופה, יש כאן מן הסיכום ומהתוויית דרכים לעתיד כאחד".⁴⁵ על פי פרשן אחר, "יום תל אביב" ב-1929 לא היה "חג יובל" אלא "חגיגת יסוד", במובן זה שסימן את תום השלב הראשון, הוא שלב הכנת היסודות: "בעשרים השנה האלה הכינונו אבני יסוד למכביר. כעת הגיעה השעה להקמת הבניין".⁴⁶

ואולי הייסוד הוא פעולה רציפה, ותל אביב מתחילה כל יום מחדש. בסמל העיר חקוק פסוק מירמיהו (לא, ג): "אֲבִינִי וְנִבְנִית". פסוק זה, שבמקור המקראי מכוון ל"בתולת ישראל", מכיל אמת גדולה על עיר שסיפורה הוא של בנייה ללא הפסקה — על החולות, בדירות פנימה, פינוי בינוי, תמ"א 38. תל אביב היא במצב של ייסוד מתמיד. זהו סיפורה של תְּקֵלָה, אחת מ-55 הערים הסמויות מהעין שמתאר איטאלו קאלווינו בספר הנושא שם זה. תְּקֵלָה היא עיר הנמצאת במצב של בנייה מתמדת. נוסעים המגיעים אל תְּקֵלָה רואים מעט מאוד מהעיר הממשית; במקום זאת הם פוגשים מבוך של פיגומים, קרשים, סולמות ועגורנים. כששואלים את תושבי העיר מדוע הם ממשיכים לבנות את העיר, הם משיבים כי הדבר נעשה "כדי שההרס לא יוכל להתחיל".⁴⁷ תשובה זאת מעידה על פחד עמוק, שכאשר יוסרו הפיגומים, העיר — ואולי אף העולם עצמו — ייעלמו.

45 משה גליקסון, "על הפרק — חגה של תל אביב", הארץ, 2 במאי 1929, עמ' 1.

46 אריה לאינסון, "יובלות", הארץ, 2 במאי 1929, עמ' 2.

47 איטאלו קאלווינו, "ערים ושמים. 3.", הערים הסמויות מעין, מאיטלקית: גאיו שילוני, תל אביב 1984, עמ' 120.

פרק 3

לזכר קדושי גרוסולובה אתר ההנצחה בשכונת בורוכוב (גבעתיים)

האנדרטה לזכר קדושי גרוסולובה בגבעתיים היא היחידה בישראל המוקדשת לזכר קורבנות הפרעות באוקראינה בשנים 1918-1920. פרעות אלה, המכונות גם "השואה הקטנה", התחוללו במסגרת מלחמת האזרחים שפרצה באימפריה הרוסית לאחר התמוטטות השלטון הצארי והכרזת עצמאות אוקראינה. כ-1,500 פוגרומים נפרדים התחוללו ב-1,300 ערים, עיירות וערים. מספר הקורבנות אינו ידוע. עשרות, אולי מאות אלפי יהודים נרצחו באכזריות. אין מידע מהימן לגבי מספר הפצועים ומקרי האונס¹ בגרוסולובה שבמחוז אודסה התרחשו במהלך 1919 שלושה פוגרומים במהלכם נרצחו 60 יהודים. הפוגרום הראשון התרחש בפברואר 1919. השני – לפני פסח, והשלישי בל"ג בעומר. רוב השורדים את הפרעות עברו לאודסה. כעשרים משפחות הגיעו לארץ-ישראל, ביניהן כאלה שהגיעו על סיפון האונייה רוסלאן שיצאה מאודסה ליפו בשלהי 1919.

פרק זה עוסק בתולדות אתר ההנצחה של קדושי גרוסולובה בגבעתיים כרצף של תקופות של פעילות עצימה יחסית שביניהן תקופות ארוכות יחסית של אי-פעילות. הדיון הוא היסטורי, ועוקב אחר שלושה שלבים עוקבים של פעילות הנצחה עצימה באתר. השלב הראשון כולל את נטיעת החורשה לזכר הנרצחים ב-1929 בשכונת בורוכוב ובאזכרות שנערכו שם עד אמצע שנות ה-30. השלב השני הוא הסכסוך בין המשפחות לעיריית גבעתיים שהביא להקמת האנדרטה

1 לפי אחת ההערכות מספר הנספים אף הגיע ל-600,000: דאר היום, 27 באפריל 1926, עמ' 3.

של בתיא לישנסקי ב-1960 וחידוש מסורת האזכרות עד אמצע שנות ה-60. השלב השלישי כולל את מיתוגו של אתר ההנצחה כ"חצר מורשת" בעשור השני של המאה ה-21.

המחקר נסמך על מסמכים ועל מאמרים בעיתונות העברית. המסמכים נשמרו אצל עדינה בן סירא, בתו של אברהם פלדמן, ניצול הפוגרום שיזם את נטיעת החורשה ותחזק את הזיכרון. תודתי נתונה לה על שאפשרה לי את הגישה אליהם. גם לכתבות בעיתונות העברית יש ערך תיעודי רב. מעבר למידע היסטורי על אירועים והתרחשויות, ניתן ללמוד מכתבות אלה על הקשרים רחבים יותר כמו גם על קשרים סמויים מעין.

חלק א': החורשה, 1928-1935

ראשיתו של מפעל ההנצחה היא ברעיון המנסח את המחויבות לזכור במונחים של פעילות קולקטיבית מכוונת מטרה. לשאלה איך הכול התחיל יש חשיבות רבה בהבנת תהליך היסטורי. בנוגע למפעל ההנצחה, ההתחלה אינה ההיסטוריה המונצחת אלא ראשיתו של מיזם ההנצחה, וכאן נודעת חשיבות מיוחדת לאבי הרעיון, מי שהגה את רעיון ההנצחה, העלה אותו על סדר היום וניסח את התבנית הרעיונית של ההנצחה במונחים קונקרטיים של מטרה מוגדרת. במקרה של הנצחת נרצחי גרוסלובה, מי שהעלה את הרעיון והחל מיד לפעול למימושו היה אברהם פלדמן, תושב תל אביב ששכל את אביו ושני אחיו בפוגרום ועלה לארץ ב-1919.² הרעיון שהגה כך את הנצחת בני משפחתו עם הנצחה קהילתית של קדושי גרוסלובה כולם. לא ברור מתי הגה את הרעיון, אך בעת שהחל בהוצאתו אל הפועל היה נושא הפרעות והתגובה הראויה להם על סדר היום הציבורי. תגובה מסוג אחד הייתה נקמה. ב-25 במאי 1926 התנקש שלום שוורצברד בסמיון פטלורה, מי שהיה מנהיג אוקראינה ב-1919, בבית קפה בפריז.³ במהלך משפטו בפריז באוקטובר 1927 נחשפו מעשי הזוועות שבוצעו בפרעות באוקראינה. תגובה מסוג אחר הייתה שימור הזיכרון באמצעות תיעוד שיטתי של האירועים והנרצחים והנצחת הקהילות והקדושים. ב-1927 יצא לאור הכרך הראשון של סדרת הספרים התיעודית מגילת הטבח: חומר לדברי ימי הפרעות והטבח ביהודים באוקראינה, ברוסיה הגדולה וברוסיה הלבנה שערך

2 למרחב, 20 במאי 1965, עמ' 5.

3 מעניין לציין כי חודש קודם להתנקשות בפטלורה הופיע מאמר בדאר היום על פרעות אוקראינה: ב' סטופניק, "בארץ ההרגה", דאר היום, 27 באפריל 1926, עמ' 3.

אליעזר דוד רוזנטל. העיקרון המארגן של החומר היה סידור אלפביתי של שמות היישובים בהם נערכו הפרעות.⁴

אברהם פלדמן עבד בלשכת הקק"ל והכיר אישית את האחראים על תחום רכישת האדמות ופעולות הייעור בארץ. לכך הייתה חשיבות מכרעת בתרגום הרעיון שהגה למיזם הנצחה ציבורית שהגשמתו דורשת שיתופי פעולה עם גורמים מוסדיים. ביוזמתו ובהזמנתו של אברהם פלדמן, ולקראת ציון עשר שנים להתחלת הפרעות ביהודי אוקראינה,⁵ התכנסה ב־7 באוגוסט 1928 בבית אימו של אברהם פלדמן בשכונת בורוכוב (לעתיד גבעתיים) קבוצה מיוצאי גרוסולובה לדון בהקמת יד לחללי העיירה.⁶ בין הנאספים תושבי שכונת בורוכוב היה גרשון פיינברג, ממנהיגי 'ההגנה' בגוש דן והשומר של שכונת בורוכוב.

אברהם פלדמן הציג בפני המתכנסים רשימה עם שמות הנרצחים ואת מתווה מפעל ההנצחה שהגה וכבר הבשיל לכלל תוכנית קונקרטית. לדעת משתתפי הפגישה הרשימה לא הייתה מדויקת, והוטל על אחד החברים לעדכן את הרשימה. המתווה שפלדמן הציג היה זה שכבר הוסכם עליו עם ועד שכונת בורוכוב והקק"ל. על פי התוכנית תינטע חורשת זיכרון על שמם של הנרצחים. מאפיין ייחודי של הנצחה באמצעות נטיעת חורשות ויערות על שם יחידים וקבוצות הוא בהיותה הנצחה חיה שמשלבת שתי פונקציות: האחת היא ההנצחה על שם. השנייה היא נטיעת עצים כביטוי של הפרחת השממה במסגרת חידוש היישוב היהודי בארץ-ישראל. כבר בשלב מוקדם של תולדות ההתיישבות הציונית נעשתה נטיעת עצים להיבט מרכזי של חגיגות ט"ו בשבט בתרבות היישוב בכלל ובמערכת החינוך בפרט. שזירת פעולת ייעור הארץ בהנצחת אישים דגולים שהממסד הציוני חפץ היה ביקרם החלה עם היוזמה לנטיעת יער בארץ-ישראל על שמו של הרצל לאחר מותו ב־1904.⁷ היה זה מפעל הייעור הראשון שנעשה כמחווה של הנצחה שמית בנוף הארצישראלי. הרעיון היה לשזור את הנצחת החווה במפעל כיבוש השממה ותחיית הארץ כמפעל קולקטיבי שיבוצע באמצעות גיוס תרומות ייחודיות למפעל הנטיעה. המפעל בוצע בחסות הקק"ל. ב־1914 דיווחה הקק"ל כי כבר ניטעו 90,000 עצים: "להרצל החי הצבנו מצבת זיכרון ביער חי".⁸ על שמו של בלפור ניטע יער בגניגר ב־1928.

4 הכרך הראשון של מגילת הטבח, שהוקדש ליישובים ששמום מתחיל באותיות א-ב, ראה אור ב־1927. הכרך השני ובו היישובים ששמותיהם מתחילים באותיות ג-ז, ראה אור רק ב־1931.

5 "חורשת הקדושים", דאר היום, 20 באוגוסט 1928, עמ' 4.

6 "הפגישה הראשונה של עולי גרוסולובה", מסמך ללא תאריך, ארכיון פרטי עדינה בן סירא.

7 מעוז עזריהו ואנטון ברקובסקי, הרצל – דברים לזכרו, חיפה 2024, עמ' 23.

8 "בציונות", הצפירה, 29 במאי 1914, עמ' 2.

לעומת הנצחת אישים דגולים כמו הרצל או בלפור באמצעות קריאת יערות על שמם, "חורשת הזיכרון לזכר קדושי הפרעות בגרוסולובה" הוקדשה לקבוצה של קדושים. בה בעת היא גם הנציחה באופן פרטני את שמו של כל אחד מהם: כל שורה של עצים נקראה על שמו של אחד הנרצחים.

המפגש שכינס אברהם פלדמן שילב במפעל ההנצחה שיזם וכבר עסק בקידומו את מעגל השותפים והרחיב אותו לכלל "יוצאי העיר גרוסולובה"⁹ בארץ-ישראל. כדי להרחיב עוד יותר את מעגל השותפים, דבר שהייתה לו חשיבות גם מבחינת גיוס המשאבים הנחוצים לביצוע, נשלח חוזר לקרובי הנרצחים שלא נכחו באספה:

מראה הזוועות עודנו חי בזיכרוננו, וביחוד לא הגלד עוד הפצע האנוש בלב משפחות ההרוגים וקרוביהם, כי אין מרגוע לנפש ואין מנוחה להמית הלב כל עוד לא הוקם שם וזכר עולם לחללינו הקדושים. הכרה זו הביאה את עולי גרוסולובה הנמצאים כיום בא"י לכוון ועדה להקמת מצבת זיכרון בא"י לקדושי גרוסולובה.¹⁰

במהלך המפגש הציג אברהם פלדמן את מתווה ההנצחה שסוכם עם לשכת הקרן הקיימת ועם ועד שכונת בורוכוב: נטיעת חורשה על שטח של חמישה דונם של אדמת הקרן הקיימת השייכת לשכונת בורוכוב. החורשה, כפי שמסר העיתון דאר היום, תינטע על "גבעה יפה ונהדרת, נשקפת על פני הים והסביבה".¹¹ עיתון הארץ הרחיב בנושא הנוף הנשקף מהגבעה: "מראה נהדר נשקף מעל פני הגבעה [...] ממולה – הים, משמאלה – כל תל אביב ויפו, ומימינה – הרים, הרים".¹² יוסף ויץ, מבכירי הקרן הקיימת לישראל, שכונה "אבי מדיניות הקרקעות והייעור", תכנן את תוכנית החורשה בצורת "מצבה". על פי התוכנית הוקצה שטח לבניית מוזיאון וספרייה שם יישמרו תעודות, צילומים וזיכרונות.¹³

ביצוע מיזם ההנצחה התקדם במהירות. בשלהי נובמבר 1928 נחתם חוזה בין ועד שכונת בורוכוב לבין אברהם פלדמן וגרשון פיינברג, נציגי יוצאי גרוסולובה. החוזה הסדיר את העברת המגרש לצורכי הנצחה וקבע את החובות והזכויות של כל אחד מהצדדים החתומים.¹⁴ בחוזה נקבע כי המגרש מאדמת הקרן הקיימת

9 "חורשת הקדושים", דאר היום, 20 באוגוסט 1928, עמ' 4.

10 שם, שם.

11 שם, שם.

12 הארץ, 28 בינואר 1929, עמ' 1.

13 דבר, 5 בפברואר 1929, עמ' 4.

14 עותק של החוזה, תל אביב, 27 בנובמבר 1928, ארכיון פרטי עדינה בן סירא.

לישראל שבשכונה מיועד לחורשה ול"בית זיכרון". כן נקבע כי שם החורשה יהיה לעולם "חורשה לזכר חללי פרעות בגרוסולובה" ואין אחד מהצדדים רשאי לשנותו. הוצאות הנטיעה וההחזקה הוטלו על ועד נציגי גרוסולובה, שרשות בידו הייתה "לשפר ולשכלל את החורשה בכל זמן שירצה". האחריות להשגחה על החורשה הייתה של ועד השכונה, בתנאי שתהיה מגודרת. הוועד גם יספק מים ללא תשלום להשקאה, בעוד סידור מערכת ההשקאה יהיה על חשבון נציגי יוצאי גרוסולובה. סעיף שהתברר מאוחר יותר כבעל חשיבות קבע כי במקרה שיהיה צורך להקים בניינים בשטח החורשה נדרשת הסכמת נציגי יוצאי גרוסולובה. במקרה של סכסוך או אי-הבנה יימסר הדבר להכרעת בוררות.

טקס נטיעת החורשה נערך ביום א', ט"ז בשבט תרפ"ט, 21 בינואר 1929: בגלל השבת נדחו ביום חגיגות הנטיעות המסורתיות בט"ו בשבט. כמוסכם בחוזה עם ועד השכונה, עבודת הביצוע – חרישת השטח, בניית הגדר, כריית הבורות, קניית העצים והובלתם לאתר הנטיעה – הייתה באחריות יוצאי גרוסולובה. הנטיעות נערכו בשכונת בורוכוב, אך האירוע נערך בחסות עיריית תל אביב ונקשר לנטיעות ט"ו בשבט בתל אביב. ציר הקשר בין יוצאי גרוסולובה ובין עיריית תל אביב היה צבי גבר. צבי גבר עלה לארץ מגרוסולובה כבר ב-1913, מ-1922 עמד בראש מחלקת החשבונות של עיריית תל אביב והיה בין מייסדי שכונת תל נורדאו בתל אביב. החורשה בשכונת בורוכוב הנציחה גם את אחיו בצלאל שהיה הקורבן הראשון של הפרעות בגרוסולובה. הקשר עם עיריית תל אביב היה גם ביטוי ליחס האוהד למפעל ההנצחה של דוד בלוך-בלומנפלד, ראש העירייה מטעם סיעת הפועלים שכיהן עד הבחירות שנערכו בדצמבר 1928, שלאחריהן חזר מאיר דיזנגוף לראשות העירייה. ביום הנטיעות נטעו תלמידי תל אביב 5,000 שתילים וחורשה מצפון לשכונת תל נורדאו בתל אביב ובה 90 עצים. בטקס שנערך באתר חורשת קדושי גרוסולובה בשכונת בורוכוב שתלו תלמידי תל אביב שהגיעו למקום עם מוריהם 600 עצים, מרביתם אורנים וברושים. על פי הדיווח בעיתון הארץ, לאחר הנטיעה יצאו התלמידים ומוריהם במחולות, ואחר כך טיילו בסביבה וקטפו כלניות.¹⁵

הקשר בין טקסי הנטיעה בתל אביב ובשכונת בורוכוב בא לידי ביטוי בכך שבטקסי הנטיעה בשני האתרים נאמו שושנה פרסיץ, הממונה על מחלקת החינוך והתרבות בעיריית תל אביב, ויצחק גור אריה, בשם מועצת המורים של הקק"ל. משולם גרובסקי, שהיה המורה לעברית בגרוסולובה, נשא דברים בטקס הנטיעה בשכונת בורוכוב בשם יוצאי העיריה. הנואמים הדגישו כי מן הראוי שהמפעל של

15 הארץ, 28 בינואר 1929, עמ' 1.

[illegible]

אישור החוזה בחתימת יוסף ויץ

הבטיעה
של החורשה
לזכר קדושי גרוסלבה
(אוקריינ)
המסדרת ע
גרוסלבה בשכונת בורוכוב על אדמת קה"ל
תתקים ביום א' ט"ז שבט בשעה 10 לפנה"צ
כבר אלו שזכר קדשנו יקד דהם מתבקשים לבוא.
הועדה.
החלטת איגוד מורים: פנת אנשי הדך יפו ת"א
לשם וחזרה יצאו כל רבע שעה

מודעה

לזכר קדושי גרוסלובה

"תהלכות התזמורת ובתי הספר לנטיעת החורשה ע"ש קדושי גרוסלובה
ט"ז שבט תרפ"ט שכונת ברוכוב ת"א (כך!)"

צילום קבוצתי: "נטיעת חורשה לזכר קדושי גרוסלובה אוקראינה תרע"ט ט"ו שבט תרפ"ט,
שכונת ברוכוב א"י"

יוצאי אחת העיירות באוקראינה לזכר הקדושים ישמש דוגמה גם ליוצאי עיירות אחרות: "בארץ-ישראל צריכות למצוא להן תיקון כל נשמות הקדושים שנעקרו מן העולם בלא עת, ושלזכרן יינטעו יערות במולדת העברית".¹⁶

כפי שנקבע בחוזה עם ועד שכונת בורוכוב, הכנת השטח, הנטיעות ותחזוקת החורשה היו באחריות יוצאי גרוסולובה באמצעות נציגיהם: אברהם פלדמן וגרשון ויינברג. עלות נטיעת החורשה ותחזוקתה כוסתה באמצעות תרומות. מסיכום הפעילות של "הוועדה להקמת חורשת הזיכרון" נכון למרס 1930 מתברר כי עיקר התרומות, בסך 38.985 לא"י, נתרמו על ידי יוצאי גרוסולובה.¹⁷ עוד כ-10 לא"י נתרמו על ידי "שונים", ביניהם כאלה שהעבירו את תרומתם הצנועה דרך אברהם פלדמן. עיריית תל אביב תרמה מאה מטרים של צינורות השקאה. ההוצאות הסתכמו ב-74.744 לא"י, כך שבקופת הוועדה חסרו 26.987 לא"י. לא ברור כיצד כוסה הגירעון.

מיד לאחר טקס נטיעתה זכתה חורשת הזיכרון להד ציבורי בצורת הודעה קצרה מטעם "ועדת החורשה" שהתפרסמה בעיתון דבר:

זיכרון לחללי גרוסולובה

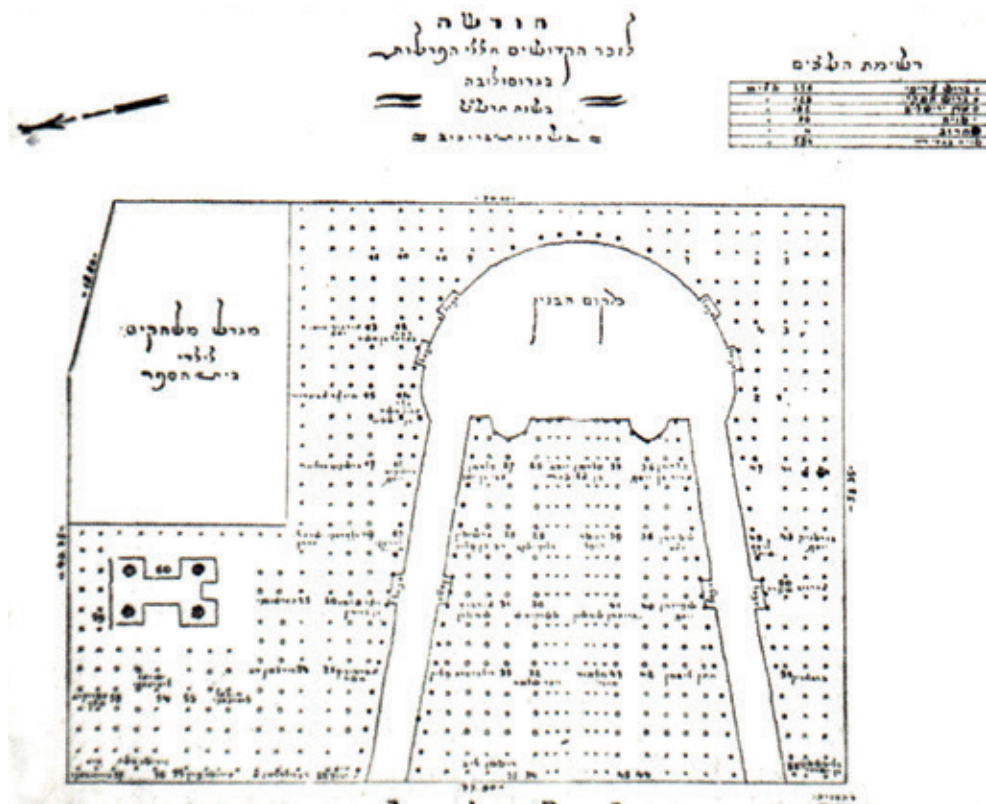
השנה מלאו 10 שנים לשחיטות האיומות שעברו על קהילות ישראל באוקראינה, ואנו, יוצאי קהילת גרוסולובה הטבוחה, שזכינו להישאר בחיים ולעלות לארץ, אמרנו להקים זכר להורינו, אחינו, אחיותינו, קרובינו וחברינו, שנהרגו ועונו ואונסו בימי הבלהות ההם. זכרם טרם נמחה מליבנו ושבנם לא נרפא. וביום ט"ז בשבט תרפ"ט נטענו על מגרש הקרן הקיימת בשכונת בורוכוב חורשה לזכר קדושי עירנו. ומגרש הקצינו בחורשה להקים עליו במשך הזמן בית נכאת וספרייה, לכנס לתוכם כל תעודה וכל זיכרון לימים הנוראים ההם.¹⁸

חורשת הזיכרון עיגנה את סיפור פרעות גרוסולובה בנוף המקומי של שכונת בורוכוב. כחלק ממפעל הזיכרון נערכו באתר האזכרות השנתיות לקדושים שהפיקו יוצאי גרוסולובה. לא ידוע מתי התחילה מסורת האזכרות השנתיות באתר. ב-1932 נבנה בצמוד לחורשת הזיכרון הבניין הראשון של בית הספר בורוכוב. ב-1933

16 שם, שם.

17 דין וחשבון תרפ"ט-תר"ץ, ועד שכונת בורוכוב: ועדה להקמת חורשת-זיכרון לקדושי הפרעות בגרוסולובה (אוקראינה), ארכיון פרטי עדינה בן סירא.

18 דבר, 5 בפברואר, עמ' 4.

תכנית "חורשה לזכר הקדושים חללי הפרעות בגרוסולובה בשנת תרע"ט"

הופיעה בפעם הראשונה הודעה פומבית בעיתון דבר על האזכרה. המדובר היה באירוע מאורגן. הסעה "ישר לחורשה" חיכתה בגן החשמל לבאים מתל אביב.¹⁹ האזכרות השנתיות בחורשת הזיכרון נערכו בל"ג בעומר. מבחינת מזג האוויר היה לכך יתרון. מבחינת הזיכרון פירוש הדבר היה עיגונו בפוגרום השלישי בגרוסולובה: האזכרה השנתית לקדושי גרוסולובה הייתה גם היא רציית של נרצחי הפוגרום בל"ג בעומר, ביניהם אביו ושני אחיו של אברהם פלדמן.

כמפעל הנצחה יחיד מסוגו בגאוגרפיה של ארץ-ישראל, חורשת הזיכרון ייחדה והבליטה את סיפור פרעות גרוסולובה בין מאות סיפורי הפרעות שנערכו בעיירות, ערים וכפרים באוקראינה. הזיכרון הציבורי הוא מכלול של אזכורי העבר המשולבים בערוצי התקשורת החברתית: מה שלא מזכירים אותו נשכח במובן זה שנעלם מהתודעה הציבורית. כל דיווח בעיתונות על נטיעת החורשה היה גם

19 דבר, 14 במאי 1933, עמ' 4.

הזדמנות לחזור ולספר על הפרעות בגרוסולובה ותוך כדי כך לזכור ולהזכיר את הקדושים להם מוקדשת חורשת הזיכרון. בעוד הדיווחים על נטיעת החורשה הופיעו גם בעיתונים דאר היום והארץ, בשנים שלאחר מכן הופיעו האזכורים בעיתון דבר. הקשר עם עיתון דבר היה דרך שמואל גבר, אחיו של צבי גבר, שעבד בעיתון.

המאמרים בעיתונות היו מצבות זיכרון בזכות עצמן. ב־1931, במלאת 12 שנים לגל הפרעות הראשון בעיירה, פרסם שמואל גבר מאמר בעיתון דבר ובו סיפר על הזוועות בהתייחסות לכמה מהקורבנות בשמם, ביניהם גם של אחיו, בצלאל גבר, שהיה הקורבן הראשון. המאמר מסתיים בתקווה ש"תהיינה שורות אלה מצבת זיכרון לחללינו הקדושים שנהרגו ונשחטו ועונו על לא עוול בכפם".²⁰ מתחת לשורות אלה הופיעה הערה של מערכת העיתון המזכירה לקוראים כי "יוצאי גרוסולובה אשר בא"י הקימו מצבה לחללי עירם הלא היא החורשה הנאה אשר נטעו לזכרם על אדמת הקה"ק על ראש הגבעה בשכונת בורוכוב, צופה פני הים והסביבה".

הבולטות של סיפורה של גרוסולובה בזיכרון פרעות אוקראינה באה לידי ביטוי ברור במקום שהקדיש העיתון דבר לציון 15 שנה לפרעות באוקראינה בגיליון ל"ג בעומר תרצ"ג (3 במאי 1934). העמוד הראשון הוקדש לחגיגות חצי היובל של תל אביב ולאירועי ה־1 במאי. אך אמצע הגיליון, החל מהעמוד השלישי ולאורך שניים וחצי עמודים מתוך שישה, או 18 טורים מתוך 42 הטורים בגיליון הוקדשו לסיפור הפרעות באוקראינה ב־1919. אף אם לא כל הגיליון הוקדש לנושא, במובן מסוים היה זה גיליון זיכרון לפרעות אוקראינה. בין הכתבות היו כאלה שהציגו את התמונה הכללית, בעוד אחרות התמקדו בחמש עיירות ספציפיות: "מזוועות הימים ההם"; "אובודובקה" (פלך פודוליה); "ווארכיבקה" (פלך פודוליה); "הטבח בריבניצה"; "הטבח בטרסטינץ"; "זיכרונות מאוקראינה". סיפור הפרעות מסתיים בטבלה הנפרשת לאורך ארבעה טורים המציגים שמות ערים באוקראינה ומספר הנרצחים בכל אחת מהן.

החשיבות המיוחדת שהוענקה לגרוסולובה ניכרת היטב בשטח שהוקצה לה בעמודי העיתון: סיפור פרעות גרוסולובה והנצחתן בשכונת בורוכוב נפרשים אמנם בעמוד השני של חלק הגיליון שמוקדש לפרעות אוקראינה, אך זאת על פני כמעט עמוד שלם מתוך שניים וחצי העמודים שהוקדשו לנושא. במרכז העמוד הופיע הסיפור "מגילת הדמים של יהודי גרוסולובה" שכתב משולם גרזובסקי, מי שנאם בשם יוצאי העיירה בטקס נטיעת החורשה בינואר 1929. בנוסף הופיע בנפרד

20 שמואל גבר, "בין חיתו טרף", דבר, 23 בפברואר 1931, עמ' 3.

קטע קצר שהוקדש ל"שלושה שנפלו ב'אחד", הם בני משפחת פלדמן. ארבעה איורים ליוו את הכתבות והמאמרים על הפרעות. האיור הראשון בסדר הופעתו הוא צילום של "קבר אחים ל-400 קורבנות טרוסטינץ בפרעות פטלורה ב-1919". שלושת האיורים האחרים מופיעים בעמוד השני שמוקדש רובו לסיפור הפרעות בגרוסולובה והנצחתן בחורשת הזיכרון בשכונת בורוכוב. האחד היה שרטוט החורשה שהופיע בדו"ח הוועדה להקמת חורשת הזיכרון שנדפס במרס 1930 ותפוצתו הייתה פנימית בקרב המעורבים בנטיעת החורשה. השני היה צילום של "חורשת הזיכרון לקדושי גרוסולובה (אוקראינה) בשכונת בורוכוב בגבעתיים". הכיתוב מתחת מוסר כי אברהם פלדמן הוא "היוזם והמוציא לפועל" של המפעל, תוך אזכור שמותיהם של אביו ושני אחיו שנרצחו בגל השלישי של הפרעות שנערך בל"ג בעומר תרע"ט. מעל הצילום מופיע הקטע "שלושה שנפלו ב'אחד" שנזכר לעיל ומוקדש לשלושת בני משפחת פלדמן שנרצחו. האיור השלישי הציג את תוכנית מצבת הזיכרון שעתידה להיבנות בשטח המיועד לכך בחורשה.

הכותרת הכללית מציינת אמנם "15 שנים לפרעות אוקראינה", אך התאריך שנבחר לפרסום בעיתון היה ל"ג בעומר, שהוא יום השנה לפוגרום השלישי בגרוסולובה, שהוא גם היום בו נערך טקס הזיכרון בחורשה. בפתח מאמרו של משולם גרזובסקי על פרעות הדמים בגרוסולובה כתוב: "למלא 15 שנים לפוגרום השלישי". המקום הנרחב מאוד שהוקדש בגיליון לסיפורה של גרוסולובה, אזכוריה הרבים של חורשת הזיכרון בסקירה שהוקדשה לציון 15 שנים לפרעות אוקראינה ופרסום חומר פנימי של הוועדה לחורשת הזיכרון מעידים על מעורבות ישירה של יוצאי העיירה בעריכת העמודים המוקדשים לזכר הפרעות באוקראינה בעיתון דבר. מתבקש להניח שאיש הקשר היה שמואל גבר, שעבד בעיתון דבר וכבר פרסם בו מאמר על פרעות גרוסולובה ב-1931. מעורבותו של אברהם פלדמן ניכרת היטב: הוא מוזכר באופן ישיר כ"יוזם והמוציא לפועל של המפעל". רצח אביו ושני אחיו מוזכר שלוש פעמים במקומות שונים.

בעמוד שרובו מוקדש לסיפור גרוסולובה מופיעה גם מודעה המזמינה לאזכרה ל"קדושי הפרעות באוקראינה" שתתקיים בחורשה לזכר קדושי גרוסולובה בשכונת בורוכוב באותו היום. במודעה נמסר כי "תתקיים הנחת היסוד למצבה על שם קדושי גרוסולובה שתוקם במרכז חורשת הזיכרון".²¹ כפי שניתן ללמוד מהאיור המופיע בראש העמוד בו התפרסמה המודעה, התוכנית בשלב זה הייתה להקים את מצבת הזיכרון באתר שיועד לה בתוכנית המקורית של החורשה שתכנן יוסף ויץ עוד ב-1928. למרות ההתייחסות ל"מצבת זיכרון", התוכנית

21 דבר, 3 במאי 1934, עמ' 4.

ביקשה לבנות ספסל בצורת חציו העליון של משושה הנפתח כלפי מערב, ומעליו פרגולה עם שיחים מטפסים. מול פינת הישיבה תוכננה מזרקה. לא מדובר היה במבנה המיועד להנצחה אלא בפינת התייחדות שמאפשרת למבקרים באתר לצפות בנוף הנשקף מהגבעה לכיוון תל אביב והים.

מצבת הזיכרון ששרטטה הופיע בעיתון דבר ב־1934 נותרה על הנייר בלבד. בל"ג בעומר 1935 התפרסמה בדאר היום הודעה על האזכרה השנתית בחורשה לזכר קדושי גרוסולובה.²² בשנים שלאחר מכן נעלמו החורשה והזיכרון לו היא מוקדשת מהתודעה הציבורית. שאלה פתוחה היא אם המשפחות המשיכו במסורת של האזכרה השנתית בל"ג בעומר, ומה שלא פחות חשוב: האם דאגו לתחזוקה ואולי אף לטיפוח החורשה כדי לעשותה מקום פעיל של זיכרון. שאלות אלה עלו וצפו במהלך הסכסוך שפרץ בשלהי שנות ה־50 בין נציגי המשפחות למועצת גבעתיים.

חלק ב': הצבת האנדרטה, 1958-1965

בשלהי שנות החמישים נבנה בשטח שעליו הייתה נטועה חורשת הזיכרון בניין חדש לבית הספר בורוכוב, ורוב עצי חורשת הזיכרון נעקרו. עקירת העצים הייתה בגדר הפרה בוטה של ההסכם שנחתם בנובמבר 1928 בין יוצאי גרוסולובה ובין ועד שכונת בורוכוב. היה זה צעד חד-צדדי של המועצה המקומית גבעתיים, שמאז 1942 כללה בשטח שיפוטה את שכונת בורוכוב. בתגובה שלח אברהם פלדמן בשם יוצאי גרוסולובה מכתב חריף לשמעון בן-צבי, יו"ר מועצת גבעתיים וממייסדי שכונת בורוכוב:

הלא כל עץ ועץ שעקרתם נפש יקרה קבעתם! כי שם קדוש ויקר נשא עליו העץ ההוא, שמות אבותינו, בנינו ואחרינו הקדושים, שזכרם יקר מכל יקר למאות משפחות של יוצאי גרוסולובה הנמצאים בארץ ולרבים המצפים עוד לגאולתם ולעלייתם הנה!²³

במכתבו רווי העלבון והכעס על הפרת ההסכם בין ועד יוצאי גרוסולובה לבין ועד שכונת בורוכוב, אברהם פלדמן תמה על כך שלא נמסרה הודעה על כך לוועד, שכמה מהם עדיין התגוררו בשכונה. הוא הביע את הזעזוע שלו ש"יד אחים" היא

22 דאר היום, 21 במאי 1935, עמ' 6.

23 אברהם פלדמן, בשם יוצאי גרוסולובה, לשמעון בן-צבי, יו"ר מועצת גבעתיים, 21 בדצמבר 1958, ארכיון פרטי עדינה בן סירא.

האנדרטה של בתיה לישנסקי

- שביצעה מה שבעיניו היה "חטא בל יכופר ומעוות שלא יתוקן מעולם". פלדמן הציג שורה של דרישות אותן הגדיר כ"פיצוי מינימלי" לתיקון מעשה העוול:
- לבנות גדר אבנים מטויחת ומסוידת סביב החלקה הנותרת עם שער נעול;
  - לקבוע ליד השער לחורשה לוח שיש ועליו כתוב: "חורשה על שם קדושי גרוסולובה זיכרונם לברכה";
  - להקים בשטח החורשה שנותר אנדרטה בהתאם לתוכנית שיגישו נציגי יוצאי גרוסולובה ולקבוע ספסלים קבועים;
  - להחליף את שמו של רחוב יפה נוף הגובל עם החורשה לרחוב ע"ש קדושי גרוסולובה;
  - לקבוע בחזית בית הספר שנבנה על שטח החורשה לוח שיש ועליו ייכתב שבית הספר נבנה על שטח חורשת הזיכרון.

נציגי ועד יוצאי גרוסולובה נכנסו למו"מ עם נציגי המועצה כדי למצוא פתרון מוסכם לבעיה, אך מאחר ולא הגיעו להסכמה נפתח במחצית 1959 הליך בוררות, כפי שנקבע בחוזה המקורי.

מכתב התביעה של ועד יוצאי גרוסולובה מתברר כי נעשתה פנייה לראש

המועצה שמעון בן-צבי שהודה בעובדות ואף הביע התנצלות. הוא הסביר שמדובר היה בשכחה של החוזה שחייב את הסכמת יוצאי גרוסולובה להקמת מבנים חדשים בשטח החורשה. יוצאי גרוסולובה טענו שמעבר להפרת החוזה שהתבטאה בהפקעת הקרקע ללא משא ומתן עם בעלי החזקה על הקרקע, ההרס שנגרם לחורשה היה בגדר חילול הקודש:

אנו סבורים, כי המועצה המקומית גבעתיים חיללה קדושת המקום במעשה שעשתה, אשר היה בבחינת הקדש לזכר חללי הפרעות בגרוסולובה, ומחובת המועצה לתקן מעוות זה ככל האפשר, בהתחשב עם הנזק הרב שנגרם בכך לכל יוצאי גרוסולובה, היושבים בישראל, הרואים עניין זה בחומרה יתירה.²⁴

כתב התביעה שב ופירט את הדרישות לפיצוי שהוצגו במכתב שנשלח ליו"ר המועצה קודם לכן, ובראש ובראשונה הקמת "אנדרטה לזכר החללים, אשר תישא כתובת מתאימה. זו לדעתנו הדרך היחידה לתיקון-מה של המעוות". בהוצאות להקמת האנדרטה תישא המועצה המקומית. התקציב שנדרש להקמת האנדרטה היה 9,000 ל"י.

את תגובת המועצה המקומית ניסח שמעון בן-צבי, יושב ראש מועצת גבעתיים. מנקודת מבטו מדובר היה בשאלה מה חשוב יותר: חורשה שהזנחה ונעלמה מתודעת הציבור או דאגה לחינוך ילדי גבעתיים. הוא לא הכחיש את נסיבות נטיעת חורשה. טענה מרכזית שלו הייתה שיוצאי גרוסולובה לא גילו עניין בחורשה שנטעו: "לא קבעו תאריך לאזכרות. לא נערכו בכלל אזכרות ע"י יוצאי עיירה זו [...] ולא עוד אלא אף לא דאגו לקבוע שלט בחורשה".²⁵ עוד טען כי לא הקימו את המבנה שהתחייבו עליו בחוזה, וכי ברבות הזמן לא היה קיים גוף שאפשר היה לדון איתו, למעט "אותם הבודדים ששמם הוזכר לעיל", הלא הם פלדמן ופיינברג. בן-צבי טען כי החורשה נמצאה זמן רב במצב "עלוב", וכי הטיפול בה הוטל על ילדי בית הספר: נציגי המשפחות לא גזמו והשקו את העצים, ולשכונה לא היה מנגנון לטיפול בנטיעות כך שלא היה מי שיהיה אחראי לה. הוא הוסיף כי שילוב שכונת בורוכוב במועצת גבעתיים תרמה לדחיקתה של החורשה מתודעת נציגי הציבור במועצה: "חוששני שאף

24 כתב תביעה, ועד יוצאי גרוסולובה, 26 מאי 1959, ארכיון פרטי עדינה בן סירא.
25 כתב הגנה, שמעון בן-צבי, יו"ר מועצת גבעתיים, ללא תאריך, ארכיון פרטי עדינה בן סירא.

חבר מועצה, מלבדי כמובן, לא ידע את ההיסטוריה שלה: "בן-צבי היה ממייסדי שכונת בורוכוב.

בהתייחסו למה שכינה "האסון" הסביר בן-צבי כי בעוד גבעתיים דלה במגרשים ציבוריים, הרי גידול היישוב והתפתחותו חייב להוסיף אגף לבית הספר בורוכוב: "האם יכולנו להרשות לעצמנו להפקיר את ילדינו ולשמור על החורשה העלובה?" הוא הודה כי אכן צריך היה לבקש את הסכמת המשפחות ואף טען כי יכול היה להבין את כעסם, אך לטעמו הדרישות שהציגו היו מופרזות, במיוחד לנוכח הזנחתם את החורשה, מה עוד שלא היה בה כל סימן לתפקודה כחורשת זיכרון:

פתאום נראתה הגבעה בעיניהם כבית קברות שלהם וכל עץ נשמת המת ונהיינו לעוכרי ישראל. אנו מזועזעים מהיחס הזה. אין אנו אשמים במותם של יקיריהם, ולא הוצאנו את עצמותיהם מקבריהם ואנו כופרים בקדושת עצים בכלל.

כפתרון של פשרה הציע בן-צבי להקצות שטח אחר או גינה קיימת במקום חורשת הזיכרון.

בסיכום הדברים מטעם התובעים בתגובה לטענותיו של בן-צבי הביעו נציגי המשפחות את הפתעתם מן הטענה כי המשפחות הן שהפרו את ההסכם: ההסכם לא הותנה בהקמת בית הזיכרון, "ואלמלא שנות החרות היה בא יומו של אותו בית".²⁶ כנראה שהכוונה היא לכך שבשנות המאבק להקמת המדינה מן הנמנע היה להגשים חלק זה של מפעל ההנצחה בחורשת הזיכרון. לזו הטענה היה ההיבט החוקי: המחויבות החוזית של המועצה לדון עם נציגי המשפחות בנוגע לחורשת הזיכרון. בתגובה לטענה של בן-צבי כי נציגי המשפחות מבקשות "לנצל" את המצב ולהציב דרישות, נמסר: "ואנו מתכוונים לא לנצל, אלא להציל במידה כלשהי את אשר ניתן להציל"²⁷ — כולל כבודה האבוד של המועצה המקומית שחסד נעשה עימה והמעשה שעשתה לא התפרסם ברבים. בדצמבר 1959 הוכרזה גבעתיים לעיר.

שלושת הבוררים שהתמנו לכך במאי 1959 קיימו שתי ישיבות ויצאו לסיור בשטח. בפסק הבוררות הם מציינים שמתוך שטח של חמישה דונם נותר פחות מדונם אחד של שטח נטוע. כפי שכתבו, הרושם שנוצר אצל הבוררים היה "עגום

26 סיכום דברים מטעם התובעים, 17 ביוני 1959, עמ' 1, ארכיון פרטי עדינה בן סירא.

27 סיכום דברים מטעם התובעים, 17 ביוני 1959, עמ' 2, ארכיון פרטי עדינה בן סירא.

ביותר", והם חשו חובה לציין כי מדובר היה "בפגיעה שאין לה כפרה" ברגשותיהם של יוצאי גרוסולובה "ומעוות שבמעט לא ניתן לתקן תיקון המניח את הדעת".²⁸ הם דחו את הצעת הפשרה של בן-צבי בטענה שההפקעה הפרה את הזכויות החוקית של התובעים ולכן אין מקום לדון בהצעה. גם הטענה שהתובעים הפרו את החוזה בכך שלא בנו את בית הזיכרון נדחתה מכיוון שבחוזה לא נקבע מועד מסוים וקבוע מראש לבנייתו, וגם לא נקבעו צורתו, שטחו ומטרתו. הם גם ציינו כי לא השתכנעו מהניסיון של בן-צבי להטיל מקצת האחריות על התובעים, "כאילו התובעים באדישותם תרמו חלקם בשכחה ובתוצאותיה".²⁹ לעומת זאת הבוררים ציינו כי התובעים לא טיפלו בחורשה כראוי, ובניסוח זהיר הוסיפו: "ואולי גם לא לפי כבוד המשימה אשר לשמה היא נוצרה" – כלומר, החורשה.

כיוון שמבחינה חוקית היה ברור כי המועצה המקומית גבעתיים הפרה את החוזה שנחתם עם נציגי המשפחות ב-1928, מלאכתם של שלושת הבוררים הייתה פשוטה ביחס: "תביעתם של התובעים בכללותה נראית, אפוא, צודקת, והבוררים מקבלים אותה, בהסתייגות מסוימת בפרטיה".³⁰ עניין אחד היה האנדרטה. הבוררים ציינו כי אמנם אין הם רואים עצמם בני סמכא להתערב בעניינם הפנימי של התובעים, "שהם לבדם סוברניים להחליט על הצורה בה ינציחו את זכר חלליהם במקום המצומצם שעוד נותר ברשותם", אך נראה להם שמן הראוי שכדאי שישקלו מחדש, "מנקודת מבט הנדסית-ארכיטקטונית", את אופי ההנצחה. הייתה זו ביקורת מרומזת על תוכנית האנדרטה שהציגו התובעים, תוכנית שלא נשמרה. הבוררים השאירו את עניין האנדרטה להחלטת התובעים, אך הגבילו את הסכום שתשלם המועצה לתובעים לצורך הקמת האנדרטה ל-6,000 לירות. כזכור, הדרישה של ועד יוצאי גרוסולובה הייתה 9,000 ל"י. בנושא הסבת שמו של רחוב יפה נוף לרחוב קדושי גרוסולובה הסתפקו הבוררים בהמלצה בלבד לוועדת השמות: בנושא זה לא הייתה לבוררים הסמכות לקבוע. את האנדרטה שהוקמה בשטח שנותר מחורשת הזיכרון עיצבה הפסלת בתיה לישנסקי, שמצבות זיכרון לנופלים שבנתה פזורות היו בארץ. האנדרטה היא בצורת תבליט אבן מלאכותית שממדיו 200 x 175. ³¹ התבליט מתאר קבוצת יהודים נמלטים ואימה נשקפת בפניהם, כשהיוצא מהכלל היחידי הוא דמות שמבטה מופנה לאחור ואגרופה מונף. במרכז התבליט דמותו של יהודי הנושא ספר תורה.

28 פסק הבוררות, ללא ציון תאריך, עמ' 1, ארכיון פרטי עדינה בן סירא.

29 פסק הבוררות, ללא ציון תאריך, עמ' 2, ארכיון פרטי עדינה בן סירא.

30 שם, שם

31 אריאלה אפשטיין (עורכת), בתיה לישנסקי, תל אביב 1988, עמ' 102.

בצד התבליט לוח ברונוזה ועליו שמות החללים. כתובת ההקדשה היא "לזכר חללי הפרעות בגרוסולובה אוקראינה בשנת תרע"ט", והפסוק המקראי שנבחר הוא "אָרֶץ, אֶל־תִּכְסִּי דָמִי; וְאֶל־יְהִי מָקוֹם, לְזַעֲקָתִי" (איוב טז, יח). בדרך כלל השמות המונצחים על לוח הזיכרון באנדרטאות מסודרים בסדר אלפביתי, המשקף שוויון מוחלט, או, כמו באנדרטת וייטנאם בוויינגטון, בסדר כרונולוגי של הנפילה בקרב. סדר השמות החרוטים על לוח הברנוזה באנדרטה לזכר חללי גרוסולובה אינו אלפביתי או כרונולוגי. העיקרון המארגן הוא מספר הנרצחים למשפחה. השורה העליונה מוקדשת להנצחת "יוסי פלדמן ובניו צבי ואריה". חמש השורות שמתחת מנציחות כל אחת את שמותיהם של קורבן שצאצא אחר שלו – בן או נכד – נרצח. חלקה התחתון של הרשימה מורכב משני טורים שבכל אחד שמותיהם של יחידים שנרצחו. לא ניתן לזהות כל ניסיון ליצור סדר אלפביתי של השמות.

אין מידע אם התקיים טקס גילוי הלוט לאנדרטה; סביר להניח שאם היה כזה, הייתה מתפרסמת מודעה בעיתונות המזמינה את בני המשפחות לאירוע. במאי 1960 הופיעה הודעה לקונית בעיתון דבר המזמינה לאזכרה שתיערך בל"ג בעומר, הוא התאריך המסורתי, "ע"י האנדרטה של בתיה לישנסקי בחורשה הנושאת את שם קדושי גרוסולובה בגבעתיים".³² הנוסח אינו מלמד כי מדובר בטקס הסרת הלוט. מה שברור הוא כי בתאריך זה, כשנה לאחר הבוררות, האנדרטה ניצבה במקומה. ב־1962 התפרסמה ידיעה בת מילים ספורות על היערכה של אזכרה בל"ג בעומר בחורשה.

יומיים לפני ל"ג בעומר תשכ"ה (1965) התפרסמו מודעות בדבר ובמעריב שבל"ג בעומר ייערך טקס גילוי המצבה של אברהם פלדמן בבית הקברות בקריית שאול, וכי אוטובוס ייצא מביתו ברחוב הרמן שפירא בתל אביב לבית הקברות, ומשם לחורשת קדושי גרוסולובה בגבעתיים. שילוב שני אירועי הזיכרון לא היה מקרי. כפי שנכתב בעיתון למרחב:

גילוי המצבה של אברהם ביום השנה לחללי עירו וההתכנסות ליד האנדרטה בגבעתיים באותו יום מהווים צירוף הולם לזכר האיש.³³

לאזכרה הכפולה ביום ל"ג בעומר היה מסר חד־משמעי: מפעל ההנצחה לקדושי גרוסולובה היה בעיקרו של דבר מפעל שיוזם והניע אדם אחד, אברהם פלדמן,

32 דבר, 13 במאי 1960, עמ' 14.

33 ש.ג., "לזכר נעדרים: אברהם פלדמן", למרחב, 20 במאי 1965, עמ' 5.

שהגה את הרעיון, יצר את מתווה ההנצחה, דאג לביצועו ובהמשך אף תבע בהצלחה את עלבון הפגיעה בו ממועצת גבעתיים. כמובן שתמיכת המשפחה ויוצאי גרוסולובה כמו גם שיתוף מוסדות שונים היו חיוניים להצלחת המפעל, אך ללא היוזמה וההשקעה הנמשכת של אברהם פלדמן לא היה מפעל הזיכרון קורם עץ ואבן מלאכותית. תפקידו הייחודי של אברהם פלדמן בקידום מפעל ההנצחה מצא ביטוי גם במקום המיוחד שהיה להנצחת בני משפחתו שנרצחו בין קדושי גרוסולובה האחרים להם הוקדשה החורשה והאנדרטה שהוקמה מאוחר יותר. התאריך שנקבע לאזכרה השנתית היה ל"ג בעומר, מועד הפוגרום השלישי בו נרצחו אביו ושני אחיו. אביו ושני אחיו של אברהם פלדמן הונצחו גם בשורה הראשונה של רשימת הנרצחים שעל האנדרטה. במידה ידועה ניתן לראות בהנצחת בני משפחת פלדמן את ליבת מפעל ההנצחה של קדושי העיירה. טקס גילוי המצבה של אברהם פלדמן והאזכרה לקדושי גרוסולובה בל"ג בעומר תשכ"ה, 20 במאי 1965, סימנו סיום תקופה. לאחר מותו של פלדמן לא מופיעים עוד אזכורים בעיתונות על אזכרות באתר ההנצחה. ייתכן ומסורת האזכרות באתר נמשכה ללא הודעות לציבור הרחב, אך אפשר שלאחר מותו של פלדמן נעשתה האזכרה השנתית שהפיק לנחלת העבר.

חלק ג': הכול נשאר במשפחה, 2013-2018

מאפיין מובהק של מפעל הנצחת קדושי גרוסולובה בגבעתיים הוא ההיבט המשפחתי. עם מותו של אברהם פלדמן ב-1965 איבד מפעל ההנצחה את "היוזם והמוציא לפועל" שלו, כפי שנכתב בדבר ב-1934. כמעט 50 שנה לאחר מותו, שני ילדיו יוסי פלדמן, שנקרא על שם סבו שנרצח, ועדינה בן סירא נטלו על עצמם את המחויבות המשפחתית לתחזוקת הזיכרון.

הקשר של יוסי פלדמן לנושא שימור המורשת היה ביוגרפי, שילוב של ההיסטוריה המשפחתית של המחויבות לזכר בני המשפחה שנרצחו באוקראינה עם פעילותו המקצועית כמייסד ומנכ"ל המועצה הציבורית לשימור אתרים עד פרישתו ב-2010. השיבה של משפחת פלדמן לאתר בגבעתיים החלה לאחר שעדינה בן סירא הציעה להעלות את סיפור הפרעות בגרוסולובה על הכתב; יוסי פלדמן הציע לבקר בעיירה. בעקבות הביקור בו השתתף גם גדעון ביידא, אחיינו של אברהם פלדמן, כתבו עדינה בן סירא ויוסי פלדמן את הספרון **גרוסולובה: עיירה יהודית באוקראינה** שראה אור בינואר 2013. הספרון, שמטרתו המוצהרת היא "הנצחת המורשת", מספר במבוא ההיסטורי את סיפור הפרעות ואת סיפור נטיעת החורשה ובניית האנדרטה בקיצור רב. המבוא מסתיים בהצהרה של

מחויבות: "חובה עלינו לטפל בשיקום האנדרטה והפיכת המקום למפגש זיכרון של צאצאי המשפחות מהעיירה גרוסולובה, ציון ואבן דרך לתקופה של ראשית העלייה השלישית..."³⁴.

יוסי פלדמן היה בעל ניסיון רב בקידום פרויקטים של שימור, ומה שלא פחות חשוב: היו לו מהלכים בקרב המופקדים על נושאי שימור המורשת הבנויה בישראל הן ברמה הממלכתית והן ברמה המקומית. שמו הטוב בתחום שימור ההיסטוריה הציונית פתח דלתות וקיצר תהליכים. ב-2014 גיבש יוסי פלדמן את התוכנית הראשונית להקמת "גן אנדרטת הזיכרון לפוגרום בגרוסולובה, אוקראינה 1919". בנוסח הראשון של מיזם שיקום גן הזיכרון כתב יוסי פלדמן:

הוועד הציבורי שפעילים בו צאצאי המשפחות, החליט להקים גן זיכרון ראוי לזכר אנשי העלייה השלישית פליטי הפוגרומים, בתכנונו של אדריכל הגנים מר גדעון אדרת. עיריית גבעתיים נתנה את תמיכתה להקמת הגן וציינה כי הוא יהווה נדבך בתוכנית רחבה יותר לשימור ראשיתה של שכונת בורוכוב, בשיתוף עם המועצה לשימור מבנים ואתרי מורשת. לגן הזיכרון והאנדרטה ערך חינוכי חשוב להכרת בני הנוער את מורשת ראשית הציונות וההתיישבות בארץ.³⁵

להערכתו, עלות הפיתוח הייתה כ-300,000 ש"ח. באותה השנה גם חידש יוסי פלדמן את מסורת האזכרה בל"ג בעומר ליד האנדרטה של בתיה לישנסקי. באירוע נכחו נציגי הדור השני והשלישי של יוצאי גרוסולובה בישראל. את הטקס ערכו עדינה ויעקב בן סירא, והוא כלל קטעי קריאה ו"זיכור". טקסי האזכרה נערכו גם בשנים הבאות והיו הזדמנות לליכוד השורות של בני המשפחה המורחבת ולגייס לשורות המיזם את הצעירים שלא ידעו את אברהם פלדמן ולא הכירו את החורשה בימי גדולתה.

המנוף להגשמת התוכנית היה שיתופי פעולה. שותף בעל עניין היה בית הספר בורוכוב הצמוד לאתר ההנצחה. הקשר ההיסטורי והשכנות הגאוגרפית העניקו לשיתוף הפעולה עם המנהלת ודרכה עם המורים והתלמידים ערך חינוכי מוסף גבוה במיוחד. שושביני טקס הזיכרון שנערך ב-2017 היו יוצאי גרוסולובה ועטרה בשן, מנהלת בית הספר (שנודע בשמו המסורתי בית לימוד). את בית הספר ייצגו בטקס תלמידי כיתה ו'. הטקס נפתח בדברי המנהלת, המשיך בקטע נגינה ובסימו

34 עדינה בן סירא ויוסי פלדמן, גרוסולובה: עיירה יהודית באוקראינה, תל אביב 2013.
35 "גן אנדרטת הזיכרון לפוגרום בגרוסולובה, אוקראינה 1919", 2014, מסמך ברשות המחבר.

נישאו דברים על "פוגרום גרוסולובה וראשית העלייה השלישית". ההתייחסות לעלייה השלישית גם חיברה בין הפרעות באוקראינה ובין ייסוד שכונות בורוכוב ב-1922, בין ההיסטוריה המדממת באוקראינה ובין ההיסטוריה המקומית של ההתיישבות הציונית. החיבור היה מתבקש גם בשל העובדה שאתר הנצחת קדושי גרוסולובה היה ייחודי בישראל: אתר ההנצחה היחידי שהוקדש לפרעות אוקראינה שהתרחשו ב-1919.

ברובד אחר, הדגשת הקשר לעלייה השלישית סימנה את מיתוגו מחדש של האתר כאתר מורשת של עלייה זו, מה שאמור היה להרחיב את משמעותו ואת הרלוונטיות שלו מעבר לתפקודו ההיסטורי כאתר הנצחה לקדושי עיירה באוקראינה. ההקשר ההיסטורי-ציוני הרחב יותר שיקף ניסיון לשדרג את האתר במפת אתרי המורשת בישראל. הרה-אוריינטציה הרעיונית של האתר כמורשת של העלייה השלישית התבטאה בשיתוף פעולה עם המועצה לשימור אתרים ושל עיריית גבעתיים, שתרמו משאבים נחוצים לשיקום אתר הזיכרון והפיכתו למה שמכונה בשפה העכשווית של השימור "חצר מורשת" – שווה ערך לחצר כינרת, תל חי, חצר היישוב הישן בירושלים.

חנוכת חצר המורשת שהוקדשה כ"זיכרון לקדושי גרוסולובה ולראשית העלייה השלישית באונייה רוסלאן" נערכה ב-20 ביוני 2018. בניגוד לאזכרות שנערכו באופן מסורתי בל"ג בעומר, טקס חנוכת החצר לא עוגן ביום שנה לאירוע היסטורי כלשהו. השושבינים המוסדיים של האירוע החגיגי היו המועצה לשימור אתרים באמצעות המנכ"ל עמרי שלמון, ועיריית גבעתיים, שיוצגה על ידי ראש העירייה והנהלת העירייה. הטקס כלל שני חלקים. החלק הראשון היה במתכונת של יום עיון, במהלכו דיברו היסטוריונים על הפרעות באוקראינה ועל העלייה השלישית, ומנהלת בית הספר דיברה על המורשת כחוויה חינוכית. חלקו השני של האירוע הוקדש לטקס חנוכת האתר. בין הדוברים היו מנכ"ל העירייה, מנכ"ל ההסתדרות הציונית העולמית והיסטוריון המתמחה בהנצחה פומבית. תלמידי בית הספר השתתפו בקטעי קריאה ושירה. ראש עיריית גבעתיים רן קוניק כתב על הטקס שהרשים אותו כ"צנוע ומכובד".

האירוע היה חגיגת הניצחון של יוסי פלדמן, שהצליח לגייס תמיכה וסיוע מוסדיים במאמציו להחיות את אתר ההנצחה שזם והקים אביו, ונחנך כמעט 90 שנה קודם לכן. טקס חנוכת האתר ב-2018 נועד לסמן התחלה חדשה, אך בשנה שלאחר מכן לא נערכה אזכרה. ב-4 בנובמבר 2020 נפטר יוסי פלדמן שעמד מאחורי שדרוג האתר ומיתוגו מחדש כאתר מורשת של העלייה השלישית. על רקע התפרצות מחלת הקורונה ומלחמת חרבות ברזל שפרצה ב-2023 אין

זה מפתיע כי נדמה היה שתם הפרק השלישי בתולדות אתר ההנצחה שהחל כחורשת זיכרון בשכונת בורוכוב ונעשה לאתר מורשת בגבעתיים. ניצנים לפרק רביעי בתולדות הזיכרון הופיעו ב-2025, עם העברת הלפיד לנכדיו ולנכדותיו של אברהם פלדמן. הזיכרון היה משפחתי במובהק: "השנה אנחנו נחושים להחזיר את האזכרה לנרצחי גרוסולובה בביה"ס בורוכוב בגבעתיים. לזכרם, לזכרו של יוסי היקר ז"ל, שהוביל את שימור הזיכרון יחד עם עדינה תבדל"א ויענקל'ה ז"ל היקרים – החלטנו לעשות את המאמץ ולהניע בחזרה את גלגלי הטקס השנתי".³⁶ התאריך שנקבע היה ל"ג בעומר. ב-1965 שולב טקס גילוי המצבה של אברהם פלדמן עם האזכרה השנתית בל"ג בעומר. ב-2025 שולבה האזכרה לנרצחי גרוסולובה עם העלאת זכרו של יוסי פלדמן, בנו של אברהם, שאחראי היה לשלב השלישי של הזיכרון.

חודשים ספורים לאחר מכן חלה תפנית משמעותית בתחזוקת הזיכרון. לקראת ט"ו בשבט תשפ"ו שחל ב-2 בפברואר 2026 הזמין בית הספר בורוכוב את נציגי המשפחות לאירוע הנטיעה של בית הספר. שזירת הזיכרון בטקס הנטיעות של תלמידי בית הספר בט"ו בשבט הייתה סגירת מעגל: לידתה של חורשת הזיכרון הייתה בעצים שנטעו תלמידי בתי ספר מתל אביב בט"ז בשבט תרפ"ט (21 בינואר 1929). אך סגירת המעגל גם סימנה התחלה חדשה שהתבטאה באופן סמלי בחזרה מל"ג בעומר לט"ו בשבט. הייתה זו הפעם הראשונה שהפקת הזיכרון לא הייתה יוזמה של משפחות יוצאי גרוסולובה ובאופן ספציפי של צאצאי משפחת פלדמן. אירוע משותף זה סימן כי הזיכרון המשפחתי הלך ונעשה זיכרון היסטורי המזוהה עם אתר מורשת. מהלך מסוג זה חיוני להבטחת הרלוונטיות וכך גם את עתידו של הזיכרון.

---

36 הודעת ווטסאפ מיוסי ביידא לאהודה גבר, הועברה ב-29 במאי 2025, באדיבות אהודה גבר.

פרק 4

האנדרטה בעדן לזכר עולי תימן שנספו בדרכם לישראל

ד"ר אשר חירם היה אדריכל המחלקה להנצחת החייל בשני העשורים הראשונים לקיומה. הוא תכנן את בתי הקברות הצבאיים בהם נטמנו חללי מלחמת העצמאות ועיצב כמה מהאנדרטאות המזוהות עם מלחמת העצמאות, כמו הדווידקה בירושלים. בארכיון הפרטי שלו מצוי אלבום צילומים המתעד את תרומתו הייחודית לעיצוב נוף זיכרון מלחמת העצמאות. בין צילומים של בתי קברות צבאיים בתהליך בנייתם ושל מצבות זיכרון ממלכתיות ומקומיות שעיצב, שני צילומים הם יוצאי דופן. על פי ההסבר, צילומים אלה מתעדים את אשר חירם ליד אנדרטה בעדן שבתומן בעת הסרת הלוט מעליה.

השאלה המתבקשת היא על איזו אנדרטה מדובר. ההסבר הקצר אינו מציין תאריך, אך חיפוש קצר בעיתונות העברית מגלה שהמדובר באנדרטה שנחנכה ב-24 בספטמבר 1950 במחנה המעבר גאולה (חאשד) בעדן, אז שטח חסות של בריטניה, לזכר היהודים מתימן שנספו בדרכם לישראל במבצע מרבד הקסמים. פרק זה מוקדש להקמתה של אנדרטה ציונית זו שנבנתה הרחק מישראל ושאת אזכוריה הפומביים בעברית ניתן למנות על אצבעות יד אחת. יתרה מזאת, לאחר שהבריטים פינו את עדן ב-1967 נמצאה אנדרטה זו בשטחה של מדינת אויב, וכנראה נהרסה. תיעוד היסטורי של הקמת האנדרטה מצאתי בארכיון הג'וינט, הארגון היהודי-אמריקאי שהפעיל את מחנה גאולה (חאשד), שם רוכזו העולים שהגיעו מרחבי תימן ומשם המריאו לישראל. התיעוד הוא חלקי בלבד, ולכן לא היה באפשרותי להשיב על מספר שאלות בנוגע להקמת אנדרטה זו. מחנה גאולה (חאשד) הוקם ליד שייח' עות'מאן, במרחק של כ-10-15 ק"מ מנמל עדן. המחנה נפתח ב-1945 בשטח של בסיס צבאי בריטי נטוש עבור עולים

מתימן שנתקעו בעדן מאחר והממשלה הבריטית לא התירה להם להמשיך בדרכם לארץ-ישראל. לאחר שרוב העולים עזבו את המחנה בשלהי 1948 הוא נהרס בפקודת השלטון הבריטי. באמצע 1949 נפתח בקרבת האתר מחנה מעבר חדש עבור אלפי העולים שהגיעו מרחבי תימן במסגרת מה שנודע כמבצע 'מרבד הקסמים' (הידוע גם כמבצע 'על כנפי נשרים'). המחנה החדש נקרא גם הוא בשם מחנה גאולה. מאז נובמבר 1949 ועד סגירתו בספטמבר 1950 ניהל את מחנה המעבר נציג הג'וינט מקס לפידס (בשמו העברי: מרדכי לפידס). ב-24 בספטמבר 1950 הוסר הלוט מעל האנדרטה לזכר הנספים במחנה גאולה. טקס הסרת הלוט סימן את קץ פעולתו של מחנה גאולה בעדן שפורק בפקודת הממשלה הבריטית. לטענתו של שליח העלייה שלום צדוק, מי שהגה את רעיון הקמת האנדרטה לנספים היה אליעזר אונגר, נציג מחלקת העלייה של הסוכנות מטעם הפועל המזרחי בעדן.¹ את מיזם הקמת האנדרטה שמימן הג'וינט ניהל מנהל המחנה מקס לפידס בתיאום עם משרד הג'וינט בישראל. התוכנית המקורית הייתה להקים שתי אנדרטאות. האנדרטה הגדולה תוכננה לשטח בית הקברות של מחנה גאולה החדש, שנמצא מצפון מזרח למחנה, בו נטמנו 550 עולים שנפטרו במחנה, ביניהם ילדים ותינוקות רבים.² לפי תיאורו של שלום צדוק, בשטח בית הקברות פוזרים היו מאות קרשים עם שמות שהציבו המשפחות כציון ליקיריהם שנפטרו.³ אנדרטה קטנה יותר אמורה הייתה להיבנות בבית הקברות של המחנה הישן שנסגר ב-1948. לא ידוע כמה נטמנו שם.

על פי התוכנית הראשונית מפברואר 1950, חברה מקומית בשם אליט (Elite) שעבדה עם הג'וינט היא שתבצע את הקמת האנדרטאות ותכין את הלוחות עם כתובת ההקדשה.⁴ על הפרק היו שתי הצעות לאבן שממנה ייבנו האנדרטאות: אבן אפורה-שחורה, היא האבן שנעשה בה שימוש בבנייה המקומית, או אבן בעלת גוון אדום. ההבדל היה במחיר. עלות הקמת האנדרטה מהאבן האדומה, היקרה יותר, היה 8,100 רופיות, בעוד שעלות השימוש באבן השחורה-אפורה היה 7,000 רופיות. ההחלטה הייתה להשתמש באבן השחורה-אפורה. שבועות ספורים מאוחר יותר דיווח לפידס כי מחיר האבן השחורה-אפורה ירד ל-6,000 רופיות.⁵ מחיר האנדרטה הקטנה מבין השתיים נקבע ל-1,200 רופיות.⁶

1 שלום צדוק, בסערות תימן: מגילת "מרבד הקסמים", תל אביב תשט"ז, עמ' 238.

2 ת. לויטה, "קולונל לפידס, חלוץ השייט לאילת", מעריב, 30 באפריל 1951, עמ' 2.

3 שלום צדוק, בסערות תימן: מגילת "מרבד הקסמים", תל אביב תשט"ז, עמ' 238.

4 M. Lapides to M. Schweid, 6 February 1950, JDC Archives

5 M. Lapides to M. Schweid, 3 May 1950, JDC Archives

6 M. Lapides to M. Schweid, 9 August 1950, JDC Archives

במאי 1950 פנה לפידס לחברה שאיתה עמד בקשר וביקש להכין את המסמכים לחתימה כדי לקדם את הבנייה. בשלב זה גם התברר כי לא ניתן יהיה לייצר את לוח ההקדשה בעדן. לפידס הציע לייצר את הלוחות מברונזה עבור שתי האנדרטאות בישראל. כמו כן נעשתה פנייה לרשות המקומית בשייח' עות'מאן בבקשה לתת אישור לבניית האנדרטה, וזה ניתן בראשית יולי 1950.⁷ מיד עם קבלת האישור ביקש לפידס מהחברה המבצעת להתחיל בעבודה.⁸ מיקומה ומיצועה של האנדרטה הגדולה נקבעו על ידי ועדה בה היו חברים גם נציגי מחלקת העלייה בעדן, לפידס ושני נציגים של קהילת עדן.⁹

במקביל לבניית האנדרטאות התבצע רישום של שמות הנספים. העיתונאי והסופר יצחק זיו-אב שביקר במחנה גאולה ביוני 1950 סיפר כי באחד האוהלים פגש סופר סת"ם שרשם על קלף את שמות הנספים: "רשימות ארוכות של שמות מתי-מדבר בדרך לגאולה".¹⁰ באוגוסט 1950 עדכן לפידס כי הושלמו המגילות עם שמות המתים בשני בתי הקברות.¹¹ לפידס הסביר כי נציגי "התימנים" — מבלי שיפרט במי מדובר — ביקשו להכניס תפילה לנפטרים, אך לא ניתן היה להשיג את הקלף הדרוש לשם כתיבת התפילה, מה עוד שסופר הסת"ם, יהודה יצחק, עמד לעזוב את המחנה בדרך לישראל. לפידס הציע כי בהגיעו לישראל יכתוב סופר הסת"ם על קלף שלושה העתקים של התפילה, ואלו יוטסו לעדן.

בשלב זה גם נקבעו הכתובים שייחרטו על לוחות הברונזה. הנוסח שנקבע עבור האנדרטה הגדולה היה:¹²

"מי אלה כעב תעופינה
וכיונים אל ארובותיהם"
לזכר עולם לנפשות יקרות
יוצאי גלות תימן
אשר נפלו בדרך עלייתם לציון
ת.נ.צ.ב.ה.
שנת ה' תשי"י ליצירה — ב' רס"א לשטרות
הוועד היהודי-האמריקאי המאוחד לסיוע (ג'וינט)

P. Berryman to M. Lapidés, 7 July 1950, JDC Archives. 7

M. Lapidés to E. Cajo, 16 July 1950, JDC Archives. 8

M. Lapidés to M. Schweid, 9 August 1950, JDC Archives. 9

יצחק זיו-אב, *מגבול לגבול. אנגליה-צרפת-עדן-פרס*, תל אביב תשי"ב, עמ' 120. 10

M. Lapidés to M. Schweid, 13 August 1950, JDC Archives. 11

M. Lapidés to E. Cajo, 1 August 1950, JDC Archives. 12

הכיתוב נפתח בפסוק מנבואת ישעיהו (ס, ח) שמתאר את קיבוץ הגלויות. הדימוי של עבים הנעים בשמיים וציפורים עפות לקינן מתייחס לרכבת האווירית שהביאה את העולים מעדן לישראל. ההחלטה הייתה כי הלוח עם הכיתוב על האנדרטה הקטנה יהיה קטן יותר.¹³ הכיתוב על האנדרטה הקטנה לא כלל את הציטוט מספר ישעיהו, והנוסח התייחס במפורש לכך שהאנדרטה הוצבה לזכר עולים שנספו בתקופת פעילותו של המחנה הישן:

לזכר עולם
לנפשות יקרות
עולי תימן מהקבוצה הראשונה
אשר נפלו בדרך עלייתם לציון
ת.נ.צ.ב.ה
שנת ה' תש"י ליצירה – ב' רס"א לשטרות

עיצוב האנדרטה הוא בעל חשיבות עליונה בהליך תרגום ההנצחה למסר חזותי שנוצק בחומר. החומר הארכיוני אינו מכיל כל התייחסות לעיצובה של האנדרטה הגדולה. ההתייחסות היחידה לבנייתה הייתה בנוגע לאבנים. בתחילת המיזם דובר על שימוש באבן מקומית שחורה-אפורה. בשלב מאוחר יותר נמסר כי "האבן לאנדרטה הגדולה" שאמורה הייתה להגיע בטיסה מישראל לא הגיעה, וכנראה תגיע בטיסה מאוחרת יותר. לא ברור באיזו אבן מדובר. מגודלה של האנדרטה נראה כי אין המדובר בחומר הגלם הדרוש להקמת המבנה כולו. על פי שלום צדוק, "חלק מאבני המצבה המסותתות הובאו מישראל".¹⁴ ייתכן כי המדובר בלוח האבן ועליו הכיתוב שהוחלט שיהיה בשלב מוקדם מדובר היה בלוח ברונזה, אך כנראה שהוחלט שלוח ההקדשה יהיה מאבן שתישלח ותעובד בישראל ותישלח לעדן.

בהיעדר כל מידע מתועד על עיצוב האנדרטה הגדולה אין אפשרות לדעת מי עיצב אותה. נוכחותו של האדריכל ד"ר אשר חירם בטקס הסרת הלוח מציעה את האפשרות כי הוא שעיצב את האנדרטה, או לפחות נטל חלק בגיבוש המתווה העיצובי שלה. העובדה שמצבת הזיכרון בנויה מאבן מחזקת את האפשרות שחירם היה מעורב בעיצוב האנדרטה. מאפיין מובהק של מצבות הזיכרון שעיצב חירם בישראל הוא השימוש היצירתי בגושי אבן המשולבים לכלל אמירה

13 M. Lapidés to M. Schweid, 21 August 1950, JDC Archives.

14 שלום צדוק, בסערות תימן: מגילת "מרבד הקסמים", תל אביב תשט"ז, עמ' 238.

אסתטית שיש לה מסר של מקומיות ושל עמידות, וכך גם של נצחיות הזיכרון. ב-1954 הוא אף כונה "משורר באבן".¹⁵

בהתאם להסכמה עם החברה, עלות הקמתה של האנדרטה הקטנה הייתה 1,200 רופיות. אין כל עדות לכך שהאנדרטה הקטנה שאמורה הייתה להיבנות בבית הקברות הישן אכן נבנתה. לעומת זאת יש עדות מתועדת לעיצוב שלה. ביולי 1950 מדובר היה בהסכמה על "חרוט פשוט".¹⁶ שבועות ספורים אחר כך מתברר כי העיצוב המוצע היה משוכלל ועתיר סמליות ציונית: "בצורת עמוד על בסיס בצורת מגן דוד".¹⁷ על פי לפידס, האנדרטה בבית הקברות הישן "עוצבה מנקודת מבט של יופי ושל התאמה [היא] תהיה מבנה מאוד יציב שיחזיק מעמד".¹⁸

בניית האנדרטה הגדולה החלה בראשית אוגוסט 1950. העבודה החלה ביום שלאחר ששכבו סופות החול שהשתוללו באזור במשך 24 יום.¹⁹ הקבלן הבטיח כי ינסה להשלים את בניית שתי האנדרטאות באותו הזמן, אך עדיין לא ניתן היה להתחיל עם בניית האנדרטה הקטנה כי עדיין לא התקבל אישור מהמועצה המקומית. לפידס היה אופטימי. הובטח לו שהאישור יינתן במהירות כך שניתן יהיה להתחיל בבנייה.²⁰ שבועות ספורים אחר כך מסר לפידס שהאבן עם הכיתוב לאנדרטה הקטנה תהיה מוכנה ותישלח במהירות האפשרית לעדן.²¹ היה זה האזכור האחרון של האנדרטה הקטנה בחילופי המכתבים בין מחנה גאולה והמשרד בישראל. בשלב זה עיקר תשומת הלב של לפידס הייתה בחיסול המחנה, כפי שדרש הממשל הבריטי, דבר שכלל גם מכירת ציוד והעברתו בחלקו בחזרה לישראל. כפי שניתן לשפוט מהצילומים, האנדרטה שנבנתה בבית הקברות של מחנה גאולה החדש היא בצורת מבנה מסיבי המתנשא על סביבתו המישורית ובנוי גושי אבן לקט שמזכיר את קירות התמך שתכנן האדריכל אשר חירם לטראסות בבית הקברות הצבאי בהר הרצל שהיה בתהליך בנייה. גובהה של האנדרטה הוא כ-5 מטרים, וחזיתה בצורת קיר מלבני שצידו השמאלי (מנקודת מבטו של הצופה המתבונן בחזית האנדרטה) נסוג בנטייה קלה מאוד כלפי פנים עם העלייה. הגישה לאנדרטה היא באמצעות שלוש מדרגות המובילות לכתובת ההקדשה המלבנית ובה שלוש שורות. לא ברור אם הפסוק מספר ישעיהו אכן נחרט על לוח האבן. במבט ראשון האנדרטה היא בצורת מגדל תצפית, אך צורת ארבע הבליטות

15 זמנים, 5 במאי 1954, עמ' 2.

16 JDC Archives. M. Schweid to M. Lapides, 19 July 1950.

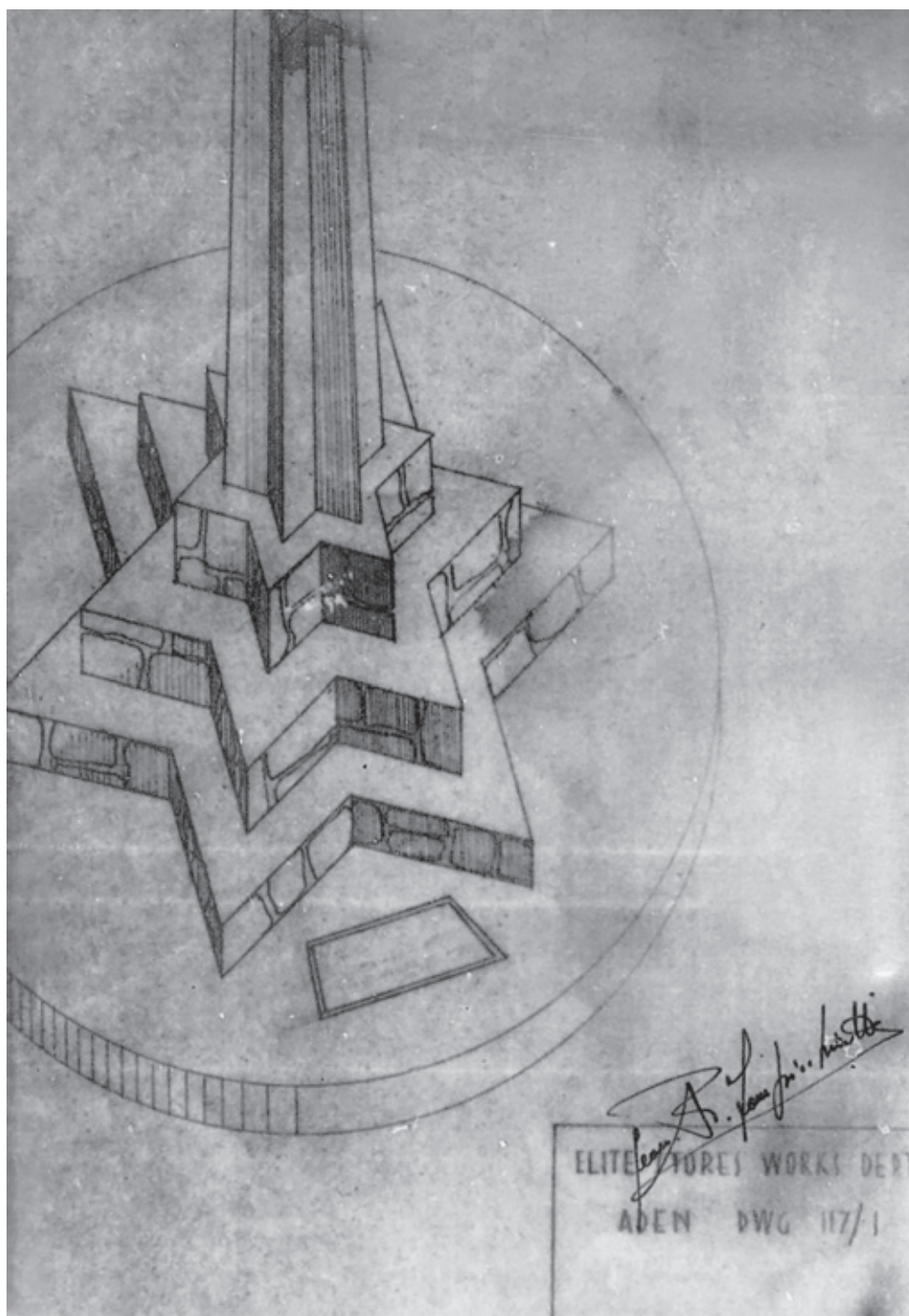
17 M. Lapides to M. Schweid, 9 August 1950, JDC Archives.

18 M. Lapides to M. Schweid, 13 August 1950, JDC Archives.

19 M. Lapides to M. Schweid, 9 August 1950, JDC Archives.

20 M. Lapides to M. Schweid, 13 August 1950, JDC Archives.

21 M. Lapides to M. Schweid, 21 August 1950, JDC Archives.

תכנית האנדרטה ה"קטנה" שלא הוקמה (ארכיון הג'וינט)

לפני הסרת הלוט. צלם לא ידוע (ארכיון הג'וינט)

בקצות המשטח העליון מציעות כי המבנה מייצג מזבח ארבע קרניים, כמו זה שהתגלה בחפירות מגידו. במשמעות זו של מזבח, המסר הוא כי האנדרטה מוקדשת לקורבנות הגאולה שנפלו על מזבח שיבת ציון. מכיוון ולא נחרטו שמות על האנדרטה, ניתן היה להבין שהאנדרטה מוקדשת לא רק למי שהיו טמונים בבית הקברות, אלא לכל מי שנספו במהלך מבצע מרבד הקסמים, מהם רבים ששמן לא נזכר ומקום קבורתם לא נודע.

טקס הסרת הלוט מעל האנדרטה נערך בבוקר ה-24 בספטמבר 1950. לאחר שוך סופת החול שהתחוללה באזור התכנסו המכובדים שכללו את נציגי המוסדות, סגל המחנה, נציגי ממשלת עדן, נציגי הסגל הדיפלומטי, מנהיגי הקהילה היהודית בעדן והאדריכל אשר חירם. לאחר דברים שנשאו מקס לפידס ונציגי הסוכנות היהודית התפלל מארי יחיא אברהם, הרב הראשי של יהודי עדן, את תפילת האשכבה. גורלן של מגילות הקלף עם שמות הנפטרים, אם אכן נכתבו, אינו ידוע. העצרת הסתיימה בדקת דומייה.²² בערבו של יום נחתו בלוד שני המטוסים שהביאו את 159 העולים האחרונים ממחנה גאולה.²³

²² שלום צדוק, בסערות תימן, מגילת "מרבד הקסמים", תל אביב תשט"ז, עמ' 238-239.

²³ דבר, 25 בספטמבר 1950, עמ' 1.

לאחר הסרת הלוט. מימין: אשר חירם (אלבום הצילומים של אשר חירם)

פרק 5

האנדרטה שלא נבנתה בשער הגיא

החשיבות הרבה של המערכה על הדרך לירושלים במלחמת העצמאות תורגמה למאמץ המוסדי הרב שהושקע בהנצחת פרק זה של המלחמה בנוף המקומי. הנצחת פורצי הדרך לירושלים במלחמת העצמאות עלתה לסדר היום של ההנצחה הממלכתית בפברואר 1950. יצחק זיו-אב מהאגף ליחסי ציבור במשרד הביטחון דיווח על הרעיון להעמיד את אחת המכוניות המוטלות בצד הדרך "על כן של בטון, ושמירתה בדרך זו, למזכרת".¹ כשבוע לאחר מכן פורסם בעיתון פלשתיין פוסט מכתב של קורא שהציע להפוך את שרידי המשוריינים המוטלים בצד הדרך העולה לירושלים לאנדרטה קבועה לזכרם של "גיבורי השיירות".² בתגובה ששלח ללשכת הרמטכ"ל הודיע פנחס ספיר, מנכ"ל משרד הביטחון, כי ארכיון הצבא מטפל בנושא, וכי התכוונו "להעביר את שרידי המכוניות למוזיאון המלחמה".³ הוא גם חזר על הרעיון שהעלה זיו-אב שבועות ספורים קודם לכן "להקים בשער הגיא מקום זיכרון אשר יבנה מהשרידים על יסוד של בטון". הרמטכ"ל יגאל ידין התנגד להעברת המכוניות למוזיאון והציע "להפוך את המכוניות עצמן לגלעד בצורה מתאימה באותו המקום בו הן נמצאות".⁴ ימים ספורים לאחר מכן פנה איגוד החיילים המשוחררים בירושלים אל מנכ"ל משרד הביטחון בבקשה לבנות בכניסה

1 יצחק זיו-אב לשאול אביגור, 14 בפברואר 1950, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 62-28/1960.

2 *The Palestine Post*, 23 February 1950, p. 2.

3 פנחס ספיר אל סא"ל מ' אביצור, ראש לשכת הרמטכ"ל, 5 במרס 1950, א"צ, 211-220/1970.

4 מ' אביצור אל פנחס ספיר, מרס 1950, א"צ 211-220/1970.

לשער הגיא אנדרטה לפורצי הדרך לירושלים שתיתן ביטוי "להקרבה העילאית של גיבורי ישראל".⁵

ההחלטה הפורמלית על הקמת אנדרטה ממלכתית לפורצי הדרך לירושלים התקבלה כשהחלה לפעול המועצה הציבורית להנצחת החייל, שחבריה היו הורים שכולים, ושתפקידה היה לקבוע את הדפוסים הממלכתיים להנצחת הנופלים. בפברואר 1951 התכנסה המועצה הציבורית לישיבתה הראשונה, וביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל באותה שנה הודיע יוסף דקל, ראש המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון, הגוף הממונה על ביצוע מדיניות ההנצחה הממלכתית, על הקמתן של שמונה אנדרטאות ברחבי הארץ, ובהן האנדרטה לפורצי הדרך לירושלים.⁶ ועדת המשנה לאנדרטאות של המועצה הציבורית להנצחת החייל, בראשות יצחק בן-צבי, קבעה כי שמונה האנדרטאות הממלכתיות הללו ינציחו את הקרבות, וכי לא יצוינו על גוף האנדרטה שמות הנופלים.⁷ ביוני 1952 דיווח דקל לשמעון פרס, סגן שר הביטחון, כי המחלקה להנצחת החייל מתעתדת להכריז בקרוב על תחרויות להקמת אנדרטה לפורצי הדרך לירושלים ואנדרטה לזכר לוחמי הגליל העליון המתוכננת להיבנות בנבי יושע (מצודת כ"ח).⁸

ההכרזה על תחרות "להקמת יד בשער הגיא לזכר פורצי הדרך לירושלים במלחמת הקוממיות" פורסמה בשנת 1953.⁹ בהסבר שניתן למשתתפים נאמר כי "האופייני בפעילות הפריצה היו שיירות כלי רכב טעוני אספקה, דלק ותחמושת, ונהוגים ונשמרים בידי אנשים אמיצים, חיילי צה"ל ואזרחים, אשר עלו לירושלים בדרך לא דרך, סללו, נלחמו, פרצו ועלו". בהסבר נכתב גם כי שלדי המכוניות המוטלים בצד הדרך הם "ציונים לגבורה ולהעפלה", וכי רצוי שהמשתתפים ישלבו בתוכנית שהם מציעים "פתרון לשלדי מכוניות אלה". מיקום האנדרטה היה במדרון הדרומי, בצד נתיב התנועה המוביל במעלה הכביש לכיוון ירושלים. בתשובה על שאלת אחד המשתתפים בתחרות נאמר כי המקום המיועד לאנדרטה נבחר כדי שהנוסעים לירושלים יוכלו לראותה.

כמו כן נמסר למשתתפים בתחרות כי מותר לשלב בתוכנית דמויות, אך בדמויות אדם "יש להסתפק בקווים כלליים בלבד". הכוונה הייתה למנוע הפרה

5 איגוד החיילים המשוחררים אל פנחס ספיר, 6 במרס 1950, א"צ, 62-28/1960.

6 "כבוד ותהילת נצח לגיבורים חללי מלחמת העצמאות", הצפה, 7 במאי 1951, עמ' 4.

7 הוועדה לקביעת מספר מצבות זיכרון ומקומותיהן, ישיבה ביולי 1951, א"צ, 212-220/1970.

8 יוסף דקל אל שמעון פרס, 12 ביוני 1952, ארכיון צה"ל 213-220/1970.

9 תנאי ההתחרות להקמת יד בשער הגיא לזכר פורצי הדרך לירושלים במלחמת הקוממיות, תשי"ג, ארכיון היחידה להנצחת החייל, תיק אנדרטה.

בוטה של האיסור המפורש בעשרת הדיברות "לא תעשה לך פסל וכל תמונה אשר בשמים ממעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים מתחת לארץ" (שמות כ, ג). גם המשתתפים בתחרויות הפומביות להקמת אנדרטאות לחללי רמת-גן, רחובות וחיפה נדרשו להתחשב ב"נוהג הדתי בארץ".¹⁰ מבחינת המשתתפים בתחרות היה זה אילוץ, אך מבחינת מזמיני האנדרטה ההתחשבות בנוהג הדתי נבעה מתוך התחשבות ברגשות של ציבור שומרי המסורת וכן מהרצון להימנע ממחלוקות שיהפכו את האנדרטה מביטוי של הסכמה לנושא במחלוקת.¹¹ שאלת ההתחשבות בנוהג הדתי לא עלתה בקיבוצים שדחו את המסורת הדתית לטובת פרשנות חילונית של המורשת היהודית. האנדרטאות שבנה הפסל נתן רפפורט בקיבוצי השומר הצעיר יד-מרדכי (לזכר מרדכי אנילביץ', 1951) ונגבה (לזכר מגני הקיבוץ, 1953) היו דוגמאות בולטות בנוף הזיכרון לאנדרטאות בצורת פסלים פיגורטיביים של דמויות אדם.

לתחרות הוגשו שלושים ואחת הצעות, וועדת השיפוט התכנסה ביולי 1953.¹² השופטים לא העניקו פרס ראשון. הפסל מיכאל קארה זכה בפרס שני א', בסך 750 ל"י, ובהמלצה לביצוע הצעתו לאנדרטה בצורת פסל חצוב באבן בגובה כ-12 מ', המתאר צעיר המחזיק בידו האחת רימון בעוד ידו השנייה תומכת בחברו הפצוע.¹³ על פי ההצעה תוכנן להציב את הפסל במרחק כ-30 מ' מהכביש. מיכאל קארה קיבל את הפרס הראשון על הצעתו לאנדרטה לזכר כובשי יפו. הוא זכה גם בפרס הראשון על הצעתו לאנדרטה לזכר חללי חולון במלחמת העצמאות.¹⁴ שתי אנדרטאות אלו הן פסלי תבליט של דמויות לוחמים, ושתייהן נחנכו בשנת 1957.

בפרס שני ב' בתחרות לעיצוב האנדרטה לזכר פורצי הדרך לירושלים, בסך 500 ל"י, זכו האדריכלים ש' שקד וי' שריד, שהציעו אנדרטה מגושי אבן בלתי מהוקצעים. הפרס השלישי הוענק להצעה לדגם מופשט של שלושה עמודי בטון כפופים הבוקעים ועולים מתוך גבעה. אשר חירם, אדריכל הבית של המחלקה

10 ההכרזה על התחרות ליד הזיכרון לחללי רמת-גן, מרס 1949, ארכיון היחידה להנצחת החייל, תיק אנדרטה; פרוטוקול ישיבת חבר השופטים בתחרות להקמת יד הזיכרון לחללי רחובות, שאלה 13, 4 במרס 1949, שם; תנאי התחרות לתכנון מצבת הזיכרון בחיפה, 1950, שם.

11 מעוז עזריהו, "חידוש והמשכיות: המסורת היהודית ועיצובם של פולחני הריבונות בישראל", בתוך: מרדכי בריאון וצבי צמרת, שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, ירושלים תשס"ב, עמ' 285-286.

12 אילנה שמיר, הנצחה וזיכרון, תל אביב 1996, עמ' 63.

13 "תוקם אנדרטה לזכר פורצי הדרך לירושלים", הארץ, 12 באוגוסט 1953, עמ' 2.

14 הודעה על תוצאות התחרות, דבר, 17 במרס 1954, עמ' 3.

להנצחת החייל, קיבל פרס קנייה, בסך 200 ל"י. גם הפסל יצחק דנציגר והאדריכל מיכאל קון הגישו הצעה לתחרות, אך לא זכו בפרס.¹⁵

לאחר ביקור בתערוכה שהוצגו בה ההצעות שהשתתפו בתחרות כתב משה מייזלס בעיתון דבר על ההצעה של קארה: "יצירה זו היא לפי הנוסח הרגיל של מצבות זיכרון – הלוחם האמיץ שפניו מביעים עוז ולרגליו קורס חברו הגווע [...]. זוהי מצבה העשויה, בעזרת שינויים קלים, לשמש גלעד לכל קרב מאז מלחמת קרים. ראינו דוגמתה במקומות רבים בעולם".¹⁶ דברי ביקורת נוקבים ברוח זו, גם כן בעקבות ביקור בתערוכה, כתב יהודה אליצור, מנהל המדור הדתי במחלקה לענייני הנוער והחלוץ בהסתדרות הציונית, במכתב אל ראש הממשלה: "שתי דמויות מגושמות בפוזת קרבית-בנאלית [...]. פסלים מעין אלה ניתן לראות לאלפים בכל רחבי תבל".¹⁷ הוא הוסיף כי לא ראוי להציב "פסל בינוני-שגרתי" לציון המערכה על ירושלים, ואולי "מוטב להסתפק במצבה פשוטה וצנועה". לשכת ראש הממשלה הפנתה את המכתב ליוסף דקל, ראש המחלקה להנצחת החייל. בתשובתו לאליצור כתב דקל שכאחד השופטים בתחרות הוא לא מצא פסול בהצעה שמתאימה לעוד מקומות "מאלבניה ועד קוריאה", מה עוד שוועדת השופטים מצאה את ההצעה הזאת "כמתאימה ביותר" מכל ההצעות.¹⁸

ימים ספורים לפני פרסום דברי הביקורת של מייזלס נחתם זיכרון דברים על בנייתה של האנדרטה,¹⁹ ובפברואר 1954 הודיע דקל כי בקרוב תתחיל עבודת הקמת האנדרטה.²⁰ בפועל לא חלה התקדמות בשטח. בישיבה של המועצה הציבורית בשנת 1960 הציג משה אורבך, ראש המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון, את השתלשלות האירועים שהובילו להחלטה שלא לבנות את האנדרטה שהציע קארה.²¹ לדבריו שני גורמים מנעו את בנייתה. גורם אחד היה שהרבנות לא נתנה אישור בכתב להקים את האנדרטה. הוא לא פירט מדוע נחוץ היה אישור כזה, מי פנה לרבנות לקבלו, ומדוע נמנעה הרבנות מהנפקתו. מסתבר כי הבעיה הייתה הפיגורטיביות המובהקת של דמויות האדם בפסל, בניגוד להנחיה שניתנה למשתתפים בתחרות שבדמויות אדם "יש להסתפק בקווים כלליים בלבד". יש

15 "יד לשער הגיא", במחנה, 30 בנובמבר 1955, עמ' 17; מעוז עזריהו, "שלד הברזל שותק כמו רעי: שרידי המשוריינים בצד הדרך לירושלים", נופים זוכרים: פרקים בהנצחת מלחמת העצמאות, חיפה 2023, עמ' 99-122.

16 משה מייזלס, "תחרות מצבת הזיכרון בשער הגיא", דבר, 28 באוגוסט 1953, עמ' 5.

17 יהודה אליצור אל דוד בן-גוריון, ללא תאריך (כנראה אוגוסט 1953), א"צ, 156-90/1972.

18 יוסף דקל אל י' אליצור, 18 בספטמבר 1953, א"צ, 156-90/1972.

19 זיכרון דברים בין יוסף דקל לשמעון פרס, 24 באוגוסט 1953, א"צ, 156-90/1972.

20 "גלעד לזכר הפורצים", על המשמר, 15 בפברואר 1954, עמ' 1.

21 המועצה הציבורית להנצחת החייל, ישיבה ב-13 ביולי 1960, א"צ, 178-1967/1993.

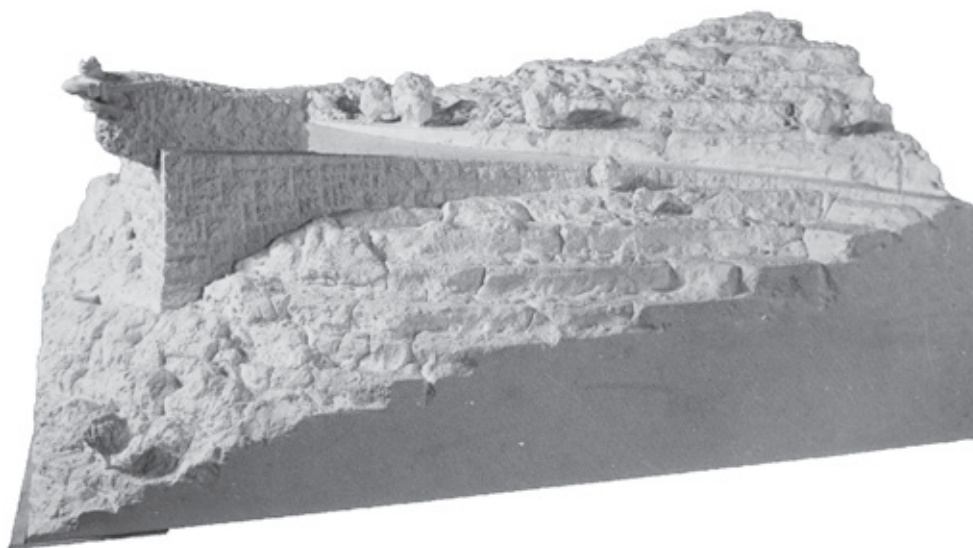
דגם האנדרטה של מיכאל קארה להנצחת פורצי הדרך לירושלים

להניח כי את המהלך נגד התוכנית הוביל יושב ראש המועצה הציבורית, הרב אברהם חיים שאג, ממנהיגי המזרחי, שבנו היה אחד מנופלי שיירת הל"ה. הגורם האחר לאי-בניית האנדרטה היה התנגדותו של נשיא המדינה בן-צבי, שהיה אב שכול ועמד בראש המועצה הציבורית להנצחת החייל קודם שהתמנה לנשיא המדינה. בן-צבי המשיך להיות מעורב מאחורי הקלעים בעיצוב דפוסי ההנצחה הממלכתית. כפי שדיווח אורבך, הנשיא סבר שהאנדרטה אינה מתאימה להיבנות "בדרך לירושלים", אך הוא לא פירט למה התכוון בן-צבי.

על פי חוות דעתם של פסלים ואדריכלים שאליהם פנתה המחלקה להנצחת החייל הפתרון המיטבי היה לבנות את האנדרטה שהציע חירם, שקיבל פרס קנייה בתחרות הציבורית. בהיותו אדריכל הבית של המחלקה להנצחת החייל היה חירם אחראי בשנות החמישים לעיצוב האדריכלי של בתי הקברות הצבאיים ולהקמת אנדרטאות מטעם המחלקה, בהן האנדרטאות בבית הקברות הצבאי בהר הרצל, אנדרטאות הדוידקה בירושלים ובצפת, אנדרטת הנפוליאונצ'יק בטבריה והאנדרטה הממלכתית בצומת גולני, שנחנכה בשנת 1959. ועדת המשנה לאנדרטאות של המועצה הציבורית להנצחת החייל קיבלה את ההמלצה לבצע את תוכניתו של חירם.

חירם דרש לשנות את מיקומה של האנדרטה. תחילה נקבע כי תוצב במדרון הדרומי של שער הגיא, במקום שלא תזכה בו "לצל ואור", ואילו חירם רצה להציבה בצד הצפוני של הדרך העולה לירושלים, על המדרון הפונה לכיוון דרום,

דגם האנדרטה של אשר חירם להנצחת פורצי הדרך לירושלים

כך שהיא תהיה חשופה לשמש בדרגות שונות במהלך היום. כפי שציין אורבך, ההצעה לשינוי מקום האנדרטה זכתה לתמיכתם של מומחים, בהם הפסל יצחק דנציגר.

המחלקה להנצחת החייל צידדה גם היא בבניית האנדרטה לפורצי הדרך על פי תוכניתו של חירם, בין היתר מפני שזכה להערכתם של חברי המועצה הציבורית להנצחת החייל בזכות עבודתו בתכנון בתי הקברות הצבאיים ואנדרטאות ממלכתיות לנופלים. אך אגודת המהנדסים והאדריכלים דרשה כי העבודה תימסר לאדריכלים שזכו בפרס השני, או לחלופין להביא את העניין להכרעתה של ועדת השיפוט שדנה בהצעות שהוגשו לתחרות בשנת 1953. הפקדת הקמתה של האנדרטה בידי חירם ללא מכרז הייתה בעייתית מבחינת סדרי המנהל התקין. אורבך טען כי "יש להתחיל מחדש", כלומר להכריז על תחרות חדשה.

באוגוסט 1961 פורסמה הודעה רשמית על תחרות פומבית חדשה להקמת אנדרטה לזכר פורצי הדרך לירושלים.²² כפי שדרש חירם, מיקום האנדרטה נקבע על גבעה בצד הצפוני של הכביש לירושלים. במרס 1962 נקבעו הזוכים בתחרות מתוך חמישים ושבע ההצעות שהוצעו.²³ הפרס הראשון ניתן לפסלת נעמי הנריק ולאדריכל טוביה כץ על הצעתם. שלא כבתחרות הקודמת, שלא ניתן בה הפרס הראשון, הפעם לא ניתן הפרס השני, ובכך הודגשה התמיכה הגורפת בתוכנית שזכתה בפרס הראשון. האנדרטה המוצעת הייתה פסל מופשט: אגד צינורות מפלדת אל-חלד בצורת "ידיים פרושות קדימה"²⁴ לכיוון ירושלים. שלא כבאנדרטה שהציע קארה בשנת 1952, לא היו בהצעה שזכתה בפרס בשנת 1962 מוטיבים פיגורטיביים. הסמליות של תנועה קדימה לכיוון ירושלים יצרה קשר ישיר וברור בין הפסל ובין הסיפור שנועד לספר בנוף.

האנדרטה נחנכה בטקס ממלכתי בהשתתפות ראש הממשלה לוי אשכול ב־14 במרס 1967.²⁵ במסיבת עיתונאים שנערכה ימים ספורים קודם לכן הסביר ראש אכ"א כי העיכוב בהקמת האנדרטה "היה מסיבות שונות, בעיקר אי-מציאת הצעה מתאימה".²⁶ למעשה בעת שנחנכה האנדרטה הממלכתית, שימשו "פגרי המשוריינים" כ"אנדרטה ריאליסטית לאפוס שער הגיא", כפי שכתב מנחם תלמי

22 הודעה על תחרות פומבית, מעריב, 18 באוגוסט 1961, עמ' 21.

23 הודעה על תוצאת התחרות הפומבית, מעריב, 11 במרס 1962, עמ' 13.

24 "הסרת הלוט מאנדרטת פורצי הדרך לבירה ב־15 במרס", מעריב, 7 במרס 1967, עמ' 7.

25 "בן ובת של פורצים שנפלו הסירו הלוט מהאנדרטה לזכרם", מעריב, 16 במרס 1967, עמ' 2.

26 "הסרת הלוט מאנדרטת פורצי הדרך לבירה ב־15 במרס", מעריב, 7 במרס 1967, עמ' 7.

במעריב שבועות ספורים לפני חנוכתה של האנדרטה הממלכתית.²⁷ ההחלטה שהתקבלה בראשית שנות החמישים שלא לסלק את שרידי המשוריינים ממקומם בצד הדרך, העניקה לגרוטאות המתכת מעמד של שרידים מקודשים המשמשים כעדים וכעדויות. שירו של חיים גורי באב אל-וואד, שהתייחס אל המשוריינים כאל "שלד הברזל [ה] שותק כמו רעי", תרם גם הוא לקיבוע מעמדם האיקוני כייצוגים של סיפור הגבורה וההקרבה בנוף.

---

27 מנחם תלמי, "פנים חדשות לשער הגיא", מעריב, 10 בפברואר 1967, עמ' 5.

פרק 6

שם עולם

"אנחנו מתים פעמיים. פעם כשאנחנו מפסיקים לנשום. פעם שנייה כשמת האדם האחרון שהזכיר את השם שלנו".
מגנום, עונה 4, פרק 18

קהלת בן דוד קבע נחרצות כבר בתחילת המגילה הנושאת את שמו כי "אין זכרון לראשנים וגם לאחרנים שיהיו לא יהיה להם זכרון עם שיהיו לאחרנה" (א, יא). התובנה הפסימית הזו מתאימה לרוח הדברים המיוחסים לבעל ספר החכמה, שלפי המסורת היה לא אחר מאשר שלמה המלך, החכם מכל אדם: הכול הבל, אין חדש תחת השמש, מה שהיה הוא שיהיה, אין יתרון לחכם על הטיפש. המוות הוא בלתי נמנע, על המתים נגזרת שכחה: "כי החיים יודעים שימתו והמתים אינם יודעים מאומה ואין עוד להם שֶׁכָּר כי נִשְׁכַּח זְכָרָם" (ט, ה). המודעות האנושית למוות כרוכה ביכולת לדמיין עולם שממשיך להתקיים לאחר המוות. יכולת זו היא שמזינה את השאיפה האנושית העיקשת לנצח את השכחה, שאיפה שמתניעה ומזינה את החיפוש הבלתי נלאה אחר אלמוות.

הגירוש מגן עדן

הגירוש מגן העדן לא היה עונש על אכילת פרי עץ הדעת, אלא נועד למנוע מאדם ומחוה לאכול מעץ החיים ולזכות בחיי נצח:

"וַיֹּאמֶר ה' אֱלֹהִים הֵן הָאָדָם הָיָה כְּאֶחָד מִמֶּנּוּ לְדַעַת טוֹב וָרָע וְעַתָּה פֶּן יִשְׁלַח יָדוֹ וְלָקַח גַּם מֵעֵץ הַחַיִּים וְאָכַל וַחֵי לְעֹלָם. וַיִּשְׁלַחְהוּ ה' אֱלֹהִים מִגֶּן עֵדֶן לַעֲבֹד אֶת הָאֲדָמָה אֲשֶׁר לָקַח מִשָּׁם. וַיִּגְרֹשׁ אֶת הָאָדָם וַיִּשְׁפֹּן מִקֶּדֶם לִגְן עֵדֶן אֶת הַכְּרִבִּים וְאֵת לֶהֱט הַחֶרֶב הַמִּתְהַפֶּכֶת לְשֹׁמֵר אֶת דֶּרֶךְ עֵץ הַחַיִּים" (בראשית ג, כב-כד).

העונש החמור לא היה בגדר הפתעה, ולמעשה – נראה היה אפילו חמור פחות מזה שהוכרז קודם לכן כשהזהיר אלוהים את אדם וחוה שלא יאכלו מעץ הדעת: "וַיֵּצֵא ה' אֱלֹהִים עַל הָאָדָם לֵאמֹר מִכָּל עֵץ הָגֶן אָכַל תֹּאכַל. וּמֵעֵץ הַדַּעַת טוֹב וָרָע לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ כִּי בַיּוֹם אֲכָלְךָ מִמֶּנּוּ מוֹת תָּמוּת" (בראשית ב, טז-יז). כפי שמתברר, המוות עליו מדבר הפסוק אינו בגדר הוצאה מיידית להורג, כפי שמשמע מהפסוק, אלא מוות במובן של קציבת החיים, של המוות כגורל בלתי נמנע, ומה שלא פחות חשוב, של המודעות למוות ולסופיות החיים כהיבט מהותי של הקיום האנושי. אכילת פרי עץ הדעת עשתה את האדם לבן תמותה.

הכתוב מספר כי לאחר שאכלו מפרי עץ הדעת, "וַתִּפְקְחָה עֵינֵי שְׁנֵיהֶם וַיֵּדְעוּ כִּי עִרְמָם הֵם וַיִּתְּפְרוּ עָלֶיהָ תְּאֵנָה וַיַּעֲשׂוּ לָהֶם חֲגֹרֶת" (בראשית ג, ז). אני חושד כי בהנף הידיעה האנושית הייתה ההכרה שהבחירה שבחרו בהמלצת הנחש הייתה בפרי הלא נכון, ובעקבותיה ההבנה כי האדם הוא בן תמותה וכי החיים הם גזר דין מוות שנחתם בלידה. האלמוות, במובן הפשוט של איון המוות, של חיי נצח, שמור לאלים בלבד.

לעומת הידיעה הטרגית שאין מנוס מהמוות נמצא את השאיפה האנושית הבלתי נלאית לחיי נצח, לאלמוות. בכותבו על חברי האקדמיה בצרפת, שכינו "בני האלמוות", העיר הרצל באירוניה מושחזת: "האלמוות הוא בוודאי רגש מאוד נעים, בייחוד כל עוד האיש חי".¹ השאיפה לחיי נצח לובשת צורות שונות. אינני מתכוון לעסוק כאן בהיבטים מטפיזיים של חיי נצח, כמו החיים שלאחר המוות, האמונה בעולם הבא, הישגות הנפש או האמונה בתחיית המתים. האלמוות שנדון כאן הוא בעל אופי חילוני, והוא שייך בהחלט לעולם הזה: אלמוות כהמשכיות הקיום בזיכרון החיים. הדברים ידועים. כבר במאה הראשונה לפני הספירה כתב המדינאי והנואם הרומי קיקרו: "החיים של המתים נמשכים בזיכרון של החיים".² באופן קונקרטי, לזכור את המתים בהקשר החברתי פירושו בראש ובראשונה לדבר עליהם בפומבי: "הֵבֶן יָקִיר לִי אֶפְרַיִם אִם יִלְד שֶׁעֲשָׂעִים כִּי מֵדִי

1 מקראות הרצל, סדורים וערוכים על ידי דב קמחי, תל אביב (ללא תאריך), עמ' 304.
2 הפיליפיקות 5.9.

דְּבָרֵי בּוֹ זֵכֶר אֶזְכְּרֶנּוּ עוֹד" (ירמיהו לא, יט). כתובת זו חקוקה בכל בתי הקברות הצבאיים בישראל. אוסקר וויילד העיר בהלצה כי יש משהו אחד בעולם שהוא גרוע יותר מזה שמדברים עליך: זה שלא מדברים עליך. זה נכון בחיים, ובוודאי לאחר המוות.

אלמוות, קטן וגדול

כפי שהבחין הסופר מילן קונדרה, "כל אדם יכול להגיע לאלמוות גדול או קטן".³ "אלמוות קטן" מתייחס לחיים שלאחר המוות כזיכרון המת בתודעת מי שהכירו אותו בחייו. הרעיון מובע במכתם העממי שקובע כי "אדם אינו מת עד שלא מת האחרון שהכיר אותו". "אלמוות קטן" אין פירושו חיי נצח, אלא הארכת הקיום האנושי מעבר למוות הפיזי – בהגבלת תוחלת החיים של מי שהכיר את המת בחייו. "אלמוות גדול", כפי שמבחין קונדרה, מתייחס לזיכרון המת בתודעת מי שלא הכירו אותו אישית בחייו. המוות הסופי והמוחלט הוא מות הזיכרון.

אם אדם חי כל עוד זוכרים אותו, השאיפה לחיי נצח היא התגובה לפחד מלהישכח לאחר המוות. גראוצ'ו מרקס שאל: "מה אני חייב לדורות הבאים? מה הם עשו עבורי?" התשובה היא שהם עדיין לא עשו כלום, אך הם אלה שעליהם מוטלת מטלת הזיכרון: הדורות הבאים הם שאמורים לזכור את המתים. מבחינתו של גראוצ'ו מרקס הדורות הבאים ממלאים מטלה זאת נאמנה. הסרטים שעשה עדיין נצפים ומכתמיו נעשו חלק בלתי נפרד מהשפה המודרנית. כמו השאלה "מה אני חייב לדורות הבאים?" או הווידי כי אינו מוכן להצטרף למועדון שיקבל אותו.

שאלה מרכזית היא כיצד יכול בן אנוש לפעול בחייו כדי שלא יישכח לאחר מותם של אלה שהכירו אותו בחייו, ובלשון אחר: מה עליו לעשות כדי לגרום לכך שייזכר על ידי הדורות הבאים וישיג "אלמוות גדול". במשתה של אפלטון הכוהנת דיוטימה, המוצגת כמומחית לאהבה, מסבירה לסוקרטס כי אהבה היא התשוקה לאלמוות. היא מציעה את התובנה הבאה: "... לבן האדם אין נצח ואין אלמוות אלא מכוחה של הולדה".⁴ היא מבחינה בין הולדה פיזית ורוחנית. מחד אלו "הנושאים בחובם זרע של גוף" ומעדיפים לפנות אל נשים: "לדעתם יקנו להם אלמוות וזיכרון ואושר לכל העתידות מכוחה של הולדת בנים".⁵ מאידך אלו "הנושאים זרע בנשמותיהם אף יותר משבגופם", כשהיא מתכוונת למי שיוולדים

3 מילן קונדרה, אלמוות, תרגום: רות בונדי, תל אביב 1990, עמ' 49.

4 כתבי אפלטון, כרך ב', תרגום: חיים ליבס, ירושלים ותל אביב 1999, עמ' 134.

5 שם, עמ' 137.

מכוח רוחם יצירות נשגבות, הם המשוררים, האומנים הראויים להיקרא ממציאים והמדינאים שמכוננים משטרים ומדינות.

בהתעלמות מהאופציה של הולֶּדָה של צאצאים בשר ודם, חנה ארנדט מכלילה וקובעת כי הדרך לאלמוות רצופה ב"מילים ומעשים" שהם עצמם אלמותיים במובן זה "שיהיו נטועים בנצח, כדי שבאמצעותם יוכלו בני התמותה למצוא את מקומם בקוסמוס שבו הכול אל-מותי מלבדם".⁶

להשאיר שם

התובנות הפילוסופיות הללו מנסחות אמת בסיסית שיש לה תוקף כמעט אינטואיטיבי: בבסיסן נמצא את הפחד המצמית להיזרק לאחר המוות לתהום הנשייה. דידו, גיבורת האופרה *דידו ואניאס* נפרדת מהעולם באחת האריות הידועות בתולדות המוזיקה המערבית. תחינתה קורעת הלב "זכור/זכרו אותי" (Remember Me) מהדהדת עד היום. ואכן אנו זוכרים אותה. או כך נדמה לנו, תודות למוזיקה שכתב הנרי פרסל לפני יותר מ-300 שנה.

אך מה פירוש "זכור/זכרו אותי"? במקרה של "אלמוות קטן" הדבר ברור: הזיכרון האישי מתייחס להיכרות אישית עם המת. השאלה מקבלת משמעות שונה בתכלית כאשר מדובר ב"אלמוות גדול". השאלה היא כיצד אפשר לזכור את מי שלא הכרנו באופן אישי. תשובה ישירה לשאלה נמצא בשיר הנושא של הסרט Fame שביים אלן פרקר ב-1980:

Don't you know who I am?

Remember my name

(Fame) I'm gonna live forever.

בהקשר של "אלמוות גדול", אך לא רק, "זכרו אותי" מיתרגם בפועל ל"זיכרו את שמי", שפירושו: הזכירו את שמי. המנגנון פשוט. לזכור את המת פירושו להזכיר אותו בהקשרים שונים, בדיבור או בכתב, מה שמחייב לזכור ולציין – להזכיר – במפורש את שמו. זיכרון המת וזיכרון שמו כרוכים זה בזה. כפי שהבחין ג'יימס קוגל, "בסופו של דבר כל אחד מאיתנו נעשה שמו".⁷ השם, שמתייחס לאדם מסוים ומאפשר לדבר על מי שאינו נוכח פיזית, הוא המפתח לאלמוות. במובן החילוני-פיזי של המושג, אלמוות אין פירושו הישארות הנפש אלא הישארות

6 Hannah Arendt, *The Human Condition*, Chicago 1958, p. 19.

7 James L. Kugel, *How to Read the Bible/ A guide to Scripture, Then and Now*, New York and London 2007, p. 513.

השם. המשוואה פשוטה: חיי נצח = שם עולם. הביטוי "שם עולם" מופיע בספר ישעיהו כהבטחה אלוהית לזיכרון נצח: "[...] שם עולם אָתָּן לוֹ אֲשֶׁר לֹא יִכָּרֵת" (ישעיהו נו, ה).

השם הוא כינוי מזהה ולכן הוא חיוני כהתייחסות לאדם הנושא את השם שמכירים אותו בו. יחד עם זאת, היכולת של "שם עולם" לאפשר את חיי הנצח של בעל השם מעוגנת בתפיסות פילוסופיות ומטפיזיות שהופיעו בשחר ההיסטוריה במזרח הקדום, ולפיהן השם הוא היבט מהותי של נוכחותו, מהותו וקיומו של היחיד בעולם. הישוארות השם בערוצי התקשורת החברתית היא שמבטיחה את החיים שלאחר המוות:

גוֹיְתָם בְּשָׁלוֹם נֶאֱסָפוּ / וְשִׁמָּם חַי לְדוֹר וָדוֹר (בן סירא מד, יד)

היפוכה של ההבטחה ל"שם עולם" הוא האיום במוות שלאחר המוות: להישכח, להיעלם בתהום הנשייה והאנונימיות המוחלטת והנצחית הכרוכה בכך. דוגמאות לכך נמצא בתנ"ך:

"וְזָכְרוּ אָבֶד מִנִּי אֶרֶץ וְלֹא שֵׁם לוֹ עַל פְּנֵי חוּץ" (איוב יח, יז);
 "וְזָכַר צָדִיק לְבָרָכָה וְשֵׁם רְשָׁעִים יִרְקָב" (משלי י, ז);
 "יְהִי אַחֲרֵיתוֹ לְהִכָּרִית בְּדוֹר אַחֵר יִמַּח שְׁמָם" (תהלים קט, יג).

הקללה "יימח שמו" (או יימח שמו וזכרו) היא מהחריפות בלקסיקון העברי והיא שמורה לגרועים שבאויבי העם היהודי, כמו המן והיטלר. אזכור שמו של היטלר בתוספת ימ"ח היא כמובן פרדוקסלית.

הישוארות השם היא מפתח לזיכרון לאחר המוות בהקשר של הולדת בנים ובנות. בפועל, חובת הצאצאים להזכיר את שם האב גם בהקשרים טקסיים בעלי אופי דתי. על כך ניתן ללמוד מהמסופר על אבשלום: "וְאַבְשָׁלֹם לָקַח וַיַּצֵּב לוֹ בָּחִיו אֶת מִצֵּבֶת אֲשֶׁר בְּעֶמֶק הַמֶּלֶךְ כִּי אָמַר אֵין לִי בֵן בְּעֶבֶר הַזֶּפִּיר שְׁמִי. וַיִּקְרָא לְמִצֵּבֶת עַל שְׁמוֹ וַיִּקְרָא לָהּ יָד אַבְשָׁלֹם עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (שמואל ב יח, יח). היעדר בנים ובנות מחייב מציאת חלופה. כפי שצינו לעיל, זהו מקור ההבטחה של אלוהים לסריסים, שמטבע הדבר לא היו להם בנים ובנות ולכן היו "עץ יבש" שאין לו פרי: "כִּי כֹה אָמַר ה' לְסָרִיסִים אֲשֶׁר יִשְׁמְרוּ אֶת שְׁבִתוֹתַי וּבָחֲרוּ בְּאֲשֶׁר חָפְצָתִי וּמְחֻזְקִים בְּבְרִיתִי. וְנָתַתִּי לָהֶם בְּבִיתִי וּבְחוֹמֹתַי יָד וְשֵׁם טוֹב מִבָּנִים וּמִבָּנוֹת [...] (ישעיהו נו, ד-ה). להבטחה האלוהית יש יתרון. המחויבות של בנים ובנות להזכיר את שם אביהם מוגבלת לדור אחד בלבד.

לעשות שם

שם הוא לא רק כינוי המאפשר התייחסות מילולית לאדם, אלא גם פרסומו והמוניטין שרכש. "שמו הולך לפניו" פירושו אדם מפורסם ובעל מוניטין. במובנו כמוניטין, שם יכול להיות טוב או רע. כך לאדם יש שם שניתן לו ושם שרכש לעצמו, או שעשה לעצמו, בהתנהלותו ובמעשיו. "לעשות שם" פירושו להפוך להיות מפורסם ובעל מוניטין בזכות מעשים שעשה. הביטוי "לעשות שם" מופיע בסיפור ניצחוננו של דוד על מלך ארם והתהילה שזכה לה: "וַיַּעַשׂ דָּוִד שֵׁם בְּשָׁבוּ מִהַכּוֹת אֶת אֲרָם בְּגִיַּא מֶלֶךְ שְׁמוֹנָה עָשָׂר אֲלָף" (שמואל ב ח, יג).

דיוטימה מפנה את תשומת ליבו של סוקרטס ל"שאיפת הכבוד של בני האדם" (Thymos) שמניעה ודוחפת אותם לצבור תהילת עולם: "כדי להשאיר מאחוריהם שם עולם הם מוכנים לעמוד בכל הסכנות, אף יותר מאשר למען ילדיהם, ולהוציא כסף ולטרוח כל טרחה שבעולם, ואפילו למות".⁸ היא מציינת כי אישים גדולים שפעלו בעבר ושמום שגור עדיין בפי בני התקופה לא היו עושים את מה שעשו לולא חשבו שייזכרו לנצח בזכות מעשיהם הנאצלים: "ולמען תהילה אשר כזאת – יעשו, כמדומני, הכול את הכול, ובמידה שהם טובים יותר, כן ירבו ויוסיפו; בתקווה לתהילה של מעשה נאצל שתהא בת אלמוות, שכן לאלמוות הם תאבים".⁹

כמי שמבקשים אלמוות, השאיפה לתהילת עולם היא מאפיין מובהק של גיבורים אפיים, כמו גלגמש ואכילס. גלגמש – שהוא "רק" 2/3 אלוהי – יצא ליער הלבנון כדי להכניע את המפלצת השוכנת שם ולזכות בתהילת עולם. את הרעיון ההומרי של תהילת עולם מבטא אכילס, גיבור מלחמת טרויה. עבורו קיימות שתי אופציות מנוגדות לסיום חייו. האחת היא לסיים את חייו על שדה הקרב ולזכות כך בתהילת עולם (Kleos) שבאה לידי ביטוי בהערצת הגיבור ביצירות שיריות שהופכות נכס צאן ברזל של התרבות. השנייה היא לחזור לביתו ולמות בשיבה טובה (Nostos). הוא העדיף את האופציה הראשונה. תפיסה זאת מנחה עד היום את הגדרתם של הנופלים בשדה הקרב כגיבורים שבזכות הקרבתם ראויים לתהילת עולם.

תהילת עולם היא גם נחלתם של מי "שמולידים ברוח", כפי שהגדירה זאת דיוטימה. לכאן שייכים היוצרים לסוגיהם השונים שמנפיקים יצירות אלמותיות. דיוטימה מתייחסת למשוררים ול"אומנים שייקראו ממציאים", ומציינת את שמום

8 כתבי אפלטון, כרך ב', תרגום: חיים ליבס, ירושלים ותל אביב 1999, עמ' 136.

9 שם, עמ' 137.

של הומרוס והסידור. בחברות היוונית והרומית תהילה ספרותית נחשבה לסוג של אלמוות. המשוררת סאפפו מלסבוס, שחיה בשלהי המאה ה-7 לפנה"ס, הכריזה כי שירתה תבטיח לה אלמוות. באחד מהפרגמנטים שנותרו משירתה כתבה: "לא אישכח לאחר מותי". המשורר הרומי הורטיוס כתב כי ביצירותיו הקים לעצמו אנדרטה ששיני הזמן ואיתני הטבע לא יוכלו לה.¹⁰

לשים שם (בכתב)

"כִּי אִם אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֵיכֶם מִכָּל שְׁבִטֵיכֶם לָשׂוֹם אֶת שְׁמוֹ שָׁם לְשִׁכְנֹוֹ תִּדְרָשׁוּ וּבָאתָ שָׁמָּה" (דברים יב, ה).

חנה ארנדט מבחינה כי "באמצעות האפשרות לבצע מעשה אלמותי, היכולת להותיר עקבות שאינם מתכלים, לבני אדם יש האפשרות להשיג סוג של אלמוות למרות שהם עצמם בני תמותה".¹¹ בהקשר של הישגות השם כמפתח לאלמוות נודעת חשיבות מכרעת להמצאת הכתב במסופוטמיה באמצע האלף השלישי לפנה"ס, ובמצרים זמן קצר אחר כך. עד המצאת הכתב תהילת עולם הוגבלה לדיבור ולשמיעה בלבד. Kleos ביוונית קשור לפועל לשמוע, ומובנו "מה שאחרים שומעים עליך". באמצעות כתיבתו הפך השם מדבר שמדובר ונשמע לדבר שנכתב ונראה. קיומו כממשות נראית המקובעת במרחב ובחומר מסייעת להבטיח את המשך נוכחותו של השם בעולם. השם הכתוב הוא בר קיימא. הישגות השם הכתוב בזמן אינה תלויה במגבלות העברתם הבין-דורית של זיכרונות אישיים, אלא בעמידות הפיזית של חומר הכתיבה. החומר מקיים את השם הכתוב עליו וכך גם את ההבטחה לשם עולם. מבחינת סיכויי שרידותו, לשם שנחקק על חרס, נחרט על ברונזה או נכתב על קלף או נייר יש יתרון ברור על השם האצור בזיכרון האישי.

המודעות לכך שהכתיבה, שנתפסה כמתת אל, היא כלי אפקטיבי להשגת שם עולם הופיעה זמן קצר לאחר המצאת הכתב. שולגי, שמלך על העיר אור שבשומר בשלהי האלף השלישי לפנה"ס הורה להעלות את האפוס של גלגמש על הכתב ודאג שיודעי הכתוב במקדשים ובבתי הספר ללבלרים יכתבו המנונים לפיאור שמו ומעשיו. כפי שנכתב באחד ההמנונים הללו, כתיבת שמו הבטיחה לו את חיי הנצח שביקש: "הוא לא יִשְׁכַּח, כי לכתיבה האלוהית שאינה ניתנת להריסה יש חיי נצח". כארבעת אלפי שנים אחר כך הבחין מילן קונדרה, הסופר הצ'כי שגלה

10 האודות, ספר III, 30.

11 Hannah Arendt, *The Human Condition*, Chicago 1958, p. 19.

ממולדתו הנשלטת על ידי הקומוניזם, כי "רק בתיקי ארכיוני המשטרה מובטחים לנו חיי נצח".¹²

הכתיבה אפשרה לשליטים במסופוטמיה ובמצרים העתיקה להנציח את עצמם ואת עלילותיהם לא רק בשירי תהילה והמנונים שנכתבו עבורם בחייהם ונחקקו על לוחות, אלא גם "לשים את שמם" בכתובות מלכותיות שפיארו את שמם ומעשיהם ונחקקו על מצבות ועל קירות ארמונות ומקדשים. שמותיהם של שליטי ערים ואימפריות במסופוטמיה נכתבו על לבנים שנטמנו ביסודות מקדשים, ארמונות ובנייני ציבור. השמות שעל הלבנים סיפרו את סיפור הבנייה ואת גדולת השליט שאחראי לה. למרות שהיו נסתרים מעין, הכוונה הייתה שהשמות ייחשפו בעת שיפוצים עתידיים של המבנה.

הצורך לקבוע את השם לדורות אינו מוגבל לשליטים הפועלים לשים את שמם בכתובות המפארות את עצמם ואת מעשיהם. הוא בא לידי ביטוי גם בגרפיטי המתפקדים כחתימה אישית במרחב. כתיבת השם על קירות מסמנת את הצורך האנושי להשאיר עקבות. לצורך זה די בכתיבת השם כמסר של נוכחות בעולם. גרפיטו מפורסם הוא של משורר מפורסם: ביירון, שהשאיר את חתימתו על עמוד במקדש פוסידון ביוון. הצורך "לשים שם" למען יראו ויזכירו עומד גם מאחורי הנוהג עתיק יומין להנציח שמות תורמים למוסדות ציבור. לכאן שייך נושא קניית "זכויות שם": קריאת מוסד ציבורי – בית חולים, מוזיאון, אולם קונצרטים – על שם תורם. בהקשר עכשווי, "זכויות שם" אינן הבטחה לשם עולם: חייהם קצובים בחוזה.

להקצות שם

מעבר לשאיפות ולפעולות שנוקטים יחידים להבטיח לעצמם תהילת עולם, חיי הנצח של השם שזורים גם בפוליטיקה של ההנצחה הציבורית. תהילת עולם המוענקת על ידי החברה ליחידים היא גם תולדה של תהליכי הנצחה להם אחראים פקידים בעלי הסמכות להגדיר מי אלה הראויים להיזכר במרחב הציבורי. בהבדל מהנצחה עצמית של שליטים המבקשים לעצמם מקום בכאן, בעכשיו ובנצח, הנצחה ציבורית של יחידים מעוגנת בתפיסה של חיי נצח בתרבות כמשאב שיש לחלקו בהתאם לאמות מידה ידועות הקובעות מהי הגדולה הראויה להכרה והוקרה של החברה כולה. באתונה במאה החמישית לפנה"ס הונצחו שמותיהם של הנופלים בקרב על ידי הפוליס. ההסכמה הכללית על חובתה של

12 מילן קונדרה, ספר הצחוק והשכחה, תרגום: רות בונדי, תל אביב 1981, עמ' 79.

החברה להנציה "אִישִׁים גדולים" היא מאפיין מובהק של חברות מודרניות, ללא קשר לסוג המשטר השורר בהן.

ההנצחה הציבורית מתמקדת בהענקת שם עולם למי שנמצא ראוי לכך. המפתח הוא הופעת השם הכתוב במרחב הציבורי. ללא שם מזהה, ההנצחה האיקונוגרפית באמצעות פסלים ותמונות היא אנונימית. למעט יוצאים מעטים מאוד מהכלל, דיוקנן של דמויות היסטוריות אינו מוכר ברבים. בהקשר הישראלי ניתן לציין את הרצל ואת בן-גוריון. לעיתים אנדרטאות אינן אלא לוח עם רשימת שמות, דבר נפוץ בהנצחת נופלים בקרב וקורבנות של אסונות ומעשי טבח. האלמנט הפיסולי, אם קיים, טוען את ההנצחה במשמעות סמלית ובהקשר תרבותי.

היבט רלוונטי במיוחד להנצחה כמנגנון שמבטיח את הישארות השם הוא הנצחה טופונימית. קריאת מקום על שמו של אדם משלבת את השם בשפת היום-יום, וכך מבטיחה את הישארות השם בשפה כל עוד המקום נקרא בשם זה. המנגנון הזה עתיק יומין. עניין מרכזי הוא שיום מקום — קריאת מקום על שם — כהנצחה עצמית. המקרא מספר על יאיר בן מנשה שקרא על שמו את השטח שכבש: "וַיֵּאִיר בֶּן מְנַשֶּׁה הָלַךְ וַיִּלְכֹּד אֶת חֻתִּיהֶם וַיִּקְרָא אֶתְהֶן חֹת יֵאִיר" (במדבר לב, מא), ובגרסת ספר דברים: "וַיֵּאִיר בֶּן מְנַשֶּׁה לָקַח אֶת כָּל חֶבְל אֲרָגָב עַד גְּבוּל הַגִּשּׁוּרִי וַהֲמַעְכָּתִי וַיִּקְרָא אֹתָם עַל שְׁמוֹ אֶת הַבֶּשֶׂן חֹת יֵאִיר עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (דברים ג, יד). ההיסטוריון פלוטארך מספר כי אלכסנדר הגדול ייסד 70 ערים שנקראו על שמו. אלכסנדריה במצרים הייתה הגדולה והחשובה בין ערי העולם העתיק שנקראו על שם הכובש ממוקדון. בעקבות הדוגמה של אלכסנדר הגדול נקראו ערים חדשות באימפריה הסלווקית והרומית על שם מלכים וקיסרים, אם על ידי מייסדיהם, כמו אנטיוכיה או קונסטנטינופול, או על ידי שליטים מקומיים שביקשו להדגיש את נאמנותם לקיסר, כמו קיסריה וטבריה בארץ-ישראל.

מנגנון זה של הנצחה באמצעות קריאת מקום על שם אישיות אינו מוגבל לעולם העתיק בלבד ואינו תלוי במשטר הפוליטי הנוהג במדינה. וושינגטון הבירה היא דוגמה אחת, לצד ערים רבות בארה"ב שנקראות על שם דמויות מההיסטוריה האמריקאית, כמו אוסטיין, יוסטון ודנוור. בברה"מ הייתה הנצחת ערים על שמות מנהיגי המפלגה נוהג נפוץ. ב-1924 הוסב שמה של פטרוגרד ללנינגרד. בכל אחת מהרפובליקות הסובייטיות נקראו ערים על שם לנין וסטאלין במסגרת פולחן האב המייסד ופולחן האישיות של יורשו, בהתאמה. לאחר התמוטטות ברית המועצות קיבלו ערים רבות את שמן הקודם. ב-1991 לנינגרד שבה ונקראה סנט פטרסבורג.

פרק 7

שיום רחובות והנצחה ציבורית

ריצ'רד מאסי גרייבס, אחיו של הסופר רוברט גרייבס ופקיד בכיר בממשל המנדטורי בארץ-ישראל, שירת בשנים 1947-1948 כראש העירייה הבריטי של ירושלים. ביומנו שפורסם כבר ב־1949 הוא כותב על העיר שניסה לנהל בשלהי תקופת המנדט הבריטי כנגד כל הסיכויים הפוליטיים. מעניין כי לגרייבס היה הרבה מה להגיד על שמות הרחובות בירושלים, למעשה – על היעדרם של שמות רחובות. מבחינתו, היעדרם של שמות רחובות בירושלים היה כשל שהשפיע עליו באופן אישי, כפי שתיאר את חייו בשכונה ללא שמות רחובות:

חייתי מספר שנים ברחוב ללא שם. ביתה של אחותי, שם התגוררתי, היה למרבית המזל ממוקם בשכונות לביתו של אזרח נשוא מעלה. זו הייתה נקודת ציון לנהגי מוניות, וכדי להקל עוד על העניינים, טבלת מתכת ועליה הכתובת "ליד עץ התאנה" הוצמדה לשער גינתנו. אך היו מאות, אם לא אלפים, של בתים שהיה קשה לאתר אותם, והסיכוי היחידי למצוא בית לא־ידוע היה להכיר אנשים שלבית שלהם היה קשר לבית שחיפשת.¹

כמי שבא מבריטניה הגדולה, עבור גרייבס היעדר שמות רחובות פירושו היה בלבול ואי־נוחות. בעיקרו של דבר, שמות רחובות ומספרי הבתים מסמנים אתרים בעיר. קביעתם בידי הרשות העירונית נתפסת כעניין רגולטורי שמטרתו

---

1 R. M. Graves, *Experiment in Anarchy*, London 1949, p. 39.

יצירת מערכת רציונלית של התמצאות בסבך העירוני. סימון מוסכם של הרחובות בעיר מקל על ההתמצאות המרחבית ומאפשר את השליטה האדמיניסטרטיבית בעיר באמצעות שיטה פשוטה יחסית של כתובות הכוללות ציון רחוב ומספר בית. במובן זה, שמות הרחובות בעיר המודרנית שייכים לתשתית העירונית, כמו מים חשמל וביוב, והם חיוניים לתנועה מסודרת של תושבים, סחורות ומידע בעיר.

באוקטובר 2012 עיריית סן-חווה, בירתה של קוסטה ריקה, החלה להציב שלטים עם השמות שניתנו לרחובות העיר. הרעיון היה להחליף את שיטת ההתמצאות המסורתית שהתבססה על נקודות ציון בולטות ומוכרות בשיטה מודרנית, המבוססת על שמות רחובות. ראש העירייה הסביר מה הייתה משמעות השינוי עבורו כתושב העיר: "כתובתי הנוכחית היא 200 מטר מצפון לפיצה האט ואז עוד 400 מטרים מערבה, אך בעוד חדשים ספורים אוכל לתת שם רחוב ומספר בית".

ברור מאילו כי לצורך התמצאות בעיר כדאי להימנע ממצב שבו לרחובות שונים יש שם זהה. מצב כזה עלול להיווצר כתוצאה מאיחודם של כפרים וערים שהם חלק ממטרופולין עם עיר הליבה של המטרופולין ויצירת כך הקרוי בדרך כלל בשמה של עיר הליבה. לאחר איחודה של וינה ב-1850 עם ערים ועיירות מסביבה התברר כי בכך המאוחד היו 52 רחובות שנקראו בשם וינרשטראסה (רחובות שהובילו לווינה קודם לאיחוד), 31 שוברטשטראסה ו-12 יוהאן-שטראוס-שטראסה. מצב דומה נוצר ב-1920 עם איחודה של ברלין ההיסטורית עם ערים ועיירות בסביבתה ויצירתה של "ברלין-רבתי". לאחר האיחוד התברר כי בברלין-רבתי היו 27 רחובות שנקראו בשם באנהופשטראסה, 25 ברלינרשטראסה, 21 ביסמארקשטראסה, 18 קייזר-ווילהלם-פלאץ ו-12 גטהשטראסה.

שמות רחובות אינם נורמה אוניברסלית. למעט רחובות ראשיים, לרחובות ערים ביפן אין שמות, דבר המהווה בעיה עבור מבקרים מערביים המבקשים להגיע למחוז חפצם. השימוש במספרים ובאותיות, כמו שנהוג במנהטן, מציע תחושת התמצאות במרחב העירוני שבו הרחובות מקבילים זה לזה ומסודרים בצורת רשת. אך ארגון כזה של רחובות מוגבל בעיקר לערים חדשות שנוסדו החל מהעידן הקולוניאלי בצפון אמריקה ובדרומה. תבנית הרשת של מנהטן התחתונה נקבעה ב-1811 וכללה שדרות ורחובות ממספרים. קריית חיים, שנוסדה במפרץ חיפה בשנות השלושים, הייתה היישוב היחיד בארץ-ישראל שרחובותיו סודרו בתבנית רשת וסומנו לא בשמות אלא באותיות עבריות. בשנות ה-60 יזם ועד השכונה את החלפת האותיות בשמות.

באופן מסורתי שמות רחובות היו מקומיים ותיאוריים: הם ציינו כיוונים גאוגרפיים, התייחסו למאפיינים של הטופוגרפיה או ההיסטוריה המקומית, או שימרו אלמנטים של פולקלור מקומי. גם אם היו חלק משפת הרחוב והיו מזוהים עם מסורת מקומית, שמות מקומיים אלו לא היו חלק ממערכת רשמית של התמצאות. הרגולציה העירונית של שיום רחובות (שיום: קריאה בשם) החלה בראשית המאה ה-17 בפריז, עת ניתנו שמות רשמיים לרחובות חדשים שנשללו בבירה תחת שלטונו של הנרי ה-4, הראשון לשושלת בורבון בצרפת. השמות שניתנו היו שמות מלכותיים שהנציחו את תהילתה של שושלת בורבון. ב-1728 פרסם מפקד המשטרה בפריז צו על פיו יש לחקוק את שמות הרחובות על קירות הבתים בפינת הרחובות. בכך נקבע כי שמות הרחובות היו לא רק עניין רשמי של הרשות העירונית, אלא גם היבט חזותי של הנוף העירוני. התפתחות זו הייתה קשורה להתפתחות שירותי הדואר המלכותיים באירופה במאה ה-17 ולצורך יצירת מערכת של כתובות קבועות המשותפות למשתמשים בעיר.

התקנה שנקבעה בפריז הייתה תקדים. ב-1763 פורסם צו מלכותי בשוודיה שדרש קביעת שלטי רחובות בקרנות רחובות מרכזיים בשטוקהולם. ב-1765 התפרסם חוק באנגליה שדרש ממועצות מקומיות למספר בתים ולקבוע שלטי רחובות. השימוש בשמות רחובות כחלק משיטה רשמית של התמצאות עירונית התפשט במאה ה-19 לערים אירופיות אחרות ומשם לעולם כולו כביטוי של מודרניזציה עירונית.

בתפקודם כציון מקום, שמות רחובות הם חלק משפת העיר המדוברת והכתובה. כמערכת רשמית של התמצאות שנקבעת על ידי הרשות, שמות הרחובות מופיעים על שלטי רחובות המוצמדים לקירות הבתים וניצבים בפינות הרחובות. הם גם נרשמים במפות העירוניות. השימוש בשמות רחובות חיוני לשימוש במערכות ניווט עכשוויות המותקנות בכלי רכב ובטלפונים חכמים. יש לציין כי קיומם של שמות רחובות רשמיים אינו מוציא מכלל אפשרות שתושבי העיר מציינים רחובות בשמות לא-רשמיים שהם חלק בלתי נפרד משפת הרחוב. בפריז הוחלף שמה של פלאס דה ליאטואל (כוכב) בשם שרל דה-גול, אך השם החדש לא דחק משפת הדיבור את השם המסורתי. למרות שב-1945 נקראה השדרה השישית במנהטן בשם Avenue of the Americas נותר גם השם הקודם כשם רשמי, ושני השמות מופיעים יחדיו על שלטי הרחובות.

הזמינות של שמות הרחובות והשימוש בהם לניווט במרחב העירוני עושים אותם לחלק בלתי נפרד מחוויית היום-יום של העיר. קריאת שלטי רחובות היא פעילות שגורה, כמעט בנאלית. משמעות השמות מוגדרת במונחים של מיקום ושל התמצאות. אך להפיכתם של שמות רחובות לעניין רשמי של הרשות העירונית

היו כבר מלכתחילה השלכות מרחיקות לכת על עולם התוכן של שמות הרחובות. מחד, זכו שמות מסורתיים, שהיו בשימוש בפי האוכלוסייה המקומית, למעמד רשמי ומחייב כחלק מהשפה של הנוף העירוני. מאידך, לקחה לעצמה הרשות את הזכות לקבוע לרחובות שמות שלא חייבו קשר היסטורי וגאוגרפי קודם לרחוב המסוים.

בהקשר זה חשיבות מכרעת נודעת לשימוש בשיום ככלי להנצחה. הנצחה באמצעות קריאת רחוב על שם אדם או אירוע היסטורי היא פונקציה משנית: שם רחוב אינו חייב לשמש להנצחה וכהנצחה. אך הקשר בין שיום והנצחה מבוסס על מסורת עתיקה של קריאת ערים על שם מייסדיהן. השימוש בשמות רחובות להנצחה החל בפריז מיד כשנקבע כי שיום הרחובות הוא עניינה של הרשות. בין שמות הרחובות החדשים שנקבעו בפריז בראשית המאה ה-17 היה גם רו קריסטין, שנקרא על שם בתו השנייה של המלך הנרי ה-4. אך מימוש פוטנציאל ההנצחה של שמות הרחובות והמשמעות הפוליטית שיש לכך באו לידי ביטוי ברור וחד-משמעי במהפכה הצרפתית שהתחוללה בשלהי המאה ה-18. בעקבות הדוגמה של פריז המהפכנית, הקשר בין שיום רחובות להנצחה הציבורית הפך להיות מאפיין של התרבות הפוליטית המודרנית.

ההנצחה באמצעות שם רחוב היא פונקציה נגזרת של השימוש בשמות רחובות להתמצאות במרחב העירוני. הדברים מוכרים וברורים גם למופקדים על מלאכת השיום. בישיבה של ועדת השמות של תל אביב שנערכה ב-1957 הסביר ראש העירייה חיים לבנון כי "רחובות זקוקים לשמות קודם כול לשם סימני היכר ואוריינטציה".² דבריו באו על רקע הנוהג שהתבסס בתל אביב מראשיתה לראות את שיום רחובותיה של תל אביב כמפעל הנצחה של דמויות ידועות וידועות פחות מההיסטוריה היהודית, הציונית והעירונית. דבריו של ראש העירייה הרביעי של תל אביב לא שינו את מדיניותה המעשית של ועדת השמות העירונית, שראתה בהנצחה ללא הפסקה את תכלית שיום רחובותיה של העיר העברית הראשונה. ההחלטה את מי ואת מה יש להנציח היא שאלה פוליטית כי היא עוסקת בהקצאת משאב סמלי יקר ערך, שהוא המקום בנצח. שאלה חשובה לא פחות היא מי הרשות השלטונית שיש לה סמכות לקבוע בעניין זה. על ההכרה השלטונית בחשיבות הפוליטית שיש לשמות הרחובות ולהליך השיום ניתן ללמוד מהצו המלכותי שהתפרסם בפרוסיה לאחר תבוסתו של נפוליאון ב"קרב העמים" בלייפציג ב-1813. על פי הצו, קריאת שמותיהם של הרחובות בשלוש הערים

2 ראו: מעוז עזריהו, על שם: היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל, ירושלים 2012, עמ' 39.

המלכותיות של פרוסיה: פוטסדאם, ברלין ושרלוטנבורג (שהפכה ב־1920 חלק מברלין־רבתי) הייתה עניינה של המדינה הפרוסית. תפקידן של שלוש העיריות הוגבל להצעת שמות.

הנצחה ציבורית היא ביטוי של הערכה והוקרה לתרומתם של אישים ולחשיבותם של אירועים היסטוריים שנעשים כך לחלק מהסיפור הלאומי שנכתב במרחב הציבורי. לאחר מותם של מנהיגים לאומיים עולה לסדר היום שאלת הנצחתם באמצעות קריאת רחובות מרכזיים על שמם. ב־1925 נקרא רחוב מרכזי בברלין על שמו של פרידריך אברט, הנשיא הראשון של הרפובליקה הגרמנית הראשונה. ז'וזף ז'ופרה, מרשל צרפתי וגיבור נערץ של מלחמת העולם הראשונה נפטר ב־3 בינואר 1931. לאחר מסע ההלוויה רב־המשתתפים בפריז עלתה ההצעה לקרוא על שמו של ז'ופרה שדרה במרכזה של פריז, ליד הפלאס דה ל'אטואל, שם ניצב שער הניצחון. ההצעה לא יצאה אל הפועל. לאחר מותו של דה גול נקראה כיכר זו על שמו.

הבחנה בסיסית נהוגה בין הנצחה המתבצעת בחייו של המונצח ובין זו המתבצעת לאחר מותו. על פי המסורת שהתגבשה בעולם העתיק ההנצחה בשם מקום התבצעה בחייו של המונצח. במאה ה־20 נעשה נהוג זה מזוהה באופן מובהק עם פולחן אישיות האופייני למשטרים טוטליטריים. כל עיר גרמנית שכיבדה את עצמה כיבדה גם את הפיהרר באמצעות שם רחוב או כיכר במרכז העיר. בשיאו של פולחן האישיות בברית המועצות נקראו ערים ורחובות על שמו של סטאלין.

ההחלטה שלא לקרוא רחובות על שמם של אנשים בחייהם התקבלה בווינה כבר ב־1894. יצאו מכלל זה היו הקיסר פרנץ יוזף ה־2 וקרל לואגה, ראש העירייה הנערץ והאנטישמי של וינה במפנה המאות ה־19 וה־20. מאוחר יותר, נקבע בווינה כי שמו של אדם יינתן לרחוב לא לפני שעברו שלוש שנים ממותו. ב־1989 שונתה התקנה ונקבע כי די בשנה אחת לאחר מותו של אדם כדי שניתן יהיה לקרוא רחוב או כיכר על שמו.

על פי תקנות שיום הרחובות בתל אביב שקבעה מועצת העירייה ב־1942 ניתן לקרוא רחוב על שמו של אדם רק לאחר שעברו לפחות שנתיים ממותו. לכלל זה היו יוצאים מהכלל. בדצמבר 1974, במלאת שנה למותו, נקראו שדרות קרן קיימת בתל אביב על שמו של דוד בן־גוריון. בעצרת שהתכנסה בכיכר לציון שבוע להירצחו של יצחק רבין הודיע ראש העירייה כי כיכר מלכי ישראל תיקרא על שמו של יצחק רבין.

כהנצחה, שם רחוב משלב את זכרם של אישים ושל אירועים בחיי היום־יום של תושבי העיר ושל המבקרים בה. אנשים משתמשים בשמות רחובות להתמצאות

בעיר על בסיס יום-יומי, אך כמעט ושלא שמים לב למשמעות של השם כהיסטוריה או לכך ששם הרחוב מייצג תפיסה אידאולוגית והוא שייך לנרטיב היסטורי שהרשות העירונית נתנה לו מעמד רשמי בנוף העירוני.

בהקשר היום-יומי של השימוש בו, שם רחוב, שהוא גם הנצחה, ממיר את ההיסטוריה בגאוגרפיה מקומית. שמות רחובות בתל אביב, דוגמת הרצל, בן-גוריון ודיזנגוף הם בעיקרו של דבר התשובה לשאלה "איפה" או "לאן". השימוש בשם רחוב לשם התמצאות בעיר אינו מחייב מודעות למשמעות ההיסטורית והפוליטית שלו. בדיון שנערך במועצת העיר ברלין ב-1927 בנוגע להחלפת שמות הרחובות הקרויים על שמם של מלכי פרוסיה, ציין אחד מחברי המועצה: "כאשר אני שומע את השם פרידריך-שטראסה או שמות דומים אני בהחלט לא חושב על כך שהרחוב קרוי על שמו של פרידריך הראשון". לעיתים נדירות, המפגש החזותי עם שם רחוב תוך כדי הליכה ברחוב יכול להיתפס כבעל ערך מוסף סמלי או אפילו כחוויה רוחנית. בזיכרונותיו מספר הסופר הצרפתי אנדרה מאלרו כי לאחר שיצא מפגישה עם דה גול הלך ברחוב והרהר בחשיבותם של מסדרי הנזירים בהיסטוריה, כשלפתע הרים את ראשו וראה שלט רחוב ועליו השם רו סן דומיניק, על שם מייסד מסדר הדומיניקנים. המפגש החטוף הזה השאיר עליו רושם עז.³

ככלל רוב המשתמשים בשמות הרחובות אינם יודעים מי הם אלה שעל שמם נקראו רחובות ומה סיפור חייהם. ג'ק ריצ'ה, הגיבור הספרותי של סדרת המותחנים של לי צ'יילד, מתייחס לשמות הרחובות בעיירה קטנה בנברסקה אליה נקלע. הוא אינו יודע על שם מי נקראו הרחובות, אך הוא מציע לקורא ניחוש מושכל המתבסס על הבנתו, כדי לדעת מי הם האישים שסביר שתושבי המקום יבקשו להנציח על השלטים: "אולי מתיישבים ותיקים, או שחקני פוטבול מפורסמים, או מאמנים, או אלופי מגדלי תירס".⁴

כמובן שקיימת גם אפשרות של אי-הבנה. האתר הרשמי של עיריית טורונטו מיידע את הגולשים כי קלינטון סטריט וגור סטריט בטורונטו אינם קרויים על שמם של נשיא ארה"ב וסגנו, אלא על שמם של פקידי ממשל בכירים שחיו ופעלו בקנדה של המאה ה-19.

שמות רחובות נטענים גם בפונקציה חינוכית. אהרן זאב בן-ישי, שהוביל את פעילות שיום רחובותיה של תל אביב מאז ראשית שנות השלושים עד פרישתו בשלהי שנות השישים, הביע את אמונתו שבמרוצת הזמן, "אזרחים

Andre Malraux, *Antimemoirs*, Harmondsworth, UK 1970, p. 16. 3

Lee Child, *Worth Dying For*, London 2010, p. 208. 4

מתורבתים" יתביישו שלא לדעת מי היו אלה ששמותיהם מופיעים על שלטי הרחובות. הוא היה משוכנע בכך שתושבי העיר ילמדו היסטוריה באמצעות שמות הרחובות. בערים שונות בעולם מקובל להוסיף מידע היסטורי לשלטים. כך נהוג בפריז ובברלין, בווינה ובבוקרשט, בתל אביב ובחולון. הוספת מידע זה מדגיש את תפקודם של שלטי הרחובות כאתרי הנצחה ובה בעת, כמרכיבים של אנציקלופדיה עירונית שמספקת ערכים מתומצתים. מפות אינטראקטיביות מציעות אפשרויות חדשות: המידע הדיגיטלי נמצא במרחק קליק אחד משם הרחוב שעל המסך.

הפוליטיקה של שמות רחובות נסבה סביב בחירת מושאי הנצחה ראויים ושיבוץ המתאים בגאוגרפיה העירונית. ההחלטה מה היא הנצחה ראויה, כלומר, מי ראויים להוקרה על תרומתם לעיר, לאומה או לאנושות וזכאים לכן להיות מונצחים בשם הציבורי מעוגנת בהקשרים ערכיים ואידאולוגיים ברורים. מעבר לכך, גם לשתדלנות וליחסי תן-וקח בין עסקנים עירוניים יש השפעה על ההחלטות המתקבלות על ידי ועדות שיום ומועצות עירוניות.

בחברה דמוקרטית מתמקדות המחלוקות הציבוריות, הקובעות את הזכאות להנצחה ציבורית באמצעות שמות רחובות, בהערכת פועלם של אישים. מעבר להיבט האישי הקשור בביוגרפיה של המועמד או המועמדת, בבסיס המחלוקת נמצאת השאלה העקרונית מהי המורשת ההיסטורית שראוי שיהיה לה מעמד רשמי על שלטי הרחובות. במדינות הדרום בארה"ב התנגדו חסידי הסדר הישן לקרוא רחובות על שמו של מרטין לותר קינג. ב־2014 נחנך בירושלים רחוב על שמו של ישעיהו ליבוביץ' לאחר מחלוקת שנמשכה כעשרים שנה, שבמרכזה ניצבה השאלה האם ראוי לכבד את זכרו של ליבוביץ', שהיו לו דעות נחרצות ומעוררות מחלוקת על המצב הישראלי.

מעבר לשאלה את מי ואת מה יש להנציח באמצעות שם רחוב, הפוליטיקה של ההנצחה באמצעות שיום רחובות כוללת גם את ההחלטה איזה רחוב יישא את השם שנבחר להנצחה. בנוגע למיקום השם בעיר מקובל להניח שחשיבותה של ההנצחה משתקפת בחשיבותו של הרחוב במארג העירוני, ביוקרה ובנוכחות הבולטת שלו במרקם העירוני. השאיפה של עיריית ברלין להנציח בצורה ראויה את פרידריך אברט, נשיאה הראשון של הרפובליקה הגרמנית הראשונה שנפטר במהלך כהונתו ב־1925, באה לידי ביטוי גם בבחירת רחוב מתאים במרכז העיר. כפי שהסביר חבר בית הנבחרים העירוני, "בחרנו ברחוב שיש לו חשיבות פוליטית מיוחדת בגלל הקרבה שלו לאתרים היסטוריים".

אין זה מפתיע לגלות כי במהלך הזמן משתנה ההערכה ההיסטורית של אישים. חשיבותם של אישים מסוימים פוחתת, בעוד שאחרים, שלא זכו להכרה,

זוכים להוקרה מאוחרת המתבטאת בקריאת רחוב על שמם. במרס 2017 הכריזה עיריית באר שבע על קריאת רחובות על שמן של 13 נשים, ביניהן שרה עזריהו, אשת חינוך שנאבקה למען זכות הבחירה לנשים לאספת הנבחרים של היישוב בתקופת המנדט. במקביל, מתרחש תהליך של שינוי במעמד העירוני של רחובות ובהתאמה משתנה היוקרה של ההנצחה. בתל אביב, לדוגמה, רחוב הרצל היה רחוב ראשי בתל אביב הקטנה, אך עם התפשטות העיר צפונה איבד הרחוב מחשיבותו במרקם העירוני והנצחת הרצל בתל אביב נדחקה לשולי העיר.

הסבת שמות – שיום מחדש – היא חלק מהתהליך ההיסטורי של עיצוב נוף שמות רחובותיה של עיר. לאחר קריאת שדרות קרן קיימת בתל אביב על שם בן-גוריון הועבר השם שבוטל לצפונה של העיר. הסבת שמות אינה אהודה, בלשון המעטה, על תושבי העיר בגלל אי-הנוחות וההוצאות הכספיות הכרוכים בשינוי כתובת. למרות זאת, שינויים בשמות הרחובות הם חלק מהדינמיקה העירונית.

הסבת שמות רחובות בקנה מידה גדול היא מאפיין של נקודות מפנה בהיסטוריה הפוליטית כמו מהפכה, שינוי משטר, סופו של שלטון קולוניאלי או החלפת אוכלוסייה בעיר כתוצאה מכיבוש. בהקשרים אלה הסבת שמות הרחובות פירושה כתיבתו מחדש של הסיפור ההיסטורי הכתוב על שלטי הרחובות.

המודל להסבת שמות מסוג זה הייתה, שוב, פריז. בתקופת המהפכה הצרפתית הוחלפו שמות רחובות מלוכניים ודתיים בשמות רפובליקניים. ב-1800, תחת שלטונו של נפוליאון, פורסם צו להחלפת שמות הרחובות שיזמה הרפובליקה בשמות שינציחו את הניצחונות בשדה הקרב. לאחר מפתו של נפוליאון ב-1815 הוסבו שמותיהם של כ-50 רחובות, לרובם הוחזרו השמות שהיו להם לפני המהפכה. רז נפוליאון נעשה רו דה לה פה (רחוב השלום). לאחר הכרזת הרפובליקה השלישית ב-1871 הוסבו שמותיהם של הרחובות שהנציחו את המשטר הישן. מדריך תיירים בריטי לפריז שראה אור ב-1882 התייחס לתופעה זו בביקורת: "אין לשבח את השינוי התכוף של שמות הרחובות שלהם, ותחת הרפובליקה הנוכחית נדמה שנוהג זה נעשה קיצוני". מבחינתו, הסבת שמות הרחובות הפריעה להתמצאות המרחבית בעיר.

במאה ה-20 התפשט הנוהג באירופה ועם תום העידן הקולוניאלי גם במדינות חוץ-אירופיות. חילופי המשטר התכופים בגרמניה במאה ה-20 באו לידי ביטוי בגלי ה"טיהור" של שמות הרחובות המזוהים בכל שלב היסטורי עם המשטר הישן. שמותיהם של מספר רחובות הוחלפו 4 ואף 5 פעמים במהלך ההיסטוריה הגרמנית של המאה ה-20. ב-1926 הסבו הרשויות הרפובליקניות את שמה המלוכני של הקניגספלאץ (כיכר המלך) שלפני הרייכסטאג בברלין לפלאץ-דר-רפובליק (כיכר

הרפובליקה). ב-1933 הושב לכיכר שמה המלובני, אך ב-1947 היא שבה ונקראה בשמה הרפובליקני. שם זה נותר מאז על כנו. הסופר הצ'כיי-צרפתי מילן קונדרה משתמש בשמות הרחובות של פראג כדי לתאר את השינויים הפוליטיים שעברה העיר במאה ה-20:

הרחוב שבו נולדה טאמינה נקרא על שם שוורץ. היה זה בתקופת המלחמה ופראג הייתה כבושה בידי הגרמנים. אביה נולד בשרות צ'רנוקוסטלץ. זה היה בימי המונארכיה האוסטרית-ההונגרית. כאשר אמה ואביה עברו לגור שם לאחר נישואיהם, נקרא הרחוב שדרות המארשאל פוש. זה היה אחרי מלחמת העולם הראשונה. שנות הילדות עברו על טאמינה בשרת סטאלין, ובעלה לקח אותה מדירת הוריה לביתם החדש בשרת וינוהראדסקה. והרי היה זה תמיד אותו הרחוב עצמו, שאת שמו שינו ואת מוחנו שטפו כדי לטמטמו.⁵

בהקשר של חילופי משטר, הסבת שמות רחובות מסמנת תהליך של רה-אוריינטציה אידאולוגית של החברה וכינונו של סדר פוליטי חדש. הדבר בא לידי ביטוי במהלך כינון ופירוקן של חברות קומוניסטיות בברית המועצות ובמזרח אירופה, לאחר הדחת השאח באיראן ב-1979 ולאחר תום משטר האפרטהייד בדרום אפריקה. מילן קונדרה הבחין כי "ברחובות שאין יודעים את שמם תועות רוחות רפאים של פסלים שנגדעו".⁶ היה מי שסיפר כי בספרד של מחצית המאה ה-20 הייתה בכל עיירה "כיכר המפסידנים": לא היה זה שם רשמי, כמובן, אלא השם שקראו התושבים המקומיים לכיכר ששמה השתנה שוב ושוב כתוצאה מחילופי השלטון התכופים.

ביוני 2017 נכנסה לתוקף החלטה של עיריית קייב, בירת אוקראינה, להסב את שמו של רחוב מרכזי בעיר. לכאורה, זה היה נושא מקומי שעניינו מוגבל לתושבי קייב בלבד. אלא שהסבת שמו של הרחוב נתקלה בביקורת חריפה גם מחוץ לגבולות אוקראינה. הסיבה הייתה ששמו של הרחוב שנקרא קודם לכן על שם גיבור מלחמה סובייטי שהשתתף בשחרור העיר מהנאצים הוסב לשמו של משתף פעולה אוקראיני עם הנאצים שטבח רבבות יהודים במלחמת העולם השנייה. שיום הרחובות הוא ביטוי לשליטה אדמיניסטרטיבית על המרחב העירוני. בהקשר זה של השימוש היום-יומי בהם להתמצאות בעיר, שמות רחובות הם

5 מילן קונדרה, ספר הצחוק והשכחה, תרגום: רות בונדי, תל אביב 1981, עמ' 142.
6 שם, שם.

בנאליים והעניין בהם מוגבל לדיירי הרחוב ולמבקרים שם. אך שייכותם של שמות הרחובות לשפת הנוף העירוני היא גם זו שעושה אותם לכלי הנצחה יוקרתי המשלב את הזיכרון בשגרת החיים בעיר.

למשמעות הפוליטית של השימוש בשמות רחובות ככלי הנצחה יש השפעה מרחיקת לכת על הליכי השיום ועל עולם התוכן ומצאי שמות הרחובות בעיר. בתפקודו כהנצחה, השיום מכתוב סדר יום אידאולוגי על המרחב העירוני. אין זה מפתיע לכן כי שיום רחובות הוא לעיתים זירה, עתירת יצרים ומתקשרת, למאבק על ההיסטוריה הלאומית והמקומית הנכתבת על שלטי הרחובות העירוניים. הבנאליות של השימוש בשמות הרחובות מתעתעת.

פרק 8

רחובות על שם זאב ז'בוטינסקי

זאב ז'בוטינסקי נפטר ב־3 באוגוסט 1940 בארצות הברית. יום ההלוויה, ה־6 באוגוסט, היה יום אבל ביישוב העברי בארץ־ישראל. הוועד הלאומי הכריז על ביטול המלאכה בין השעות 4-6 אחרי הצהריים, בעת שנערכה ההלוויה לז'בוטינסקי במדינת ניו־יורק. ביישובים שונים נערכו אספות אבל. בתל אביב פסקה בשעות אלה כל מלאכה.¹ כל החנויות, העסקים, בתי הקפה והשעשועים שבתו, למעט בתי המרקחת. על מוסדות ובניינים רבים התנוססו דגלי הלאום עטויי שחור.

כבר ביום שלאחר מותו של ז'בוטינסקי פנה דוד תדהר, מי שכונה "הבלש העברי הראשון", לפנחס רוטנברג, ראש הוועד הלאומי, בהצעה להורות לכל היישובים היהודיים בארץ־ישראל לקרוא רחובות על שמו.² אך גם ללא פנייה מסודרת מטעם הוועד הלאומי, ערים ומועצות מקומיות אימצו את דפוס ההנצחה שהיה מאפיין מובהק של תרבות ההנצחה הציונית בארץ־ישראל. קריאת רחובות על שמו של ז'בוטינסקי בתקופת היישוב ובשנים הראשונות של המדינה התבצעה בצל המחלוקת החריפה בין השמאל הציוני, שהיה לו מעמד הגמוני במוסדות היישוב והמדינה לבין הציונות הרוויזיוניסטית שז'בוטינסקי עמד בראשה. למרות היריבות הפוליטית המרה, ההכרה בגדולתו של ז'בוטינסקי לא הייתה מוגבלת לתומכיו בלבד. לאחר פטירתו נכתב בעיתון דבר, עיתון ההסתדרות, בעמוד הראשון: "היום יתאבל העם על בן גדול, רב כשרון ושירה, אשר נשא את נפשו

1 הבקר, 7 באוגוסט 1940, עמ' 1.

2 הבקר, 6 באוגוסט 1940, עמ' 2.

לחלום הגאולה [...] ואשר בער באש תמיד לעצמאות ישראל".³ ההחלטה שקיבלו יישובים לקרוא רחובות על שמו הייתה מחווה סמלית של הכרה ושל הוקרה שנתנה ביטוי להסכמה רחבה, גם אם מסויגת לעיתים מצד יריביו הפוליטיים, למעמדו של ז'בוטינסקי בפנתיאון הציוני. יש לזכור כי ביישובים היהודיים שהיו בעלי אופי עירוני ובהם ניתנו שמות לרחובות, היה כוח ניכר לגוש האזרחי, שייצג את המרכז והימין של המפה הפוליטית.

כדפוס הנצחה שנעשה שגור בתרבות ההנצחה של היישוב היהודי, היוזמה לקרוא רחובות על שמו של ז'בוטינסקי הייתה מתבקשת. לעיתים, כמו בתל אביב, ההכרזה על קריאת רחוב על שמו נעשתה ימים ספורים לאחר פטירתו. במקומות אחרים התקבלו ההחלטות על ההנצחה חודשים רבים לאחר מכן. בפועל, בין ההחלטה העקרונית ובין הביצוע שלה היה לעיתים פער ניכר. הדבר היה משמעותי במיוחד כאשר לא נקבע מראש איזה רחוב ייקרא על שמו בעת שהתקבלה ההחלטה העקרונית על הנצחתו בשם רחוב.

הסכמות ומחלוקות: 1940-1947

בימים שלאחר מותו של ז'בוטינסקי הכריזו יישובים ברחבי הארץ על קריאת רחוב על שמו. ישיבת מועצת עיריית תל אביב שנערכה ב-11 באוגוסט 1940, לאחר תום שבוע האבל למותו, נפתחה בהספד של ראש העירייה, ישראל רוקח. המועצה החליטה פה אחד לקרוא את "אחד הרחובות היפים בעיר על שמו של ז'בוטינסקי — דבר שיסמל את אהבת העיר לאישיותו הנשגבת".⁴ באותו היום החליטה מועצת חדרה להסב את שמו של רחוב הגליל לרחוב ז'בוטינסקי.⁵ ב-16 באוגוסט 1940 החליטה שכונת מונטיפיורי הסמוכה לתל אביב לקרוא רחוב על שמו של ז'בוטינסקי.⁶ ב-19 באוגוסט החליטה מועצת רמת-גן לקרוא על שמו את רחוב הקשת, "שהוא נחשב לרחוב היפה ביותר ברמת-גן".⁷ ביום שלמחרת החליטה מועצת בני ברק לקרוא רחוב על שמו של ז'בוטינסקי. בניגוד לרמת-גן, בבני ברק לא מדובר היה בהסכמה מקיר לקיר: שלושת נציגי סיעות הפועלים טענו כי הנושא חייב להיות נדון קודם על ידי ההנהלה. המועצה הראשונה להציב את שלטי הרחובות עם שמו של ז'בוטינסקי עליהם

3 דבר, 5 באוגוסט 1940, עמ' 1.

4 המשקיף, 12 באוגוסט 1940.

5 המשקיף, 13 באוגוסט 1940, עמ' 2.

6 המשקיף, 16 באוגוסט 1940, עמ' 8.

7 הבקר, 20 באוגוסט 1940, עמ' 3.

הייתה רמת-גן. ימים ספורים לאחר קבלת ההחלטה בנידון כבר ניצבו השלטים החדשים במקומם.⁸ השנייה להציב את שלטי הרחוב הנושאים את שמו של ז'בוטינסקי הייתה בת ים. ב-20 באוקטובר 1940 נערך ביישוב טקס חגיגי לציון קריאתו של רחוב בקרבת רחוב הרצל על שמו של ז'בוטינסקי. בנאומו קבע ראש המועצה המקומית כי קריאת הרחוב על שמו היא ביטוי לרגשות החיבה של התושבים ללוחם הציוני הגאה. הפובליציסט והמחנך הרב ד"ר ישראל צבי כנר נשא דברים בשם קרן תל-חי. חודש לאחר מכן נערך בנתניה טקס לקריאת "אחד הרחובות היפים ביותר על חוף ימה של נתניה הצעירה" בשם שדרות ז'בוטינסקי.⁹ בהתייחסו לוויכוח הפוליטי ביישוב, אמר ראש מועצת נתניה עובד בן עמי כי "הכבוד לא ניתן למנוח, לנו הכבוד שאנו יכולים לקבוע את השלט הזה 'שדרות ז'בוטינסקי' על אחד מרחובות עירנו". הטקס הסתיים בשירת המנון בית"ר והתקווה.

ב-28 בינואר 1941 החליטה מועצת עיריית פתח תקווה לקרוא את רחוב תל אביב-יפו על שם ז'בוטינסקי. בי"א באדר, 10 במרס, נערך טקס חגיגי לציון ההנצחה. ראש העירייה יוסף ספיר, איש המחנה האזרחי, קבע בנאומו: "רחוב זה הנו סמלי, הוא משמש כניסה לפתח תקווה, לאותה התקווה שהייתה פועמת בקרבו של ז'בוטינסקי, לתקווה הנצחית בציונות".¹⁰ כמו בבת ים, את דבר התנועה הביא ד"ר ישראל צבי כנר: "הדרת קודש אופפת אותנו בכל חגיגה לכבוד ז'בוטינסקי כאילו הייתה זו הופעתו של ה"מ המלך. ז'בוטינסקי איננו זקוק לכבוד חיצוני. כבוד הוא לעיר שיש בה רחוב ע"ש המנהיג, וסמלי שאנו פותחים רחוב זה דווקא ביום תרומפלדור (כך!) שז'בוטינסקי חנך את חניכיו ברוחו".¹¹ הטקס נפתח בנגינת המנון בית"ר והסתיים בשירת התקווה. ביוני 1943 החליטה המועצה פה אחד להחיל את השם גם על המשכו של הרחוב המוביל לכיוון תל אביב, עד קריית אריה. אורכו הכולל של רחוב ז'בוטינסקי בפתח תקווה היה עתה 2.5 קילומטר.

לעיתים עבר פרק זמן ניכר בין ההכרזה על קריאת רחוב על שם ז'בוטינסקי לבין ההוצאה לפועל של ההנצחה, דבר שהיה תוצאה של עיכוב באיתור הרחוב שייקרא על שמו של ז'בוטינסקי. כבר ב-19 באוגוסט 1940 החליטה מועצת בני ברק על ההנצחה, אך מיקומה נקבע מאוחר יותר, בדיון של המועצה שהתקיים ב-26 בדצמבר 1940, שבמהלכו התקבלה הצעת חבר מועצה לקרוא על שמו את

8 המשקיף, 21 באוקטובר 1940, עמ' 4.

9 המשקיף, 21 בנובמבר 1940, עמ' 4.

10 המשקיף, 11 במרס 1941, עמ' 4.

11 שם, שם.

טקס פתיחת רחוב ז'בוטנינסקי בפתח תקווה, 1941 (באדיבות דן כנר)

טקס פתיחת רחוב ז'בוטנינסקי באופקים, 1962 (באדיבות מכון ז'בוטנינסקי)

רחוב העלייה, "הוא הרחוב הראשון המוביל מהרחוב הראשי רחוב רבי עקיבא". מועצת חדרה החליטה ב-11 באוגוסט להסב את שמו של רחוב הגליל לרחוב ז'בוטינסקי, אך ב-16 בדצמבר 1940 הוחלט שרחוב ביל"ו הוא שיקרא על שם ז'בוטינסקי.

גם תל אביב הכריזה ב-11 באוגוסט על קריאת רחוב על שמו של ז'בוטינסקי, אך כל עוד לא נקבע הרחוב, אי אפשר היה לקדם את ההנצחה. במכתב שכתב לעיריית תל אביב יום לאחר פטירתו של ז'בוטינסקי הציע דוד תדהר את רחוב הירקון.¹² יומיים לאחר פטירתו של ז'בוטינסקי שלח מזכיר ועדת השמות העירונית ועורך בטאון העירייה אהרן זאב בן-ישי מכתב לראש העירייה ישראל רוקח, ובו קבע כי "אין ספק" שההצעה לקרוא רחוב על שמו של ז'בוטינסקי תעלה לדיון במועצה בקרוב.¹³ כהכנה לדיון הציע לקרוא לרחוב קיבוץ גלויות שמצפון לרחוב ארלוזורוב על שמו של ז'בוטינסקי, בנימוק שהרחוב מקביל לרח' בזל ולשדרות נורדאו, והוא סמוך לרחובות שנקראו על שם סוקולוב, זנגוויל ומוצקין – "כל מנהיגי הציונות מזרמים שונים". בנוגע להתאמתו של הרחוב הוא קבע ש"הוא רחוב גדול ועורק תחבורה עם מזרח תל אביב. הרחוב הזה הוא לכבודו של המנהיג המנוח והוא משלים את קבוצת הרחובות על שמות מנהיגי הציונות בדור האחרון". לטענתו, אורכו של הרחוב יותר משני ק"מ, "ובעתיד יהיה זה אחד הרחובות הנאים".

יום לאחר מכן החליטה ועדת המצב של העירייה להציע למועצה להחליט עקרונית לקרוא רחוב על שמו של ז'בוטינסקי ולהטיל על ועדת השמות למצוא רחוב מתאים.¹⁴ מועצת העירייה החליטה ברוח זו בישיבתה שנערכה ארבעה ימים אחר כך. השאלה שנותרה הייתה איזה רחוב ייקרא על שמו של ז'בוטינסקי. בשלב זה בן-ישי הציע ארבע אפשרויות: רח' הירקון, דרך יפו-תל אביב, רח' העלייה ורח' קיבוץ גלויות.¹⁵ לדעתו, שתי האפשרויות הראשונות לא היו מתאימות בגלל מצבן "הטבעי גאוגרפי": רח' הירקון הוביל לכיוון הנהר היחיד של העיר, ואילו דרך יפו-תל אביב הובילה ליישוב מסוים. לדעתו, שני הרחובות שבאו בחשבון היו רח' העלייה ורח' קיבוץ גלויות. רח' העלייה נמצא סמוך לרחובות שנקראו על שמות מנהיגים ציוניים, ליד רח' הגדוד העברי, יציר כפיו של ז'בוטינסקי, והיה המשכו של רח' אלנבי. המלצתו של מזכיר ועדת השמות

12 מכתב דוד תדהר לראש העירייה וחברי ההנהלה, 5 באוגוסט 1940, ארכיון עירוני תל אביב (להלן: אעת"א 4-2625).

13 מכתב א"ז בן-ישי לראש העיר, 6 באוגוסט 1940, אעת"א 4-2625.

14 ועדת המצב, ישיבה ב-7 באוגוסט 1940.

15 א"ז בן-ישי לראש העיר, 21 באוגוסט 1940, אעת"א 4-2625.

אהרן זאב בן-ישי הייתה לקרוא לרח' קיבוץ גלויות על שמו של ז'בוטינסקי: בן-ישי מסר לראש העירייה כי נודע לו ש"נוטים גם החוגים הקרובים לז'בוטינסקי להצעה זו". רוקח קיבל את עמדתו של בן-ישי והציע לקרוא לרח' קיבוץ גלויות על שמו של ז'בוטינסקי.

למרות התמיכה של ראש העירייה, הנושא לא התגבש לכלל החלטה מחייבת של מועצת העירייה. בספטמבר 1940 התייחס העיתון המשקיף לעיכוב. לטענתו מדובר היה בעניין פוליטי: "ליבם של הסוציאליסטים לא היה חם מעולם. האדונים האזרחים הספיקו להתקרב ומסביב לרחוב ז'בוטינסקי בתל אביב הושלך הס".¹⁶ כותב המאמר לא היה מודע להצעה להסב את רחוב קיבוץ גלויות על שם ז'בוטינסקי, והתייחס לאי-מימוש ההצעה לקרוא על שמו את רחוב הירקון. על פי ההסבר של העיתון, אכן הייתה הבטחה שרחוב הירקון ייקרא על שם ז'בוטינסקי, אלא שרחוב זה הובטח כבר למנחם אוסישקין. אמנם הוצע לאוסישקין לוותר על הכבוד ובתמורה ייקראו על שמו שדרות קק"ל (לעתיד שדרות בן-גוריון), אך אוסישקין, כך על פי הטענה, סירב.¹⁷

ללא התייחסות רשמית לנושא היו מי שסברו כי הסבת שמו של רחוב קיבוץ גלויות על שמו של ז'בוטינסקי ירדה כליל מסדר היום העירוני. תושב העיר כתב בנובמבר 1940 לראש העירייה והביע את שביעות רצונו מכך שהשם רח' קיבוץ גלויות לא יוחלף.¹⁸ כפי שהסביר, התנגדותו להחלפה לא ביטאה התנגדות להנצחת ז'בוטינסקי, שבו ראה "מנהיג עם ישראל, רועה רוחני ולוחם אמיץ", אלא משום שסבר שהשם קיבוץ גלויות, "המסמל תקוות ותפילת עם ישראל זה שנות אלפיים", צריך להינתן לרחוב מרכזי בתל אביב. אך שביעות הרצון של האזרח התל אביבי הייתה מוקדמת מדי. קבלת ההחלטה להסב את שמו של רח' קיבוץ גלויות התעכבה, אך לא ירדה מסדר היום העירוני. ברקע הדברים הייתה היריבות הפוליטית בין השמאל הציוני ובין התנועה הרוויזיוניסטית על רקע רצח ארלוזורוב ב-1933.

לקראת יום הולדתו הקרב של ז'בוטינסקי שחל בנובמבר 1940 ביקש נציג הרוויזיוניסטים במועצה לקבל החלטה בנושא שתתקבל פה אחד על ידי המועצה. סגן ראש העירייה מטעם סיעת הפועלים דב הוז אישר שאכן התקבלה החלטה עקרונית בנושא, אך הוא מבקש דיון בוועדת השמות "כדי לחשוב על הרחוב המתאים".¹⁹ סיעת הפועלים הסתייגה מההצעה לקרוא לרחוב קיבוץ גלויות על

16 אבישי, "רחוב ז'בוטינסקי", המשקיף, 22 בספטמבר 1940, עמ' 2.

17 עיתון מיוחד, 12 בדצמבר 1941, עמ' 1.

18 אזרח תל אביב לישראל רוקח, 17 בנובמבר 1940, אעת"א 4-2625.

19 המשקיף, 11 בנובמבר 1940, עמ' 4.

שם ז'בוטינסקי בגלל קרבתו לרח' ארלוזורוב. רוקח ביקש לכנס את ועדת השמות לישיבה מיוחדת כדי שניתן יהיה להכריז על ההנצחה ביום הולדתו ה-60 של ז'בוטינסקי. בישיבה של ועדת השמות העירונית התנגדו נציגי השמאל לקרוא את רחוב קיבוץ גלויות על שמו של ז'בוטינסקי. במקום זאת הציעו רחוב במזרח של העיר שבעת הזו היה על המפה בלבד ועבר בשטחים של ערבים ושל טמפלרים. לנוכח התנגדות נציגי מפא"י לא קיבלה ועדת השמות החלטה בנושא. כתב העיתון הבקר שאל: "האם באמת חושב השמאל להפוך את עניין הרחוב על שם ז'בוטינסקי לשערורייה?"²⁰

בשלב זה החליט רוקח להעלות את הנושא לדיון במועצת העירייה. המועצה דנה והחליטה בישיבתה מה-24 בנובמבר 1940 לקרוא את רחוב קיבוץ גלויות על שם ז'בוטינסקי, אך גם דיון זה עמד בצילה של המחלוקת. דב הוז מחה על כך שהנושא עלה לדיון במועצה למרות שוועדת השמות לא קיבלה החלטה בנושא זה. רוקח טען כי ועדת השמות אכן דנה בנושא, ורק לאחר שחבריה לא הגיעו לידי הסכמה הוא החליט להעלות את הנושא בישיבת המועצה. המתח הפוליטי בא לידי ביטוי בדבריו הנרגשים של חבר מועצה שהתייחס למה שמבחינתו היה "החרפה שנגרמה ליישוב"²¹. בעוד ש"בתל אביב קראו רחובות על שמו של כל לבלר קטן בארץ ממפא"י", לא נקרא רחוב על שמו של ז'בוטינסקי. הוא שב והציע את רח' קיבוץ גלויות; אמנם הרחוב היה קרוב לרח' ארלוזורוב, "אבל זה כבוד גדול לארלוזורוב", הסביר באירוניה. בתגובה העיר דב הוז כי סיעת הפועלים הסכימה להנצחה, אך אינה סבורה כי יש לנהוג שלא לפי הכללים המקובלים. כדי לפתור את הבעיה הפרוצדורלית הציע דוד פנקס, נציג המזרחי, להפסיק את ישיבת המועצה לזמן קצר כדי לכנס ישיבת אד הוק של ועדת השמות. לאחר דיון ממושך בדלתיים סגורות נסוגה סיעת הפועלים מהתנגדותה וועדת השמות המליצה פה אחד לקרוא לרח' קיבוץ גלויות על שם זאב ז'בוטינסקי. כפי שהסביר דב הוז, מאחר והגוש האזרחי עומד בתוקף על רחוב קיבוץ גלויות, הם לא יתנגדו לכך. מועצת העיר שבה להתכנס ואישרה פה אחד את ההמלצה. אלא שגם לאחר קבלת ההחלטה התעכבה הצבת השלטים ברחוב, ובפברואר 1941 פנה מזכיר העיר למהנדס העיר להחיש את הצבת השלטים.²² השם קיבוץ גלויות הועתק לרחוב אחר שישא בעתיד את שמו של הנשיא ויצמן.

20 הבקר, 17 בנובמבר 1940, עמ' 3.

21 דבר, 25 בנובמבר 1940, עמ' 4.

22 יהודה נדיבי לישראל רוקח, 26 בפברואר 1941, אעת"א 4-2625 א.

בשלהי אוגוסט 1940 דנה מועצת רחובות בהצעה של נציג סיעת החקלאים לקרוא רחוב על שם ז'בוטינסקי.²³ בתגובה להצעה הזכיר נציג סיעת הפועלים ססיעתו הציעה לקרוא רחוב על שם חיים ארלוזורוב, אך הדבר לא בוצע. נציג סיעת התושבים הוסיף כי עדיין לא נקבע במושב רחוב על שם נחום סוקולוב. ההחלטה הייתה כי יש להנציח את כל השלושה. הדיון בפרטי ההנצחה נדחה לתאריך מאוחר יותר.

בראשון לציון התעכב ביצוע ההחלטה לקרוא רחוב על שמו של ז'בוטינסקי שהתקבלה עוד ב-1940 בגלל אי-הסכמה לגבי הרחוב המתאים לשאת את שמו. הנושא עלה שוב לדיון במועצה ביולי 1942. הדיון נמשך כשעתיים. החוגים הלאומיים ביקשו להסב את שמותיהם של רחוב הכרמל או רחוב ירושלים שממזרח לרחוב הרצל. ראש המועצה לשעבר, מיכאל לוין הגדיל והציע לקרוא על שמו את הכביש הראשי החוצה את המושבה. הוא ציין כי בוועדת השמות היה מי שהציע לקרוא לרחוב על שמו של צ'רצ'יל. מבחינתו, "ז'בוטינסקי הוא הצ'רצ'יל שלנו".²⁴ ראש המועצה זרובבל חביב, איש הציונים הכלליים ששירת בגדודים העבריים והכיר את ז'בוטינסקי באופן אישי, ביכר שלא לשנות שם קיים, אלא לקרוא על שמו של ז'בוטינסקי רחוב "שפעם יהיה מהמרכזיים והחשובים במושבתנו על שם הציוני שהוא נערץ על כולנו". נציגי השמאל דרשו לקבל פה אחד את הצעתו של חביב "לכבודו של המנוח היקר לכולנו". ההחלטה על מיקום ההנצחה לא התקבלה פה אחד. בהצבעה הצטרף חביב לשמאל וכך התקבלה הצעתו.

ב-13 באוגוסט 1940 החליט הוועד של שכונת מונטיפיורי הקרובה לתל אביב (אז עדיין לא נכללה בשטח השיפוט של תל אביב) לקרוא רחוב על שם ז'בוטינסקי. לא ניתן למצוא בעיתונות דיווח על ביצוע ההחלטה, אך בדצמבר 1940 הופיעה בעתון המשקיף כתבה שגוללה את נפתולי סיפור הנצחת ז'בוטינסקי ביישוב ששמו אמנם לא הוזכר אך ניתן היה לנחש, בשל ההתייחסות לקרבתו לשכונת נווה שאנן בתל אביב ולכך שנוסד בשנות העשרים, כי מדובר היה בשכונת מונטיפיורי. הכותב מספר כי אף שלא היה רוויזיוניסט פנה לוועד בבקשה להנציח את ז'בוטינסקי. בעקבות הבקשה התעורר ויכוח לוהט. נציג מפא"י התנגד בטענה שאין עדיין רחובות על שם הרצל וביאליק, "שאינם פחות חשובים מהמנוח".²⁵ כפשרה הציעו חברי הוועד, אותם כינה כותב המאמר

23 הבקר, 25 באוגוסט 1940, עמ' 4.

24 המשקיף, 24 ביולי 1942, עמ' 2.

25 טמיר, "כסדום וכעמורה היינו", המשקיף, 4 בדצמבר 1940, עמ' 2.

"חכמי חלם", להסב שמות שלושה רחובות ביישוב: שדרות התקווה ייקראו שדרות ז'בוטינסקי; שדרות החשמונאים – שדרות ביאליק, ורחוב בית הלל ייקרא רחוב ד"ר הרצל. אלא שמיד לאחר מכן ארגנה מפא"י מחאה ציבורית נגד הסיכום שהושג. מליאת היישוב לא התכנסה לאשר את הפשרה שאליה הגיע הוועד, והנושא נותר תלוי ועומד. לאחר שהכותב נוכח כי הנושא נתקע הציע הצעה חדשה: "יש רחוב קטן בו רק בתים ספורים. קראו עליו את שמו". ההצעה לשנמך את ההנצחה באמצעות העתקתה לרחוב קטן בשולי היישוב התקבלה, ויומיים לאחר מכן נתלו ארבעה שלטים קטנים ברחוב קטן.²⁶ הכותב התנחם בכך שרחוב זה, כך סבר, יהיה ביום מן הימים לרחוב מרכזי המוביל לתל אביב.

בהדר הכרמל בחיפה נסגרו ביום ההלוויה של ז'בוטינסקי בתי השעשועים לאות אבל. ימים מעטים לאחר מותו באוגוסט 1940 שלחו שניים מחברי ועד הדר הכרמל מכתב לראש הוועד, ובו ביקשו להנציח את "המנוח הגדול ב'עיר העתיד', אותו העתיד שלמענו פעל רבות היהודי הגדול הזה... רצוי וכדאי שאחד הרחובות המרכזיים שבשכונת הדר הכרמל ייקרא עליו. זאת תהיה מצבת זיכרון יאה לבן אומה גדול, שהוא ראוי לה מכל הבחינות ולכל הדעות!"²⁷ בישיבת הוועד שנערכה ב-26 בנובמבר 1940 הודיע יושב הראש כי התקבלה החלטה עקרונית לקרוא רחוב על שם ז'בוטינסקי, וכי ההחלטה על קביעת הרחוב תובא לאישור בישיבה הבאה.²⁸ הכוונה הייתה לקרוא את רחוב ירושלים על שמו של ז'בוטינסקי. לאחר שקרא בעיתון על כוונת הוועד כתב תושב תל אביב על שמחתו "כי שמו של הדגול מרבבה לא יישכח מפינו", אך ליבו "נדהם בקרבו" כשקרא כי הכוונה הייתה להסב את שמו של רחוב ירושלים. בפנייה נרגשת לראש ועד הדר הכרמל הוא הפציר להותיר את השם רחוב ירושלים על מקומו: "למה דווקא בחרתם ברחוב ירושלים? האם לא מצאתם כבר רחוב אחר על ההדר, רק למחוק את שם ירושלים בעירכם? התחשבו עם רגשותינו, ולא יישכח שם עירנו הקדושה בעיר חיפה".²⁹ חששו היה מיותר. ז'בוטינסקי לא הונצח בהדר הכרמל. השם רחוב ירושלים נותר על השלטים.

26 אזכור יחיד לשם רחוב על שם ז'בוטינסקי בשכונת מונטיפיורי בעיתונות העברית הופיע במודעה: ידיעות עיריית תל אביב, 15 בפברואר 1948, עמ' 90.

27 ד' אליהו וצ' פרוינד ליו"ר ועד הדר הכרמל, י"א באב ת"ש, ארכיון עירוני חיפה (להלן: אע"ח) 5895.

28 המשקיף, 29 בנובמבר 1940, עמ' 7.

29 מ' רפפורט ליו"ר ועד הדר הכרמל, ט"ז באב תש"א, אע"ח 5895.

ציר ז'בוטינסקי: 1948

בינואר 1948 החליטה מועצת רמת-גן להעביר את השם רחוב ז'בוטינסקי לרחוב פלומר (הנציב העליון השני של ארץ-ישראל). העתקת השם העידה על שדרוג רמת ההנצחה של ז'בוטינסקי. רחוב פלומר חיבר בין תל אביב ופתח תקווה והיה ציר תחבורה ראשי בין תל אביב ויפו לצפון הארץ. הכביש נסלל על ידי הממשל הבריטי בשנים 1927-1928 באיכות גבוהה במיוחד, ובמקומות מסוימים ברמת-גן הגיע רוחבו לעשרים מטר. בפי העם הוא נקרא "הכביש השחור". באוקטובר 1943 פנתה עיריית פתח תקווה לרמת-גן בהצעה להסב את שמו של רחוב פלומר על שמו של ז'בוטינסקי, כדי ליצור ציר רציף של הנצחת ז'בוטינסקי. בישיבתה ב-4 באוקטובר 1943 הסכימה לכך מועצת רמת-גן באופן עקרוני, אך ביצוע ההחלטה נדחה מחשש למסר האנטי-בריטי שהיה להחלפת השם. בישיבת מועצת רמת-גן ב-19 בינואר 1948 הציע נציג חרות, דוד מלמדוביץ, להסב את שמו של רחוב פלומר לרחוב ז'בוטינסקי: "עלינו להסתגל כבר לקרוא את השמות במדינה העברית בשמות מנהיגים יהודיים".³⁰ נשיא מועצת רמת-גן אברהם קריניצי הסכים להצעה, והמועצה אישרה. הדבר התאפשר לאחר שהבריטים פינו את משטרת רמת-גן שהייתה לצד הכביש. הרחוב ברמת-גן שמאז 1940 נקרא רחוב ז'בוטינסקי שב וקיבל את שמו הקודם: רחוב הקשת. ב-1969 הוחלף שמו לרחוב משה שרת. במאמר שראה אור בפברואר 1948 בעתון המשקיף התמוגג הכותב על יצירת ציר באורך 12.5 קילומטר מפתח תקווה עד הים שנושא את שמו של ז'בוטינסקי והיה "לב התחבורה העברית בארץ".³¹ בפועל לא היה חיבור גאוגרפי רציף בין רחוב ז'בוטינסקי ברמת-גן לבין רחוב ז'בוטינסקי בתל אביב. לדעתו של כתב העיתון חרות, מצב זה היה תוצאה של מזימה שנרקמה בעיריית תל אביב. במאמר בשם הנוקב "מלחמה בשמות בשירות הטשטוש" מחה הכותב על פעולתם של סוכני "ההשתקה והטשטוש" החודרים לרשויות העירוניות וממלאים את תפקידם "בשירות הטשטוש", כלומר, השכחת חלקו של האצ"ל במאבק נגד השלטון הבריטי.³² אך עיקר קצפו של הכותב יצא על פקיד עלום שם בעיריית תל אביב שהחליט לטענתו לקצץ את רחוב ז'בוטינסקי, "מאחר שזהו אחד הרחובות הארוכים ביותר בתל אביב והוא מתחבר לכביש רמת-גן פתח תקווה ומהווה רחוב אחד של 20 קילומטר". לפי הכתבה, לרגל ההכנות לשיום רחובות חדשים בעיר קיבל ראש העירייה ישראל רוקח מפה ולפיה יקוצץ רחוב ז'בוטינסקי בקצהו

30 המשקיף, 20 בינואר 1948, עמ' 4.

31 המשקיף, 17 בפברואר 1948, עמ' 3.

32 "מלחמה בשמות בשירות הטשטוש", חרות, 28 באוגוסט 1949, עמ' 2.

המזרחי, ממזרח לכיכר המדינה; אמנם ראש העירייה כתב על המפה שלא לשנות, אך "היד הנעלמת" לא ויתרה: ועדת בניין ערים של תל אביב אישרה תוכנית בנייה של גוש בניינים במוצא המזרחי של הרחוב, דבר שייצור סמטה שתנתק את רחוב ז'בוטינסקי בתל אביב מהרחוב הנושא שם זה ברמת-גן. בתגובה לכתבה ניסח מזכיר ועדת השמות בן-ישי מכתב תגובה לעיתון בחתימתו של ראש העירייה ישראל רוקח. הטענה המרכזית של המכתב הייתה שהטענה נגד ההחלטה של ועדת בניין ערים לבנות גוש בניינים במוצא רחוב ז'בוטינסקי הייתה אבסורדית: הרי מלבד רחוב ז'בוטינסקי יש עוד רחובות בעלי שמות זהים בערים שכנות. האם, שאל, אסור לבנות בין הרחובות הנושאים שם זהה, "והכל כדי ליצור באופן מלאכותי – ואם על ידי עיקולים ופתלתולים ואלכסונים – רחובות בני עשרות קילומטרים שיש להם שם אחד?"³³ לטענתו, "דומה שהצעה זו רחוקה לגמרי מן ההיגיון וגם מתועלת הציבור". המכתב לא התפרסם.

לאחר הקמת המדינה

ההתנגדות הפוליטית להנצחת ז'בוטינסקי באמצעות שם רחוב באה לידי ביטוי בשני אופנים. האחד היה הימנעות מקריאת רחוב על שמו. השני היה שנמוך ההנצחה אם באמצעות קריאת שמו על רחוב שולי במרקם העירוני או ניסיון לקצר את הרחוב הקרוי על שמו וקריאת חלק מהרחוב על שם אישיות אחרת. בתקופת המנדט לא נקראו רחובות ירושלים על שם המנהיגים הציוניים הרצל וז'בוטינסקי, שכן על פי הנחיות ממשלת המנדט, מן הנמנע היה לקרוא רחובות על שמם של אישים המזוהים באופן מובהק עם השאיפות הלאומיות של הקהילות המתגוררות בעיר. בפברואר 1949 פנה אזרח ירושלמי לוועדת השמות של ירושלים העברית בבקשה לקרוא לרחוב עזה על שמו של זאב ז'בוטינסקי, כדי לתת ביטוי לחשיבות אישיותו ולקשר שלו עם ירושלים.³⁴ הלחץ הציבורי להנציח את ז'בוטינסקי בירושלים בא לידי ביטוי בטענה שהופיעה במאמר שראה אור בספטמבר 1949: "טרם נקרא אחד הרחובות בירושלים על שם ז'בוטינסקי שישב ופעל בירושלים... מוזר מאוד שעד עכשיו טרם תוקן העוול בנוגע להנצחת זכרו של 'מגן ירושלים'".³⁵ בנובמבר 1949 החליטה מועצת העירייה לקרוא לרחוב

33 ישראל רוקח למערכת עיתון חרות, 5 בספטמבר 1949, אעת"א, 4-2627 א.

34 י' ינוביץ' לוועדת השמות של עיריית ירושלים, 18 בפברואר 1949, ארכיון עירוני ירושלים, 1-1893.

35 הבקר, 12 בספטמבר 1949, עמ' 2.

האמיר עבדאללה, הרחוב המרכזי בשכונת טלביה, על שם ז'בוטינסקי. בינואר 1950 דחתה מועצת עיריית ירושלים הצעה של ועדת השמות לקרוא לחלק מרחוב ז'בוטינסקי על שם ארתור רופין (בתל אביב נקרא על שמו של רופין רחוב שבטי ישראל). מבחינה פוליטית פירוש ההצעה היה שנמוך משמעותי של הנצחת ז'בוטינסקי בבירה. בישיבה הסביר סגן ראש העירייה מטעם מפלגת חרות האדריכל מאיר רובין מדוע אין להיענות להצעה. לטענתו, אין טעם לחלק את הרחוב לשניים, שאם כן צריך היה גם לחלק את רחוב יפו לחמישה או לשישה רחובות שונים.³⁶ בהצבעה שנערכה הצביעו כל חברי המועצה נגד ההצעה, כולל חברי ועדת השמות שהציעו את ההצעה שנדחתה.

לאחר מותו של נשיא המדינה חיים ויצמן החליטה מועצת נהריה שבראשה עמד נציג מפא"י להסב שמות רחובות שניתנו בראשית שנות ה-40, ברובם גאוגרפיים, על שמם של אישי מפתח בפנתיאון הציוני.³⁷ רחוב סולם צור, המקביל לשפת הים, נקרא על שם ז'בוטינסקי. הרחובות מירון וכנען אוחדו ונקראו על שם הרצל. רחוב הכרמל היה לרחוב סוקולוב, רחוב החשמונאים נקרא על שמו של אליעזר קפלן ורחוב הגליל נקרא על שמו של ויצמן. האזכור הראשון בעיתונות של רחוב ז'בוטינסקי בנהריה היה בינואר 1954.³⁸

לעומת נהריה, בערים אחרות שנשלטו באופן מובהק על ידי מפא"י ניתן היה לזהות עיכוב משמעותי בהנצחתו של ז'בוטינסקי במפה העירונית. לעיתים, כמו בחיפה, הפוליטיקה של ההנצחה משתקפת בבחירת הרחוב. ההחלטה העקרונית של ועד הכרמל לקרוא רחוב מרכזי על שמו של ז'בוטינסקי לא בוצעה. ביולי 1953 החליטה ועדת השמות העירונית בעיריית חיפה להמליץ למועצת העיר לקרוא רחוב על שמו של ז'בוטינסקי בכרמל הצרפתי. ההנצחה יצאה אל הפועל חודשים ספורים אחר כך. הרחוב היה קטן יחסית. הדבר עורר את זעמו של תושב העיר שראה בכך פחיתות כבוד לז'בוטינסקי:

עם זאת כשראיתי את גודל הרחוב המנציח את זכר יוצר הגדודים ומקומו הנידח – צמרמורת אחזתני. האם זה שכר האיש הגדול הזה... האם גמול מצער כזה בלבד ייגמל למנהיג דגול בישראל, לכל עמלו אשר עמל למען כבוד חיי האומה וחרותה?... מדוע עירייתנו הנכבדה תיפול ותפגר לעומת עיריות אחרות בארצנו? כגון עיריית תל אביב, רמת-גן ופתח תקווה ועוד, שבהן הגדילו את שמו של

36 חרות, 9 בינואר 1950, עמ' 4.

37 <https://sites.google.com/site/toldotnahariya/fifties/changenames>

38 מעריב, 1 בינואר 1954, עמ' 11.

ז'בוטינסקי המנוח על ידי קריאת רחובותיהן הראשיים על שמו, והלא דרכי מלך ארוכים ונאים רבים נושאים עדיין שמות לעז ונכר שאינם מנציחים אישים יהודיים וכן שמות רוממים – שכמעט אינם אומרים מאומה לצופה?³⁹

עד כמה שאלת הנצחתו של ז'בוטינסקי בערים שנשלטו על ידי השמאל הציוני הייתה נפיצה ניתן ללמוד מתשובתו של זאב זריזי, ראש עיריית באר שבע מטעם מפ"ם, שנבחר לתפקיד בנובמבר 1961 בראשות קואליציה שכללה את מפלגת חרות ואת המפד"ל. בתשובה לשאלה מה יעשה אם סיעת חרות תדרוש לקרוא רחוב על שם ז'בוטינסקי בעיר השיב כי התקבלה כבר החלטה קודם לכן בנושא זה.⁴⁰ הוא גרס כי דרישה כזו לא תפוצץ את הקואליציה שעמד בראשה. לא ברור מתי הוחלט במועצת עיריית באר שבע לקרוא רחוב על שם ז'בוטינסקי בשכונה ג' שמדרום למרכז הרפואי סורוקה. סביר להניח שהדבר קרה במרוצת שנות ה-60, אולי אפילו בתקופת כהונתו הקצרה של זריזי כראש עירייה שהסתיימה בראשית 1963. ב-1992, עם גיבוש התוכנית האסטרטגית של שיום רחובות העיר במהלך תנופת הבנייה בבאר שבע, במהלך כהונתו של איש הליכוד יצחק רגר בראשות העירייה, נקרא שמו של ז'בוטינסקי על רובע חדש בדרום-מערב העיר: רובע זאב. שדרות יוהנה ז'בוטינסקי נקראו על שם רעייתו של זאב ז'בוטינסקי.

בבאר יעקב הונצחו הן זאב ז'בוטינסקי, באמצעות שם רחוב מרכזי, והן רעייתו, יוהנה ז'בוטינסקי, שעל שמה נקרא כפר נוער שהוקם שם לאחר מלחמת העצמאות. ב-1957 דיווח העיתון חרות על ההחלטה של המועצה המקומית שנשלטה על ידי מפא"י לקצץ את רחוב ז'בוטינסקי. לטענת הדיווח מדובר היה בחלק של רחוב ז'בוטינסקי בתחומי תלמי מנשה, יישוב של התאחדות האיכרים והציונים הכלליים שנוסד ב-1953 בשטח הגובל ברמלה וצורף ב-1954 לבאר יעקב. ב-1957 החליטה המועצה לקרוא שמות לרחובות חדשים. תושבת תלמי מנשה ביקשה לקרוא להמשכו של רחוב ז'בוטינסקי בתחום היישוב בו התגוררה על שם בעלה, שהיה ממייסדי היישוב. בקשתה זו זכתה לתמיכת רעיית נשיא המדינה, והמועצה אישרה את הבקשה. לא ברור אם אכן המשכו של רחוב ז'בוטינסקי בתחום תלמי מנשה נקרא קודם לכן באופן רשמי על שמו של ז'בוטינסקי. מבחינת המועצה ייתכן ומדובר היה ברחוב ללא שם רשמי. אך בין תושבי באר יעקב הוותיקים היו שהתנגדו למה שמבחינתם היה "קיצוץ"

39 י' נקר לאבא חושי, 23 במאי 1954, אע"ח 82579.

40 הארץ, 26 בנובמבר 1961, עמ' 5.

רחוב ז'בוטינסקי שהוביל מבאר יעקב עד גבולה של רמלה במזרח. מבחינת המוחים, היה זה "מעשה של מועצה מפ"אית אשר רוצה באופן זה לפגוע בזכרו של ז'בוטינסקי ז"ל ובציבור הלאומי".⁴¹

כפי שניכר במועצות ערים שנשלטו על ידי מפא"י, בראשית שנות ה-60 פחתה עוצמת ההתנגדות להנצחת ז'בוטינסקי על שלטי הרחובות בעיר. בכפר סבא, שם היה למפא"י רוב מוחלט במועצה המקומית, החליטה בנובמבר 1961 ועדת השמות לקרוא על שם ז'בוטינסקי רחוב בשיכון הדרומי בעיר.⁴² בגבעתיים, עיר בעלת זיקה מובהקת לתנועת העבודה, ההחלטה לקרוא רחוב על שם ז'בוטינסקי התקבלה ביולי 1962, לאחר שנציגי מפא"י חזרו בהם מהתנגדותם להנצחה.⁴³ נציגי סיעת חרות במועצה העירונית ראו בהחלטה את "גולת הכותרת" של פעילות הסיעה.⁴⁴ לפי הדיווח בעיתון חרות, היחיד שהתנגד לקריאת השם היה שמעון קושניר, יושב ראש ועדת השמות, שחזר בו אחר כך.⁴⁵ אך בהבהרה שפרסם ממלא מקום ראש העירייה קובה קרייזמן נמסר כי לא מדובר היה כלל בהתנגדות, אלא בהתייחסות להמלצות הוועדה שהקים משרד הפנים כדי למנוע הופעת שמות כפולים בערים השכנות במחוז תל אביב.⁴⁶ בגבעתיים, האפשרות שהעלה קושניר הייתה לקבוע שם כמו רחוב זאב ובסוגריים ז'בוטינסקי – רח' זאב (ז'בוטינסקי) – כדי להימנע מכפילות בהתייחסות לערים אחרות במחוז תל אביב.⁴⁷ כשנה וחצי מאוחר יותר, בראשית ינואר 1964, קיבלה מועצת עיריית גבעתיים את ההחלטה לקרוא רחוב על שמו של ז'בוטינסקי.⁴⁸ בישיבה נמסר כי הרחוב אותר וכי בקרוב יערך טקס הסרת הלוט. יש אולי מידה של אירוניה או אולי אפילו מסר פוליטי ברור בכך שהרחוב שאותר לשאת את שמו של ז'בוטינסקי היה בשכונת ארלוזורוב. ההחלטה התקבלה חודשים ספורים לפני העלאת עצמותיו של ז'בוטינסקי לישראל, בעת שהחסמים לשילובו של ז'בוטינסקי בפנתיאון הממלכתי נחלשו באופן משמעותי.

שמו של ז'בוטינסקי נקרא גם על רחובות בערים שנכבשו במלחמת העצמאות ויושבו על ידי יהודים. בעכו וברמלה נערכו ביום הזיכרון למותו של ז'בוטינסקי ביולי 1952 אירועים תנועתיים לציון קריאת רחובות על שמו. בטקס שנערך בעכו

41 חרות, 13 ביוני 1957, עמ' 3.

42 חרות, 21 בנובמבר 1961, עמ' 3.

43 חרות, 9 ביולי 1962, עמ' 4.

44 חרות, 18 בספטמבר 1963, עמ' 38.

45 חרות, 9 ביולי 1962, עמ' 4.

46 מעוז עזריהו, תל אביב: פיסות של היסטוריה עירונית, תל אביב 2025, עמ' 99-118.

47 מעריב, 15 בנובמבר 1961, עמ' 6.

48 מעריב, 9 בינואר 1964, עמ' 5.

נכח יוחנן באדר.⁴⁹ בטקס שנערך ברמלה נכחה אסתר רזיאל-נאור.⁵⁰ לא ברור אם בשלב זה השם כבר נקבע על השלטים. אלא שבסבועות ספורים אחר כך דיווח העיתון חרות כי נציג מפ"ם במועצת רמלה ערער על ההחלטה שהתקבלה פה אחד הן בוועדת השמות והן במועצת העירייה לקרוא רחוב ראשי על שם ז'בוטינסקי וזאת במסגרת מפעל שיום רחובותיה של העיר.⁵¹

בראשית שנות השישים נקראו על שמו של ז'בוטינסקי רחובות בעיירות פיתוח ובערים חדשות שנוסדו לאחר מלחמת העצמאות. בנובמבר 1962 נקרא רחוב באופקים על שם ז'בוטינסקי. בטקס הסרת הלוח השתתף מנחם בגין שאמר: "זכינו שגם בעיירת הפיתוח הנחשבת לרחוקה ישנו רחוב הנושא את שם אבינו הרוחני".⁵² בינואר 1963 נקבע בשלומי רחוב על שם ז'בוטינסקי.⁵³ באשקלון נקרא במרס 1964 רחוב על שם ז'בוטינסקי. במקביל נקראו רחובות בעיר על שם ראשי עיר שנפטרו. באופן אירוני נכלל ברשימת הרחובות החדשים גם רחוב האחד במאי.⁵⁴ ב-1968 נקרא בקריית שמונה גן על שם מנהיג בית"ר.

באפריל 1982 נחנכה בדימונה כיכר זאב ז'בוטינסקי. ההחלטה לקרוא כיכר על שמו הייתה של ראש העירייה ז'אק אמיר. בעקבות פנייה של הוועדה להנצחת ז'בוטינסקי לקרוא מוסדות חינוך על שם מנהיג הציונות הרוויזיוניסטית הוא החליט כי עדיף לקרוא בעיר כיכר על שמו: "טובה כיכר על שם ז'בוטינסקי מבית ספר על שמו".⁵⁵ בטקס חנוכת הכיכר נכחו ראש הממשלה מנחם בגין וסגנו דוד לוי. נאומו של בגין זכה לקריאות עידוד ומחאות כפיים של הקהל שנכח במקום. הסרת שמו של ז'בוטינסקי משלטי הרחובות בקריית בנימין הייתה עניין פורמלי גרידא. באוקטובר 1963 נקראו בקריית בנימין רחובות על שם ז'בוטינסקי, דוד רזיאל ועולה הגרדום שלמה בן יוסף.⁵⁶ ראש המועצה היה נציג המפד"ל וסגנו נציג חרות. מפא"י הייתה באופוזיציה. בנובמבר 1965 אוחדו קריית בנימין וכפר אתא ליישוב בשם קריית אתא. האיחוד בין שני היישובים דרש שינויים בשמות הרחובות כדי למנוע כפילות: בשני היישובים היו רחובות על שם הרצל, ז'בוטינסקי וביאליק. ראש המועצה של היישוב המאוחד היה איש מפא"י, וסגנו היה נציג המפד"ל. בקיץ 1966 הוסב שמו של רחוב ז'בוטינסקי בקריית בנימין

49 חרות, 1 ביולי 1952, עמ' 4.

50 חרות, 23 ביולי 1952, עמ' 4.

51 חרות, 4 בספטמבר 1952, עמ' 4.

52 חרות, 19 בנובמבר 1962, עמ' 1.

53 חרות, 4 בינואר 1963, עמ' 2.

54 הארץ, 31 במרס 1964, עמ' 5.

55 דבר, 9 באפריל 1982, עמ' 2.

56 חרות, 17 באוקטובר 1963, עמ' 6.

לרחוב משה שרת, על שמו של ראש הממשלה השני של מדינת ישראל שנפטר ב-1965.⁵⁷ שמו של רחוב ביאליק הוסב לרחוב יוסף קלוזנר, ושמו של רחוב הרצל הוסב לרחוב שפרינצק. מי שרוצה יכול לראות בהחלפת ז'בוטינסקי במשה שרת, ראש הממשלה השני של מדינת ישראל מטעם מפא"י, אמירה פוליטית מרומזת: ניתן היה להחליף את שמו של ז'בוטינסקי בשמו של ההיסטוריון וחוקר הספרות יוסף קלוזנר, שהיה מזוהה עם התנועה הרוויזיוניסטית.

לעומת המשמעות המרומזת שהייתה להחלפת שמו של ז'בוטינסקי בשמו של משה שרת בקריית אתא, הסבת שמו של רחוב ההסתדרות בצפת על שמו של ז'בוטינסקי העבירה מסר אידאולוגי ברור וחד. ביולי 1984, כחלק ממסע הבחירות לכנסת, ביקר ראש הממשלה יצחק שמיר בצפת. במסגרת ביקורו בעיר היה אורח הכבוד בטקס הסבת שמו של רחוב ההסתדרות לרחוב ז'בוטינסקי.⁵⁸ שמו של ז'בוטינסקי נעדר מרשימת השמות שנקבעו לרחובות העיר צפת ב-1965, שהנציחו לצד אישים מההיסטוריה המקומית גם את הרצל, ביאליק, שפרינצק ובן-צבי.⁵⁹ ב-1973 קיבלה מועצת העירייה החלטה לקרוא לרחוב ההסתדרות על שם ז'בוטינסקי, אך עקב בקשת המערך נמנע ראש העירייה, אלי קדוש, איש אצ"ל ונציג גח"ל, מלעשות זאת. בבחירות שנערכו בסוף 1973 נבחר נציג המערך לראשות העירייה, והנושא ירד מסדר היום העירוני. בהתייחסו להחלטה להסב את שם רחוב ההסתדרות לרחוב ז'בוטינסקי בעת ביקורו של שמיר ב-1984 סיפר זאב פרל, ראש העירייה המכהן, שהיה נכדו של מפקד האצ"ל בעיר, כי בצוואתו ביקש ראש העירייה דאז אלי קדוש שנפטר שנה קודם לכן, לשנות את שם הרחוב. הוא היה נחרץ: "שמיר, כתלמידו של ז'בוטינסקי זכאי לשנות את שם הרחוב, וכך יעשה".⁶⁰

המאבק על הזיכרון

ברובד האחד, המאבק על הזיכרון הוא הניסיון להילחם בשכחה כגורל המזומן לבני תמותה. ההנצחה הציבורית היא אסטרטגיה למנוע את ההיעלמות בתהום הנשייה. הרעיון המנחה הוא שמי שמונצח לא יישכח. אלא שהדברים אינם כה פשוטים. הניסיון ההיסטורי מלמד שגם להנצחה יש תאריך תפוגה. ברובד

57 הצפה, 12 באוגוסט 1966, עמ' 7.

58 מעריב, 13 ביולי 1984, עמ' 2.

59 מעריב, 28 בפברואר 1965, עמ' 17.

60 חדשות, 12 ביולי 1984, עמ' 4.

אחה, המאבק על הזיכרון הוא המאבק על ההנצחה. כאן השאלה היא מי זכאי להבטחה של חיי הנצח הגלומה בהנצחה, והתשובה לכך ניתנת על ידי המופקדים על הקצאת מקום להנצחה במרחב הציבורי. בהקשר זה, חיי נצח, זמניים ככל שיהיו, הם תוצר של הפוליטיקה של הזיכרון.

בעת מעבר הארון של ז'בוטינסקי בדרכו לקבורה בארץ-ישראל כיבדה עיריית ניו-יורק את זכר המנהיג הציוני במחווה ייחודית: הסבת שמה של טיימס סקוויר ליום אחד לשמו של ז'בוטינסקי.⁶¹ בנוף המקומי, מעמדו הייחודי של זאב ז'בוטינסקי בפנתיאון הציוני ניכר היטב בבולטות שלו על שלטי הרחובות ברחבי הארץ. תהליך קריאת רחובות על שמו של מייסד הציונות הרוויזיוניסטית ובית"ר החל מיד לאחר מותו באוגוסט 1940, אך המחלוקת הפוליטית בין השמאל והימין הציוני באה לידי ביטוי גם בכך שההנצחה הייתה לזירת מאבק פוליטי. היישובים בהם שלט הגוש האזרחי, כמו רמת-גן, פתח תקווה ונתניה, היו גם הראשונים לקרוא רחובות מרכזיים או בעלי יוקרה על שמו. בתל אביב התגלעה מחלוקת בין השמאל והימין – לא על עצם ההנצחה, אלא על בחירת הרחוב. לעומת זאת, ביישובים שהיו בשליטת השמאל הציוני, כמו חיפה וגבעתיים, קריאת רחובות על שמו של ז'בוטינסקי התעכבה, והרחובות שנבחרו לא היו צירים עירוניים מרכזיים. לאחר הקמת המדינה הופיע שמו בהדרגה על שלטי רחובות בעירות פיתוח. דעיכת ההגמוניה של השמאל הציוני השתקפה גם על שלטי הרחובות ביישובים שנוסדו לאחר מותו של ז'בוטינסקי.

ההנצחה הנמשכת של ז'בוטינסקי בשמות רחובות הייתה ביטוי לרלוונטיות שלו בפוליטיקה הציונית. במובן ידוע, דווקא המשמעות הפוליטית שיש להנצחה היא שמשמרת את חיוניותו של הזיכרון. עבור מתנגדי הפוליטיים של ז'בוטינסקי הנצחתו הייתה בתחילה נושא במחלוקת, אך עבור חסידיו הנצחתו הייתה ונותרה ביטוי לא רק לשאיפה הנאצלת לשמר את מורשתו לדורות הבאים, אלא גם היבט פוליטי של המאבק הנמשך על מקומה של התנועה הרוויזיוניסטית בסיפור הלאומי.

61 חרות, 3 ביולי 1964, עמ' 1; 5 ביולי 1964, עמ' 2.

פרק 9

הפוליטיקה של שמות רחובות קולוניאליים בישראל

פרק זה בוחן את הפוליטיקה של שינוי שמות רחובות המזוהים עם השלטון הבריטי בארץ-ישראל בשלוש ערים ישראליות: ירושלים, תל אביב-יפו וחיפה. במוקד הדיון עמדו רחובות שנקראו על שם המלך ג'ורג' החמישי, המלך הבריטי, ועל שם פילדמרשל אדמונד אלנבי, המפקד העליון של הכוחות האימפריאליים הבריטיים שכבשו את המזרח הקרוב במלחמת העולם הראשונה.

חלקו הראשון של הפרק מספק את ההקשר ההיסטורי. הוא מתמקד בהנצחתם של המלך ג'ורג' החמישי ושל פילדמרשל אלנבי באמצעות שמות רחובות בארבע הערים המרכזיות של פלשתינה המנדטורית הבריטית (1918-1948): ירושלים, יפו, תל אביב וחיפה.

חלקו השני של המאמר עוסק בדפוסים של שינוי שמות רחובות המזוהים עם השלטון הבריטי לאחר עצמאות ישראל בשנת 1948. במרכז הדיון עומד הכישלון לכאורה למחוק את שמותיהם של המלך ג'ורג' החמישי בירושלים ושל פילדמרשל אלנבי בתל אביב-יפו. החקירה מתמקדת בניתוח היסטורי-פרשני של הפוליטיקה המקומית של דפוסים השיום של רחובות. היא מבוססת על תיעוד של הליכי קבלת החלטות המצויים בארכיונים עירוניים, וכן על דיווחי עיתונות בנושא קריאת שינוי שמות רחובות בערים הנידונות.

הפרקטיקה של שיום רחובות ככלי להנצחה הונהגה לראשונה בפלשתינה העות'מאנית בשנת 1910 בתל אביב, השכונה היהודית החדשה שנבנתה בצפונה של יפו. בראשית שנות ה-20 הקימה תל אביב, שכבר הייתה לה עירייה נפרדת, ועדת שמות רחובות עירונית אך הוק – הראשונה מסוגה בפלשתינה המנדטורית – שמטרתה הייתה להציע שמות חדשים לרחובותיה של העיר המתפתחת במהירות. פקודת העיריות שפורסמה ב-12 בינואר 1934 העניקה לערים זכות להקים ועדות שמות שהיה להן מעמד סטטוטורי. בעקבות דרישת ממשלת המנדט לקרוא שמות לרחובות כאמצעי לתכנון עירוני, הוקמו בסוף שנות ה-30 בירושלים, בירת ארץ-ישראל המנדטורית, ובחיפה, בה בנו הבריטים נמל מודרני, ועדות שמות רחובות עירוניות ששימשו גופים מייעצים למועצת העירייה – הגוף הסטטוטורי הממונה – בנוגע לשמות שיש להעניק לרחובות.

בניגוד לתל אביב, שבה קריאת שמות לרחובות הייתה היבט של בניית עיר חדשה ומודרנית, המאמצים הבריטיים להביא לקריאת שמות מקיפה לרחובות בירושלים נכשלו. בזיכרונותיו ציין ר' מ' גרייבס, שכיהן בשנים 1947-1948 כראש העירייה הבריטי של ירושלים בימיה האחרונים של השליטה הבריטית בארץ-ישראל: "אחד הליקויים הקטנים של העיר ירושלים – והדבר נכון הן לעיר העתיקה והן לעיר החדשה – הוא היעדר שמות רחובות".¹ הבחנה זו התעלמה מהצלחתו של הממשל הקולוניאלי הבריטי לקרוא לרחובות מרכזיים באזורים היהודיים של העיר על שמם של אישים בריטים חשובים.

רחובות על שם המלך ג'ורג' החמישי ואדמונד אלנבי בארץ-ישראל המנדטורית

הצהרה רבת-עוצמה על קץ השלטון העות'מאני בארץ-ישראל הייתה שינוי שמן של שדרות ג'מאל פחה ביפו לשדרות המלך ג'ורג' החמישי, על שם מלך בריטניה. השדרה, שנקראה על שמו של השליט הטורקי של הלוונט בעת סלילתה בשנת 1915, הייתה סמל לעוצמה העות'מאנית בעיר הנמל המעורבת, הערבית-יהודית. שינוי שם השדרה על שם המלך הבריטי בא בעקבות הכיבוש הבריטי של ארץ-ישראל בשנים 1917-1918. אף שהנסיבות המדויקות של שינוי שם זה אינן מתועדות, השם החדש נזכר בעיתונות העברית כבר ב-1919.²

1 Richard M. Graves, *Experiment in anarchy*, London 1949, p. 39.

2 דאר היום, 24 אוגוסט 1919, עמ' 2.

ירושלים

ירושלים נכבשה בידי הכוחות הבריטיים בדצמבר 1917 והפכה למושב השלטון הבריטי בארץ-ישראל. לבריטים היה עניין מיוחד בקריאת שמות לרחובותיה של העיר הקדושה ששימשה כבירת פלשתינה המנדטורית. הדבר ניכר בפעילותה של אגודת פרוג'רוזלם בין השנים 1918-1922. האגודה, שבראשה עמד סר רונלד סטורס, המושל הבריטי הראשון של העיר, יזמה מגוון פעולות לשיפור העיר תוך שימור מורשתה. מדיניותה לקרוא רחובות באזורים שמחוץ לחומות העיר העתיקה בהתאם ל"זיכרונות ההיסטוריים" של ירושלים אושרה בידי ממשלת המנדט הבריטי.³ עוד לפני הקמת ועדת שמות הרחובות העירונית בשנת 1938, קריאת רחובות מרכזיים בירושלים על שמם של אישים בריטים הייתה יוזמה של הממשל הקולוניאלי הבריטי. מנקודת מבט בריטית, שמות הכבוד הללו היו חלק מן התשתית הסמלית של העוצמה האימפריאלית.

ה־9 בדצמבר 1924, יום השנה השביעי לכיבוש ירושלים בידי הבריטים במלחמת העולם הראשונה, היה יום חג בירושלים. בבוקר נערך טקס חגיגי בקתדרלת סנט ג'ורג', ולאחר מכן התקיים אירוע חגיגי להכרזה על קריאת שמה של דרך מרכזית במערב ירושלים, שעדיין הייתה בשלבי סלילה, על שם המלך ג'ורג' החמישי. בטקס השתתפו הנציב העליון הבריטי הרברט סמואל, מושל המחוז רונלד סטורס וראש עיריית ירושלים הערבי-מוסלמי רג'ב ביי נשאשיבי. לוח אבן שהוצמד לקיר הבניין בפינת רחוב יפו הנציח את האירוע. הטקסט נכתב בשלוש השפות הרשמיות של פלשתינה המנדטורית: אנגלית, ערבית ועברית. העיתון העברי דאר היום הציג נקודת מבט ציונית והסביר כי השם הוא "מצבת זיכרון של הכרת תודה נצחית"⁴ – תודה הן על שחרור הארץ מן השלטון העות'מאני והן על הצהרת בלפור שהכריזה על תמיכת בריטניה בבית לאומי יהודי בארץ-ישראל. בעל הטור ציין כי הרחוב הנושא את שמו של המלך "יהיה היפה ברחובות עיר הבירה המתחדשת". הכתבה הסתיימה במילים: "יחי המלך ג'ורג' ברחובו בירושלים!"

פילדמרשל אדמונד אלנבי, המפקד העליון של הצבא האימפריאלי שכבש את ארץ-ישראל והמזרח הקרוב בשנים 1917-1918, זכה בירושלים להנצחה באמצעות קריאת כיכר מרכזית בעיר, סמוך לחומות העיר העתיקה ומול בניין הדואר המרכזי, על שמו. נסיבות קריאת שם זה אינן שמורות בתיעוד ולא

3 ועדת השמות של ירושלים, ישיבה ב־4 בינואר 1940, ארכיון עירוני ירושלים (להלן: אע"י) 6/833 – 18A.

4 דאר היום, 9 בדצמבר 1924, עמ' 2.

הוזכרו בעיתונות, אך נראה כי הדבר התרחש זמן קצר לאחר קריאת שדרות המלך ג'ורג', כאשר השם כיכר אלנבי הופיע לראשונה בעיתונות המקומית בשנת 1925. בשנת 1930 נקרא רחוב חדש במרכז העיר בשם רחוב הנסיכה מרי, לציון ביקורה בירושלים של מרי, הנסיכה המלכותית ובתו הבכורה של המלך, בשנת 1928.⁵

ביוני 1931 הוסב שמו של רחוב במרכז העיר על שמו של ג'ון צ'נסלור, הנציב העליון השלישי והמכהן של פלשתינה. בינואר 1931 נקרא רחוב זה בשם רחוב שטראוס (בפי העם: שטרויס) על שמו של נדבן יהודי-אמריקאי שבנה במקום מרכז בריאות. שינוי השם עורר מחאה בקרב האוכלוסייה היהודית.⁶ זמן קצר לאחר הצבת שלטי הרחוב החדשים, הם נמרחו בפיה. שינוי השם נעשה לפני שצ'נסלור נכנס לתפקידו.⁷ סוגיית הסבת רחוב שטראוס על שם צ'נסלור עלתה בפגישה שנערכה ביולי 1931 בלונדון בין דוד בן-גוריון לבין ראש ממשלת בריטניה רמזי מקדונלד,⁸ אך ללא הועיל, וההנצחה שנכפתה בידי הממשל הקולוניאלי בירושלים נותרה על שלטי הרחוב.

תל אביב

תל אביב הייתה הראשונה בארץ-ישראל להנציח את פילדמרשל אדמונד אלנבי. באירוע חגיגי שנערך ב-22 בנובמבר 1918 נקראה דרך מרכזית שנודעה בשם דרך הים על שמו של אלנבי. טקס קריאת השם, שבו השתתף אלנבי כאורח הכבוד, ציין את סיום מלחמת העולם הראשונה. ההחלטה לקרוא לדרך מרכזית – אם כי ברובה עדיין לא בנויה – בשם דרך אלנבי ביטאה את הכרת התודה של תושבי תל אביב ל"מנצח ולגואל".⁹ אספת תושבים מיוחדת אישרה את ההנצחה, והטקס היה ביטוי של תודה מצד שכונה שתושביה גורשו בידי השלטונות הטורקים במהלך המלחמה. בשנת 1933 הוענקה לאלנבי אזרחות כבוד של תל אביב. בנאומו בטקס בעירייה החמיא לתל אביב על התפתחותה המהירה מאז נקרא רחוב על שמו בשנת 1918.¹⁰

Palestine Bulletin, 9 February 1930, p. 4; 17 June 1930, p. 2; 28 September 1932, p. 4.

The Sentinel, 10 July 1931, p. 18.

"בין החומות", דבר, 10 בינואר 1939, עמ' 3.

דוד בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, תל אביב 1973, עמ' 480.

"קבלת פנים לגנרל אלנבי", ללא תאריך, ארכיון עירוני תל אביב (להלן: אעת"א) I-217.

דבר, 23 באפריל 1933, עמ' 5.

בשנים שלאחר מכן נקראו בתל אביב רחובות על שמם של כמה נציבים עליונים. בשנת 1922 נקראה כיכר בשפך רחוב לאלנבי לים על שמו של הרברט סמואל, הנציב העליון הראשון בארץ-ישראל (1920-1925). בשנת 1934 נקראה כיכר בכניסה ליריד המזרח על שמו של פילדמרשל הרברט פלומר, שכיהן כנציב העליון בשנים 1925-1928. שמו של פלומר הופיע ברשימה של 140 שמות רחובות שאושרו בידי מועצת העיר ב־1934.¹¹

המלך ג'ורג' החמישי עלה לכס המלוכה הבריטי בשנת 1910. לקראת יובל הכסף למלכותו, עמדה הנצחתו של המלך הבריטי על סדר היום הציבורי בארץ-ישראל המנדטורית. התאריך היה 6 במאי 1935, "יום המלך", שנועד להיחגג ברחבי האימפריה הבריטית ברוב טקס. עיריות יפו ותל אביב חגגו גם הן את האירוע באמצעות מחוות הנצחה. מאחר שהשדרה הראשית של יפו כבר נקראה על שם המלך ג'ורג' החמישי, החליטה העירייה להרחיב את ההנצחה הטופונימית באמצעות הקמת כיכר בשדרה ובה גן ומזרקה במרכזה.

בשלהי שנת 1934 פנה מכר של ראש העירייה מאיר דיזנגוף והציע לקרוא רחוב בתל אביב על שם המלך לכבוד יובל הכסף המתקרב. דיזנגוף קיבל את ההצעה, וועדת שמות אישרה את הצעתו, ומועד טקס הסרת הלוט מעל השלט החדש נקבע ל"יום המלך" (שנועד גם כ"יום ההכתרה").¹² מה שנדרש היה להחליט איזה רחוב בתל אביב ייקרא על שם המלך. היה ברור כי זה צריך להיות רחוב ארוך ומרכזי, ההולם את מעמדו של הריבון. הבעיה הייתה שהרחובות המרכזיים כבר נשאו שמות. כך למשל, במאי 1934, לרגל יובל הכסף של תל אביב, נקראה דרך חדשה במרכז העיר המתפתחת במהירות על שם ראש העירייה – רחוב דיזנגוף. לפיכך, שינוי שם נראה כאפשרות היחידה.

אהרן זאב בן-ישי, מזכיר ועדת שמות הרחובות, הציע לשנות את שמו של רחוב הכרמל לרחוב המלך ג'ורג' בנימוק שזהו אחד הרחובות המרכזיים בתל אביב שנפגש בצידו האחד עם רחוב אלנבי, הנקרא על שם משחרר הארץ, ובצידו השני מתחבר לרחובות דוד המלך ושלמה המלך.¹³ העירייה קיבלה הצעה זו שלא כללה מחיקה של שם זיכרון קיים. ואולם חודש לפני המועד המתוכנן החליטה העירייה להרחיב את ההנצחה ולהאריך צפונה את הרחוב הנושא את שם המלך הבריטי. פירוש הדבר היה שגם רחוב דוד המלך, המשכו הצפוני של רחוב הכרמל, ייקרא על שם המלך ג'ורג' החמישי. לפי ההחלטה, רחוב מרכזי אחר באזור שטרם נבנה בעיר ייקרא בעתיד על שם דוד המלך. באופן מפתיע

¹¹ The Palestine Post, 3 September 1934, p. 2.

¹² מאיר דיזנגוף לא"ז בן-ישי, ללא תאריך (כנראה דצמבר 1934), אעת"א 4-2624.א.

¹³ א"ז בן-ישי למאיר דיזנגוף, 28 בינואר 1935, אעת"א 4-2624.א.

הייתה מעט מאוד התנגדות ציבורית לשינוי שמו של רחוב דוד המלך. עם זאת, ימים אחדים לפני הטקס פורסמה בעיתון דבר רשימה אירופית שהשוותה בין דוד המלך הנודד במדבר מפחד שאול לבין שם הרחוב שנאלץ "לנדוד" ברחובות העיר.¹⁴

ההודעה הציבורית שפרסמה העירייה בישרה לתושבים כי "יום המלך" הוא יום חג לכל רחבי האימפריה הבריטית, ובכלל זה ליהודי ארץ-ישראל המנדטורית, שכן בתקופת מלכותו של המלך ג'ורג' פורסמה הצהרת בלפור. לפי ההודעה, שנוסחה ככרזה חגיגית, קריאת רחוב על שם המלך הייתה לא רק ביטוי לנאמנות אלא גם הבעת תודה. תושבי תל אביב נקראו להשתתף באירוע החגיגי ולהניף דגלים בריטיים וציוניים.

חגיגות "יום המלך" התקיימו ברחבי האימפריה הבריטית. בירושלים קושטו בניינים ותמונות המלך הוצגו בחלונות הראווה.¹⁵ מצעדים צבאיים נערכו בירושלים ובחיפה. ביפו ובתל אביב התמקדו החגיגות בהנצחות טופונימיות. אורח הכבוד בשתי הערים היה רוברט א"ה קרוסבי, מושל המחוז הבריטי. ביפו בירך ראש העירייה את המלך, ולאחר מכן פתח קרוסבי את ברזי המזרקה שנבנתה במרכז כיכר המלך ג'ורג' החדשה. מיפו עבר קרוסבי לתל אביב השכנה, שם השתתף בטקס קריאת שמו של רחוב המלך ג'ורג'. עיריית תל אביב קישטה את הרחובות, ועצי השקמה הוותיקים עוטרו בירק ובפרחים, כאשר האותיות G.R. (ראשי התיבות הלטיניים של ג'ורג' המלך) בולטות לעין. שלט הרחוב החדש כוסה הן בדגל הבריטי והן בדגל הציוני.¹⁶ קהל רב השתתף באירוע החגיגי. בנאומו בירך דיזנגוף את המלך "בשם העיר העברית תל אביב בארץ הקודש". הוא הרחיב על הסמליות הגלומה בכך שהרחוב משתרע בין רחוב אלנבי לבין כיכר מלכי ישראל. הוא סיים את דבריו בהתייחסות לתחיית החיים היהודיים בארץ האבות בתקופת מלכותו של ג'ורג' החמישי. נאומו של דיזנגוף, שהיה רווי פאתוס, שילב בין הצהרת נאמנות לריבון הקיסרי לבין הכרת תודה על הסיוע הבריטי בהגשמת החזון הציוני. בנאומו שיבח קרוסבי, מושל המחוז הבריטי, את תל אביב על צמיחתה המרשימה. לאחר חשיפת שלטי הרחוב החדשים ניגנה תזמורת מכבי האש של תל אביב את "אל נצור את המלך" ואת "התקווה" – ההמנונים הבריטי והציוני בהתאמה.

14 "היה היה מלך", דבר, 29 באפריל 1935, עמ' 8.

15 The Palestine Post, 7 May 1935, p. 1.

16 דבר, 6 במאי 1935, עמ' 7.

חיפה

בשנות ה־20 התגבשה העיר המעורבת במרכז האסטרטגי של האימפריה הבריטית בלונדון. הנמל החדש שבנתה הממשלה הבריטית נחנך באוקטובר 1933. בחודש שלאחר מכן הציעה ועדת התכנון העירונית שמות חדשים לרחובות באזור הקרקע שיובשה סמוך לרציפים.¹⁷ עורק התחבורה הראשי בעיר התחתית נקרא דרך המלכים והכיכר שלפני תחנת הרכבת החדשה נקראה כיכר פלומר על שמו של פילדמרשל הרברט פלומר, שכיהן כנציב העליון של פלשתינה בשנים 1925-1928. רחובות במרכז חיפה נקראו גם על שמם של פילדמרשל אלנבי ושל קולונל אדוארד סטנטון, המושל הצבאי הבריטי הראשון של חיפה. הנצחות בולטות אלה המחישו את האוריינטציה האימפריאלית של העיר המתפתחת במהירות.

שבוע לאחר חגיגות "יום המלך" שנערכו במאי 1935 בירושלים, ביפו ובתל אביב, החליטה ישיבה מיוחדת של מועצת עיריית חיפה לקרוא על שמו של המלך ג'ורג' רחוב רחב שנבנה במרכז העיר והשתרע מערבה מתחנת הרכבת המרכזית.¹⁸ עם זאת, בחיפה לא תוכנן טקס רשמי לציון קריאת הרחוב על שם המלך. קריאת רחובות לשם כבוד על שם אישים בריטים בירושלים הייתה יוזמה שקודמה בידי הממשל הבריטי כהולמת את מעמדה של בירת פלשתינה המנדטורית. בחיפה הוגבלה קריאת רחובות על שם אישים בריטים למרכז העיר, בסמוך לנמל האימפריאלי החדש שבנו הבריטים, והיא הייתה במידה רבה יוזמה של הממשל המחוזי הבריטי שהיה מופקד על התכנון. קריאת רחוב על שם המלך ג'ורג' הייתה יוזמה של מועצת העיר, אך הייתה זו בבירור יוזמה מאוחרת לשילובה של חיפה בחגיגות "יום המלך" בארץ־ישראל. לעומת זאת, בתל אביב – מרכז החברה הציונית – יזמה העירייה את קריאת הרחובות והכיכרות על שם אישים בריטים כדי להעביר מסר של הכרת תודה על תמיכתם במפעל הציוני.

טיהורו של העבר הקולוניאלי

בראשית נובמבר 1947, שבועות ספורים לפני החלטת עצרת האו"ם על החלוקה, ביצע הלח"י ברחובות תל אביב פעולת מחאה לילית: הורדת שלטי רחובות הנושאים שמות אישים בריטיים וקביעת אחרים במקומם – רח' החרות במקום

¹⁷ The Palestine Post, 14 November 1933, p. 5.

¹⁸ דבר, 14 במאי 1935, עמ' 4.

רחוב אלנבי ורחוב המלך דוד במקום רחוב המלך ג'ורג'.¹⁹ שניים ממבצעי הפעולה נאסרו על ידי המשטרה, אך שוחררו מאוחר יותר על ידי חבריהם שפשטו על תחנת המשטרה.

עם הקמת מדינת ישראל עמדה על הפרק שאלת המשך קיומם של שמות הרחובות המזוהים עם המנדט הבריטי. לנוכח הסכסוך המר בין היישוב הציוני לבין הממשלה הבריטית סביב מה שנתפס, מנקודת מבט ציונית, כהתכחשות בריטית לרעיון הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל, טיהורו של העבר הקולוניאלי שנחקק על גבי שלטי הרחובות שנקבעו בעורקי תחבורה מרכזיים יכול היה להעביר מסר ברור של התחלה חדשה ועצמאות לאומית. אין זה מפתיע אפוא שסוגיית הסבת שמות קולוניאליים עלתה על סדר יומן של עיריות. עם זאת, דפוסי שינוי השמות של העבר הקולוניאלי בירושלים היהודית, בתל אביב ובחיפה מדגימים כיצד סדרי עדיפויות מקומיים השפיעו על האופן שבו התמודדו הרשויות העירוניות עם הסוגייה.

ירושלים

זמן קצר לפני שהבריטים עזבו את ירושלים במאי 1948, הוסרו כמה שלטי רחובות והוחלפו בשלטי קרטון מאולתרים שהכריזו כי שדרות המלך ג'ורג' הפכו לרחוב המלך דוד.²⁰ החלפת השלטים בוצעה בידי אנשי הלח"י. המדובר היה במחאה סמלית שנועדה להכריז על סוף העידן הקולוניאלי בעיר, למרות שלחברי המחתרת לא הייתה סמכות לבצע שינויים בשמות הרחובות.

לאחר מלחמת העצמאות חולקה ירושלים בין ישראל לירדן. בשנת 1949 הפך חלקה היהודי של ירושלים לבירתה דה-פקטו של מדינת ישראל. באופן ראוי לציון, הנהגת העיר, שעסקה בשיקום תשתיותיה של העיר מוכת המלחמה, גילתה עניין בשאלת המשך קיומם של שמות רחובות קולוניאליים בעיר. כבר בנובמבר 1948 החליטה מועצת העיר לשנות את שמו של רחוב צ'נסלור ולהשיב לו את שמו הקודם, רחוב נתן שטראוס.²¹ גם ביטול ההנצחה של רונלד סטורס ושל הנסיכה מרי לא עורר כל התנגדות.²² לעומת זאת, האפשרות לבטל את הנצחתו

19 על המשמר, 4 בנובמבר 1947, עמ' 4.

20 המשקיף, 12 במרס 1948, עמ' 8; ישעיהו פרס לוועדת השמות העירונית, 15 בדצמבר 1948, אע"י 1893-1; Z. Kloetzel, "Names for Jerusalem's Street", *The Palestine Post*, 5 August 1949, p. 5.

21 דינאל אוסטר, ראש העירייה, להנהלת בית הבריאות ע"ש נתן ולינה שטראוס, 14 בדצמבר 1948, אע"י 1893-1.

22 Z. Kloetzel, "Names for Jerusalem's Street", *The Palestine Post*, 5 August 1949, p. 5.

של אלנבי כלל לא הועלתה על סדר היום העירוני – אינדיקציה לכך שהתפיסה הרווחת הייתה שאלנבי היה משחרר הארץ מן העול הטורקי, ולכן ראוי להנצחה ציבורית. לעומת זאת שינוי שמו של רחוב המלך ג'ורג' עמד במרכזו של עימות ממושך, נגזרת של המרכזיות של הנצחת מלך בריטניה בטופוגרפיה המקומית. השם החדש שהופיע כיוזמה עממית במקום השם הקולוניאלי היה רחוב המלך דוד. השם אמנם לא אושר רשמית, אך הוא הופיע במפות והוכר על ידי רשויות רשמיות כגון רשות הדואר. יתרה מזו, נטען כי תושבי ירושלים כבר קיבלו את השינוי.²³

ההמלצה לשנות את שמה של שדרות המלך ג'ורג' (לימים רחוב המלך ג'ורג') עלתה לדיון בעירייה ב־17 במאי 1948, ימים ספורים בלבד לאחר שהבריטים ויתרו על ריבונותם בעיר.²⁴ בניגוד להצעה לאשר את שינוי השם של רחוב המלך ג'ורג' לרחוב המלך דוד, יצחק בן-צבי, לשעבר חבר בוועדת השמות של ירושלים בתקופת המנדט, מנהיג בולט של תנועת העבודה הציונית ולימים נשיא מדינת ישראל, הביע בפני דניאל אוסטר, ראש העירייה בפועל, את דעתו כי הסבת השם עלולה לפגוע ביחסי ישראל עם בריטניה. הסוגיה עלתה שוב בוועדת השמות העירונית בספטמבר 1948. אחד מתומכי השינוי טען כי הציבור כבר אימץ את השם החדש. מתנגדי השינוי חזרו על הטענות של בן-צבי כי צעד כזה עלול להכעיס את הממשלה הבריטית. יושב ראש הוועדה המליץ לערב את הממשלה בנושא.²⁵ מועצת העיר הסכימה והסמיכה את ראש העירייה להתייעץ עם משרד החוץ, תוך בקשה שיציין כי השם החדש כבר נמצא בשימוש הציבורי.²⁶ בשלב זה מדינת ישראל עדיין לא תבעה רשמית את ירושלים היהודית כחלק משטחה הריבוני. כעבור כמה שבועות הודיע אוסטר למועצה כי משה שרת, שר החוץ של ישראל, אינו תומך בשינוי השם בתקופה שבה גורלה של ירושלים עומד על סדר יומו של האו"ם. בעקבות עצה זו הצביעה מועצת העיר נגד אישור שינוי שמו של רחוב המלך ג'ורג'.²⁷

אולם בכך לא הסתיים העניין. בנובמבר 1949 העלו נציגי סיעת חרות במועצת העיר את הסוגיה שוב לדיון. ברוב של 12 מול 2 החליטה העירייה ש"לא לשנות את שם הרחוב לעת עתה", ובאותו רוב גם אישרה לשנות את שמו של רחוב

Z. Kloetzel, "Names for Jerusalem's Street", *The Palestine Post*, 5 August 1949, p. 5. 23

הוועדה לעניינים כלליים, ישיבה ב־17 במאי 1948; דו"ח והחלטות של המועצה העירונית, 21 במאי 1948, אע"י 1893-1. 24

ועדת השמות העירונית, ישיבה ב־2 בספטמבר 1948, אע"י 1893-1. 25

ועדת השמות העירונית, ישיבה ב־19 בספטמבר 1948, אע"י 1893-1. 26

מועצת עיריית ירושלים, ישיבה ב־1 באוקטובר 1948, אע"י 1893-1. 27

הכרז של תנועת החרות (באדיבות מכון ז'בוטינסקי)

ג'וליאן, שבו שכן מלון המלך דוד, לרחוב המלך דוד. באמצעות שתי החלטות אלה הונצחו הן המלך דוד והן המלך ג'ורג' באמצעות שמות רחובות מרכזיים בירושלים היהודית. באופן זה הנצחת המלך דוד לא הושגה באמצעות ביטול הנצחתו של המלך ג'ורג'.

לאחר החלטת מועצת העיר עלתה לדיון בכנסת סוגיית אי-שינוי שמו של רחוב המלך ג'ורג' בירושלים. יעקב מרידור, חבר כנסת מטעם חרות, הפנה בעניין זה שאילתה לראש הממשלה דוד בן-גוריון. הסוגיה נסבה לכאורה על עניין מקומי, אך משמעותה הסמלית סיפקה לאופוזיציה הימנית הזדמנות לצבור הון פוליטי באמצעות הטלת ספק ביושרה הפטריוטית של הממשלה בראשות מפא"י.

לדברי מרידור, החלפת שם הרחוב מהמלך ג'ורג' למלך דוד הייתה "תגובה טבעית של רוח הציבור העברי שהרגיש ביציאה מעבדות לחרות ורצה לקבע את יחסו למשעבד הזר", ואילו החזרת השם הישן לרחוב שקולה להחלטת הממשלה "להחזיר את הסדר הבריטי על כנו".²⁸ באופן ספציפי ביקש מרידור מראש הממשלה להודיע לכנסת אם המלצת שר החוץ מייצגת את מדיניותה הרשמית של הממשלה. תשובתו של בן-גוריון הייתה קצרה: משרד החוץ לא הורה לעירייה לשנות את שם הרחוב.²⁹

גם בכך לא הסתיים הוויכוח. בדצמבר 1949 הכריזה ישראל על ירושלים היהודית כבירתה והודיעה על העברת מוסדות הממשלה מתל אביב לעיר. בפברואר 1950 שבה מועצת העיר ודנה בנושא ואישרה מחדש את ההחלטה לשנות את שמו של רחוב ג'וליאן לרחוב המלך דוד. בהחלטה צוין כי הרחוב שנבחר לשאת את שמו של המלך דוד אינו נופל באורכו ובחשיבותו בהשוואה לרחוב המלך ג'ורג'.³⁰ אולם בלב המחלוקת לא עמדה השאלה איזה רחוב ייקרא על שם המלך דוד, אלא האם עורק תחבורה ראשי בבירה הלאומית ייקרא על שמו של המלך ג'ורג' החמישי. חבר סיעת חרות במועצת העיר דרש כי ועדת השמות תשוב ותדון בנושא. העניין הועבר לוועדת השמות, אך היה זה צעד פורמלי בלבד: הוועדה התכנסה במאי 1950 וחזרה על המלצתה מספטמבר 1948 שלא לשנות את שמו של רחוב המלך ג'ורג' בירושלים היהודית. יצחק בן-צבי העלה כעת נימוק חדש נגד השינוי: מאחר שבריטניה וישראל מסכימות בפועל על המציאות שבה ירושלים מחולקת בין ירדן לישראל, אין לישראל אינטרס להתגרות בשליטה לשעבר של העיר.³¹ הקול היחיד שהתנגד להחלטה היה נציג סיעת חרות בוועדה.

בשנת 1961 החליטה עיריית ירושלים לשנות את שמו של חלקו הדרומי של רחוב המלך ג'ורג' החמישי לרחוב קרן היסוד, על שם מוסד ציוני מרכזי ששימש מאז 1920 כזרוע גיוס הכספים הראשית של התנועה הציונית. בנאומו בטקס קביעת השם הודה ראש קרן היסוד לעירייה, שבאותה תקופה נשלטה בידי מפא"י, על קריאת אחד הרחובות המרכזיים בירושלים על שם קרן היסוד.³² החלק ששמו שונה היה המרוחק ביותר ממרכז העיר, ולכן מבחינה עירונית היה פחות חשוב מן החלק ששמר על שמו הישן. בשנת 1961 לא עורר

28 שאילתה של יעקב מרידור לראש הממשלה, 30 בנובמבר 1949, אע"י 1893-7.

29 שם, שם.

30 מועצת עיריית ירושלים, ישיבה ב-12 בפברואר 1950, אע"י.

31 ועדת השמות העירונית, ישיבה ב-30 במרץ 1950, אע"י.

32 דבר, 19 בדצמבר 1961, עמ' 4.

הנושא תשומת לב ציבורית מלבד ידיעה אחת על שינוי השם בעיתון המזוהה עם מפא"י. ראוי לציין כי כלל לא הופיעה התייחסות לשינוי השם בביטאונה של מפלגת חרות, שעמדה מאחורי המאבק לשינוי שמה של שדרות המלך ג'ורג' בירושלים בשנים 1948-1950. הדבר מרמז כי שלוש-עשרה שנים לאחר העצמאות חדל הנושא להיות בעל עניין פוליטי, אפילו עבור מי שפעלו בעבר לשינוי השם.

לאחר מלחמת 1967 ואיחוד ירושלים תחת שלטון ישראלי הועתק השם כיכר אלנבי לאתר אחר. בקיץ 1967 עסקה ועדת השמות העירונית במתן שמות לרחובות בסביבת העיר העתיקה כדי להנציח יחידות וזרועות של צה"ל שהשתתפו בקרב על העיר ביוני 1967. ועדת השמות המליצה לשנות את שמה של כיכר אלנבי לכיכר צה"ל.³³ שמות הרחובות החדשים, שחגגו את ניצחונה הצבאי של ישראל ואת איחוד העיר, פורסמו בנובמבר 1967. עם זאת, השם כיכר אלנבי לא בוטל, אלא הועתק לאזור במערב ירושלים שבו ניצבה האנדרטה הבריטית לכניעת ירושלים העות'מאנית לכוחות הבריטיים בדצמבר 1917.

המיקום החדש יצר קוהרנטיות נושאית: האנדרטה והשם היו יסודות הנצחה משלימים שחגגו את כיבוש ירושלים בידי הבריטים בשנת 1917. ההעתקה שיקפה את ההבנה שהנצחתו הציבורית של פילדמרשל אלנבי בירושלים היא דבר ראוי, גם אם במיקום שונה מזה שתוכנן במקור על ידי הממשלה הבריטית בשנות ה-20. טקס חנוכת השם שהועתק התקיים ב-10 בדצמבר 1969, ביום השנה ה-52 לכניעת ירושלים העות'מאנית לבריטים. בין המכובדים שנכחו בטקס היו ראש העירייה טדי קולק, מפקד פיקוד המרכז של צה"ל והקונסול הבריטי בירושלים.

תל אביב-יפו

לאחר כיבוש יפו במאי 1948 ובריחתם של רוב תושביה הערבים, חדלה עיריית יפו להתקיים. הממשל הצבאי הישראלי, שהחליף את העירייה שבוטלה, ביטל ב-1949 את כל שמות הרחובות בעיר שהייתה בעלת רוב ערבי; כל השמות הללו – פרט לשדרות המלך ג'ורג' – היו שמות ערביים. כאמצעי זמני להתמצאות עירונית, מוספרו כל הרחובות, ובכללם כאלה שלא נשאו שם קודם לכן, וכך הפכו שדרות המלך ג'ורג' לרחוב מספר 1. בשנת 1949 החליטה הממשלה לאחד את יפו, שיושבה מחדש בעולים יהודים, עם תל אביב, וב-1950 לאחר דיונים נקבע שמה של הישות העירונית החדשה כתל אביב-יפו.

33 דבר, 30 בנובמבר 1967, עמ' 8.

בישיבת מועצת עיריית תל אביב ב-29 בינואר 1950 הסביר ראש העירייה ישראל רוקח מדוע יש לבטל ביפו את השם שדרות המלך ג'ורג': "אין צורך בשני רחובות בעלי אותו שם בעיר אחת".³⁴ בהסבר זה הייתה גלומה ההבנה כי אין כוונה להסב את שמו של רחוב המלך ג'ורג' בתל אביב. ההיבט האידאולוגי של שינוי שמות רחובות שהנציחו את השלטון הבריטי בארץ-ישראל כבר עלה במכתבים שנשלחו לראש עיריית תל אביב מאזרחים שדרשו לשנות שמות רחובות. המכתב הראשון מסוג זה התקבל באוגוסט 1948: "אחרי שהתפטרנו מהממשלה המנדטורית, כדאי גם להפטר מהשמות הקושרים אותנו עם האנגלים השנואים עלינו – ולתת שמות המתאימים בתקופה זו".³⁵ הכותב לא הציע שמות קונקרטיים במקום אלה שיוחלפו. מכתבים מאזרחים יותר הלינו על העיכוב בשינוי שמות הרחובות הקולוניאליים, והתמקדו בצורך הפטריוטי למחוק משלטי הרחובות בתל אביב את שמותיהם של פילדמרשל אלנבי ושל המלך ג'ורג' החמישי. לקראת יום העצמאות הראשון הציע תושב תל אביב להסב את שם רחוב אלנבי לרחוב המדינה: "יהיה זה לא רק שם קצר ויפה לרחוב הראשי של עירנו, אלא שינוי שם כזה יסמל גם את מעברנו מהשלטון הבריטי אשר התחיל עם כיבוש הארץ על ידי אלנבי למדינתנו העצמאית".³⁶ מזכיר העיר יהודה נדיבי השיב שהנושא עדיין נמצא בהתייעצות עם משרד החוץ.³⁷ על העניין הציבורי בנושא מעידים מכתבים של אזרחים לעיריית תל אביב.³⁸

בספטמבר 1949 כתב א"ז בן-ישי, מזכיר ועדת השמות של תל אביב, מסמך עמדה בעניין מחיקת שמות רחובות ב"תל אביב רבתי". שינוי שמו של רחוב אלנבי לא היה על סדר היום. בן-ישי אינו מסביר מדוע, אך יש לזכור כי אלנבי היה גם אזרח כבוד של העיר. במקביל הוא הציע שלוש חלופות באשר לעתידו של רחוב המלך ג'ורג': האחת הייתה לשנות את שמו לרחוב דוד המלך. שינוי כזה נועד "לעקור כל זכר וסמל לשלטון הבריטי בישראל".³⁹ חלופה שנייה הייתה לשנות את השם לרחוב ג'ורג' בלבד, מתוך מחשבה שיש לשמר את זכרו של המלך שבתקופת מלכותו ניתנה הצהרת בלפור, אך ללא

34 מועצת עיריית תל אביב, ישיבה ב-29 בינואר 1950, עמ' 4.

35 נחום הורוביץ לישראל רוקח, י"ז אב תש"ח, אעת"א 4-2626 ג.

36 א' פולק לישראל רוקח, ללא תאריך (אפריל 1949), אעת"א 4-2626 ג.

37 יהודה נדיבי לא' פולק, 27 באפריל 1949, אעת"א 4-2626 ג.

38 א' כרמל לראש העיר, 19 ביולי 1949, אעת"א 4-2627 א; שרגא ישורון לראש העירייה, 19 באוגוסט 1949, אעת"א 4-2627 א. המכתב האחרון נכתב על רקע קבורתו של הרצל בירושלים.

39 טופס לדיון בוועדת השמות בנוגע לרוב המלך ג'ורג', 19 בספטמבר 1949, אעת"א 4-2627 א.

התואר "מלך". החלופה השלישית הייתה להחזיר לרחוב המלך ג'ורג' את שמו הקודם אך לקרוא לכיכר על שם המלך ג'ורג' החמישי. ועדת השמות המליצה על החלופה השלישית.⁴⁰ כמו כן היא גם המליצה להעניק את השם שדרות ירושלים לשדרות המלך ג'ורג' ביפו. בשלב זה יכול היה ראש העירייה להשיב לדרישה לשנות את שמות הרחובות הקרויים על שם אלנבי והמלך ג'ורג' בטענה שוועדת השמות עוסקת בנושא, ואף להזכיר כי בימיו של המלך ג'ורג' ניתנה הצהרת בלפור.⁴¹

בישיבתה ב-29 בינואר 1950 דנה מועצת העיר בגורלם של שמות הרחובות המלך ג'ורג' ואלנבי. חבר מועצה מסיעת חרות טען כי יש למחוק את שמות הרחובות המנציחים את אלנבי ואת המלך ג'ורג', משום שהם מזכירים את השלטון הבריטי. חברי סיעת הפועלים התנגדו לשינויים כאלה. אחד מהם הסביר את התנגדותו לשינוי שמו של רחוב אלנבי בכך שאלנבי שחרר את הארץ ואת תושביה היהודים, ובכך סלל את הדרך למימוש הצהרת בלפור. ראש העירייה ישראל רוקח דיווח כי העירייה התייעצה עם משרד החוץ, ולא הייתה כל בעיה לשנות את שמו של רחוב המלך ג'ורג'. באשר להנצחת המלך ג'ורג' בתל אביב, רוקח תמך בחלופה שהציעה ועדת השמות: להחזיר את שם הרחוב לרחוב דוד המלך, וקריאת כיכר על שמו של המלך ג'ורג'. ההצבעה במועצת עיריית תל אביב עסקה בהיבט הפורמלי של הליך שינוי השם, כלומר האם להחזיר את שאלת שינוי שמות הרחובות המלך ג'ורג' ואלנבי לדיון נוסף בוועדת השמות. ההצעה לא זכתה לרוב: שישה חברי מועצה הצביעו בעד ההפניה ושישה נגדה, ובכך ירדה לעת עתה שאלת החלפת שמות שני הרחובות מסדר יומה של מועצת העיר.⁴²

כפי שהתברר, הנצחת שמו של אלנבי על שלטי הרחובות בתל אביב לא התקבלה כעניין סגור וחתום. ההצעות לשנות את שמו של רחוב אלנבי לא ביטאו בהכרח עוינות אידאולוגית כלפי המורשת הקולוניאלית שנרשמה על שלטי הרחובות. רחוב אלנבי היה עורק תחבורה עירוני מרכזי, ולכן עלה לדיון כמועמד מתאים ואף רצוי להנצחה טופונימית של דמויות לאומיות בולטות. הצעה לשנות את שם הרחוב עלתה כבר בשנת 1952 בעקבות מותו של חיים ויצמן, נשיאה הראשון של מדינת ישראל. הצורך להנציח את ויצמן בתל אביב ברחוב ההולם את מעמדו בפנתיאון הציוני היה מובן מאליו. בן-ישי, מזכיר ועדת השמות בעירייה, ראה ברחוב אלנבי אפשרות מתאימה. לשיטתו, העובדה שמועצת העיר לא אישרה את שינוי השם אין פירושה שאסור לצמצם את

40 ועדת השמות העירונית, ישיבה ב-5 באוקטובר 1950, אעת"א 4-2627.

41 ישראל רוקח למערכת מעריב, 16 בנובמבר 1949, אעת"א 4-2627.

42 מועצת עיריית תל אביב, ישיבה ב-29 בינואר 1950, עמ' 4.

נפח ההנצחה באמצעות קיצור הרחוב הנושא את השם. ההצעה שלו הייתה לשנות את שמו של חלק מן הרחוב, ועקרונית הדבר חל גם על רחוב המלך ג'ורג', "שכן אין הכרח ש'אלנבי' ו'המלך ג'ורג' יהיו הרחובות המרכזיים של העיר, וניתן להעניק שמות אלה לרחובות או כיכרות צנועים יותר". אפשרות זו לא התממשה, שכן הוחלט לקרוא את רחוב קיבוץ גלויות על שמו של ויצמן, ולכן בשלב זה לא היה צורך להעביר את הנצחתם של המלך ג'ורג' ואלנבי למקום אחר.

בשנת 1963, לאחר מותו של יצחק בן-צבי, נשיאה השני של ישראל, הציע תושב תל אביב לשנות את שם הרחוב לזכרו.⁴³ עם זאת, רשויות העיר העדיפו חלופת הנצחה אחרת בדרום תל אביב. כהצהרה פטריוטית בעלת תהודה סמלית רבה, המשיך שינוי שמו של רחוב אלנבי להופיע על סדר יומו של הימין הציוני בפוליטיקה המקומית של תל אביב. בשנת 1974, לאחר היבחרו של שלמה להט כנציג גח"ל לראשות עיריית תל אביב, פנו אליו בנימין אקצין ושמואל תמיר בבקשה להחליף את שמו של רחוב אלנבי. שמואל תמיר טען כי אלנבי היה אנטישמי ואנטי-ציוני, וראה "פגם מוסרי רציני, כמעט התבטלות גטואית" בכך שעורק תחבורה מרכזי בתל אביב נקרא על שמו.⁴⁴ השאלה מי יחליף את אלנבי על השלטים הייתה משנית. תמיר סבר שהרחוב צריך להיקרא על שם אחד מאבות האומה. אקצין סבר שכדי שהחלפת השם לא תתפרש כצעד אנטי-בריטי מן הראוי לקרוא לרחוב על שמם של בריטים שתמכו במפעל הציוני.⁴⁵

בתשובתו טען שלמה להט, איש האגף הליברלי של גח"ל, בזכות המשכיות קיומם של שמות רחובות שאושרו כחוק בידי רשות עירונית.⁴⁶ לשיטתו, גם אם בדיעבד הבחירה בשם מסוים התבססה על הנחות מוטעות, יש לנהוג ב"זהירות מופלגת" ביחס לסמכות העירייה להחליף שמות רחובות, ולהגביל אותה למקרים יוצאי דופן בלבד. להט הסביר כי מי שבחרו בשנת 1918 להנציח את פילדמרשל אלנבי ראו בו המשחרר מן העריצות העות'מאנית, ומאז נקשר השם ברחוב עצמו. הוא חזר והדגיש כי הדבר נכון גם לגבי המלך ג'ורג' ושמות "זרים" אחרים, ששיקפו את רוח התקופה ותפיסת העולם ששררו בעת שניתנו.

הנושא לא ירד מסדר היום. ביוני 1982, שבועות אחדים לאחר תחילת המבצע הצבאי הישראלי בלבנון, הציע חבר בוועדת השמות העירונית לבטל את שמות הרחובות המלך ג'ורג' ואלנבי בתל אביב כמחאה על מה שמבחינתו הייתה העוינות

43 (שם לא ברור) לראש העירייה, 1 בדצמבר 1963, אעת"א 4-2637 ג.

44 שמואל תמיר לשלמה להט, 22 בפברואר 1974, אעת"א 1326-25.

45 בנימין אקצין לשלמה להט, 26 במרס 1974, אעת"א 1326-25.

46 שלמה להט לבנימין אקצין, 4 באפריל 1974, אעת"א 1326-25.

של בריטניה כלפי ישראל.⁴⁷ כדי לחזק את טענתו הוסיף גם כי פילדמרשל אלנבי הייתה עמדה עוינת כלפי הציונות, ולכן ראוי לבטל את שם הרחוב שניתן לכבודו. חבר אחר בוועדה הזכיר לנוכחים כי הסוגיה כבר נדונה בעבר ונדחתה. יושב הראש התנגד לשינוי השמות, והעניין נותר בגדר מחאה סמלית מאחורי דלתיים סגורות.

בשנת 1990 כתב אזרח ליושב ראש ועדת השמות העירונית והציע לשנות את שמו של רחוב אלנבי.⁴⁸ לתמיכה בבקשתו צירף את הערכתו של ההיסטוריון הצבאי יהודה וולאך באשר לעמדתו של פילדמרשל אלנבי כלפי הציונות. עם זאת, וולאך לא תמך באופן חד-משמעי בהסבת השם. הוא ציין כי פילדמרשל אלנבי לא היה ידיד הציונות, עובדה שנבעה מאינטרסים גאופוליטיים. הוא הוסיף כי כאזרח תל אביב הוא יכול להבין את מי שסבורים שאין זה ראוי שרחוב כה מרכזי יישא את שמו של פילדמרשל אלנבי. עם זאת, הוא הקפיד לציין כי שינוי שם הרחוב כעת היה מעשה הפגנתי בלתי ראוי, מה עוד שלרחוב אלנבי יש משמעויות החורגות הרבה מעבר לשמו של הפילדמרשל — אבחנה חדה בדבר היחסים המורכבים בין רחוב לשמו. הוא סיכם באומרו שלדעתו פילדמרשל אלנבי היה מן המצביאים הגדולים של מלחמת העולם הראשונה. בתשובתו ציין ראש ועדת השמות כי ועדת השמות אינה עומדת לדון בשינוי שמו של רחוב אלנבי.⁴⁹

חיפה

באפריל 1948, לאחר מערכה צבאית קצרה, הפכה העיר המעורבת לעיר בעלת רוב יהודי מובהק. בעקבות השינויים הפוליטיים והדמוגרפיים בעיר הוקמה בשכונת הדר הכרמל ועדה מיוחדת, שתפקידה היה להציע שמות רחובות חדשים לעיר ולשנות שמות רחובות "ששמותיהם אינם הולמים את הנסיבות החדשות של חיפה היהודית".⁵⁰ הוועדה המליצה לשנות 21 שמות רחובות ערביים ושני שמות קולוניאליים במרכז העיר התחתית של חיפה: רחוב המלך ג'ורג' ורחוב סטנטון.⁵¹ לפי הצעה זו, רחוב המלך ג'ורג' היה אמור להיות מוחלף ברחוב המלך דוד, וסטנטון — באיינשטיין.

47 ועדת השמות העירונית, ישיבה ב-24 ביוני 1982, אעת"א 27-9(3).

48 גפן לדב בן מאיר, 29 בינואר 1990, אעת"א 25-5740.

49 דב בן מאיר לגפן, 18 במרס 1990, אעת"א 25-5740.

50 ליפשיץ לחברת שיכון, 19 בדצמבר 1948, אעת"א 5895.

51 פרידלנד לראש העיר, 1 בספטמבר 1949, אעת"א 32509.

כמו בתל אביב, גם בחיפה הופעל לחץ מלמטה לשנות שמות רחובות באמצעות מכתבים לעירייה. המכתב הראשון בנושא הצורך בשינוי שמות רחובות נדון במועצת העיר באוקטובר 1948.⁵² נושא מרכזי היה הצורך לשנות את השמות ה"זרים" בחיפה – כמה שמות בריטיים וגרמניים (האחרונים במושבה הגרמנית שנוסדה במאה ה-19 בידי מתיישבים גרמנים), ובעיקר שמות ערביים. באופן כללי, החלפת שמות רחובות "זרים" נתפסה כהצהרה על חיפה שלאחר 1948 כעיר עברית במדינת ישראל העצמאית. ראוי לציין כי מכתבים אלה לא הזכירו במפורש את הצורך לבטל את הנצחתם של המלך ג'ורג' החמישי או של פילדמרשל אלנבי. עם זאת, המכתב הראשון שנשלח לעיריית חיפה בדרישה לשנות שמות רחובות ביקש במפורש להסיר את הנצחתו של סטנטון, המושל הבריטי הראשון של חיפה, בשל עמדתו האנטי-ציונית. כפי שהסביר כותב המכתב, לא צריכה להיות כל התנגדות לשינוי שמו של רחוב סטנטון, ואף אחד לא יצטער כאשר השם הזה ייעלם מרחובות חיפה.⁵³

העירייה דחתה את משימת שינוי שמות הרחובות למועצת העיר הבאה, שטרם נבחרה, בטענה שמועצת העיר שלפני 1948 אינה מייצגת את ציבור הבוחרים ולכן אינה מוסמכת ליזום את השינויים הנדרשים. מתשובות העירייה למכתבי אזרחים שדרשו לשנות שמות רחובות בעיר היה ברור כי השאלה אינה האם יש לשנות שמות רחובות, אלא כיצד לבצע "משימה חשובה זו" של התאמת שמות הרחובות בעיר לריבונות הישראלית.⁵⁴

לאחר הבחירות למועצת העיר החדשה בנובמבר 1950, נבחר בינואר 1951 נציג מפא"י אבא חושי לכהונת ראש העיר. בחירתו שמה קץ לשנתיים וחצי של הנהלה עירונית זמנית. בפברואר 1951 בחרה מועצת העיר ועדת שמות רחובות חדשה, שהוטל עליה להציע למועצה שמות רחובות.⁵⁵ הישיבה הראשונה של ועדת השמות התקיימה במרס 1951. בישיבתה הראשונה הסביר היושב ראש כי תפקידה של הוועדה הוא לקבוע שמות חדשים ולהחליף את שמות הרחובות הלא עבריים, שמספרם הוערך בכמאה.⁵⁶ הקונצנזוס בין חברי הוועדה היה שיש להחליף שמות רחובות "זרים", אך השאלה הייתה האם השינוי צריך להיות כולל או חלקי בלבד. רוב החברים תמכו בגישה השנייה. ראוי לציין כי מכלל השמות

52 מועצת עיריית חיפה, ישיבה ב-19 באוקטובר 1948, אע"ח.

53 יעלי לראש העיר, 27 במרס 1949, אע"ח 32509.

54 מזכיר העיר לש' זילברפרב, 26 ביוני 1949, אע"ח 32509.

55 מועצת עיריית חיפה, ישיבה ב-5 בפברואר 1951, אע"ח.

56 ועדת השמות העירונית, ישיבה ב-12 במרס 1951, אע"ח 32509.

הזרים – בריטיים, גרמניים וערביים – השם היחיד שהוזכר במפורש בדיון היה רחוב סטנטון, ששימש דוגמה לשם "אבסורדי" שיש למחותו.

ואולם שינוי שמות הרחובות בחיפה, שבוצע במאי 1951, לא נועד לטהר את העיר משמות רחובות "זרים". התמריץ היה יום השנה השלישי לניצחון הצבאי של ההגנה בקרב על חיפה באפריל 1948 ויום העצמאות השלישי של ישראל, שנחגג שבועות אחדים לאחר מכן. עבור ראש העירייה הנבחר החדש היו ימי השנה הללו גם חובה וגם הזדמנות לחגוג את עצמאות ישראל על גבי שלטי הרחובות. באפריל 1951 ביקש מראשי ועדת השמות החדשה להציע מספר שמות רחובות שיוענקו ביום העצמאות.⁵⁷ בישיבתה, שנערכה ימים אחדים לאחר יום השנה השלישי לקרב על חיפה, דנה המועצה במתן "שמות לאומיים לרחובות" – לפי העיתון חרות כדי להנציח את הניצחון.⁵⁸ לפי דיווח בעיתון דבר, שמות הרחובות החדשים נועדו לחגוג את יום העצמאות השלישי של ישראל.⁵⁹ בישיבה חגיגית שהתקיימה כשלושה שבועות לאחר מכן, בערב יום העצמאות, אישרה המועצה באופן רשמי חמישה שינויי שמות ש"סימלו את מלחמת העצמאות של ישראל".⁶⁰ בהמשך אותו חודש אישרה מועצת העיר שני שינויי שמות נוספים.⁶¹

אף ששינויי השמות בחיפה במאי 1951 היו מועטים במספרם, הייתה להם השפעה משמעותית על הנוף הסמלי של העיר. במאי 1951 נמחקו משלטי הרחובות במרכז העיר התחתית של חיפה שלושה שמות קולוניאליים בולטים. השמות החדשים חגגו נושאים מרכזיים בנרטיב הציוני של התחייה הלאומית: דרך העצמאות החליפה את דרך המלכים; רחוב המגינים החליף את רחוב המלך ג'ורג' החמישי; ורחוב שיבת ציון החליף את רחוב סטנטון, הסבת שם שהייתה בגדר אמירה פוליטית על המהפך שהתחולל בעיר ובארץ בתש"ח.

כאמור לעיל, טיהור שמות הרחובות ה"זרים" לא היה התמריץ לשינויי השמות, אלא תוצר לוואי מבורך של הכוונה המוצהרת להנציח את עצמאות ישראל על שלטי הרחובות: ההנצחה הייתה העדיפות המרכזית, וביטול ההנצחה הקיימת, אף אם לא היה בלתי רצוי, היה משני בחשיבותו. החשיבות שיוחסה להנצחות החדשות הודגשה באמצעות בחירת עורקי תחבורה מרכזיים במרכז העיר התחתית של חיפה – שלבולטים ביניהם היו שמות קולוניאליים, מורשת השלטון הבריטי בארץ-ישראל.

57 ועדת השמות העירונית, ישיבה ב-16 באפריל 1951, אע"ח 32509.

58 חרות, 17 באפריל 1951, עמ' 4.

59 דבר, 17 באפריל 1951, עמ' 4.

60 חרות, 9 במאי 1951, עמ' 4.

61 על המשמר, 22 במאי 1951, עמ' 1.

הנצחת עצמאותה של ישראל על שלטי הרחובות של חיפה מחקה כמעט כל הנצחה טופונימית קולוניאלית – למעט אחת: דרך אלנבי. שינויי השמות במאי 1951 לא כוונו נגד הנצחות מסוימות, ולכן אין זה מפתיע שהנצחה קולוניאלית בולטת זו לא הושפעה מכתיבת שלטי הרחובות מחדש במאי 1951. ובכל זאת נותרת השאלה מדוע האפשרות להחליף הנצחה קולוניאלית מרכזית זו בהנצחה אחרת, שתציין באופן ישיר את עצמאות ישראל, כלל לא הועלתה כאפשרות. מה שמעיד שבעיני האחראים בעירייה, פילדמרשל אלנבי לא היה בלתי ראוי להיזכר בפומבי.

אחרית דבר

נקודת המבט ההשוואתית שמספק ניתוח מתן השמות ושינוי השמות הקולוניאליים בירושלים, בתל אביב ובחיפה מאפשרת תובנות באשר למארג המורכב של אינטרסים, סדרי עדיפויות ונסיבות שעמדו בבסיס האופן שבו התמודדו הממשלים העירוניים השונים עם העבר הקולוניאלי. התמונה העולה היא מורכבת ורב-ניואנסים: מתן (ושינוי) שמות המזוהים עם השלטון הקולוניאלי היה תוצאה של יחסי גומלין מוגדרים בין לחצים פוליטיים, מחויבויות אידאולוגיות ושיקולי הנצחה, אשר יצרו דפוסים מקומיים ייחודיים של שיום ושל הסבת שמות.

מבין שלוש הערים שנחקרו, תל אביב בולטת כעיר היחידה שבה לא בוצע טיהור של שמות בעלי אוריינטציה קולוניאלית. בתל אביב, העצמאות הלאומית לא קטעה את הרציפות של השלטון המקומי. לעומת זאת, הן בירושלים והן בחיפה, מלחמת 1948 הביאה עימה אי-רציפות בהיסטוריה הפוליטית והדמוגרפית, ומשמעות הדבר הייתה גם מחויבות חלשה יותר להחלטות שקיבלו הממשלים העירוניים הקודמים בנוגע לשמות רחובות. נוסף על כך, הן בירושלים והן בחיפה, היוזמה לקרוא רחובות על שם אישים קולוניאליים בשנות ה-20 וה-30 הייתה במידה רבה של ממשלת המנדט הבריטי. בתל אביב, לעומת זאת, היוזמה לקרוא רחובות על שם אישים קולוניאליים הייתה של העירייה עצמה, דבר שמייצר מחויבות חזקה יותר לשימור ההנצחות הללו.

באופן עקרוני קיימות שתי אסטרטגיות רדיקליות ביחס לדה-קולוניזציה של שמות רחובות הנצחתיים לאחר העצמאות. האחת היא למחוק את כל שמות הרחובות ה"קולוניאליים", לצד הסרת מונומנטים קולוניאליים, מתוך מטרה לטהר את המרחב הציבורי מכל זכר למשטר הקולוניאלי. דוגמה לכך היא סינגפור הפוסט-קולוניאלית, שבה שינוי שמות הרחובות שימש הן לדה-הנצחת העבר

הקולוניאלי והן לחגיגת העצמאות הלאומית. הקצה האחר הוא השארת ההנצחות הקולוניאליות במקומן. באביג'אן, למשל, בשנת 1982 עדיין נשאו רחובות את שמותיהם של גיבורים קולוניאליים צרפתיים, יותר משני עשורים לאחר קבלת העצמאות המדינית – מצב שפורש בידי אחדים כסימן ל"ניכור תרבותי" בקנה מידה לאומי.

המקרה הישראלי מלמד כי שינוי שמות של העבר הקולוניאלי עשוי להיות גם סלקטיבי ותלוי בנסיבות ובפוליטיקה המקומית. למעשה, גורלם של שמות הרחובות הקולוניאליים נקבע בידי שני גורמים. האחד היה שבעיני פוליטיקאים מקומיים – פרט לפעילי ימין – המלך ג'ורג' ופילדמרשל אלנבי לא נתפסו כאויבי המפעל הציוני. להפך: אלנבי נתפס בראש ובראשונה כמשחרר מן העול העות'מאני, והמלך ג'ורג' כריבון האימפריה הבריטית בתקופה שבה ניתנה הצהרת בלפור. היבט זה אף הוסבר על גבי שלטי הרחוב ברחוב המלך ג'ורג' בתל אביב מאז ראשית שנות ה-60. הזיקה בין המלך הבריטי לבין הצהרת בלפור העניקה להנצחתו משמעות ציונית.

הגורם השני היה שהנצחות קולוניאליות אלו נותרו על כנן כל עוד לא נדרש מקומן לצורך הנצחה אחרת. כך היה בחיפה ובירושלים. בחיפה הוחלף שמו של רחוב המלך ג'ורג' החמישי בגיבורי מלחמת העצמאות של ישראל, שהנצחתם נחשבה חשובה יותר בשנת 1951, כאשר חגיגת עצמאותה של ישראל הייתה בראש סדר העדיפויות בעיר. במקרה זה הייתה מחיקת שמו של מלך בריטניה תוצר לוואי של הצורך בהנצחה החדשה. בירושלים ננקטו אפשרויות אחרות: חלק מרחוב המלך ג'ורג' שינה את שמו בשנת 1961, וכיכר אלנבי שינתה את שמה בשנת 1967, אך השם הישן לא נמחק אלא ציין מקום אחר. גם בשני המקרים הללו היה שינוי השם תוצר לוואי של הנצחה אחרת שנחשבה עדיפה.

פרק 10

רחובות על שם ברכה פולד ומרים שחור בתל אביב

בבית הקברות נחלת יצחק שבגבול תל אביב וגבעתיים טמונות שתי לוחמות הפלמ"ח שהיו הראשונות שנפלו בפעילות מבצעית בארץ-ישראל. שתיהן תושבות תל אביב, שתיהן היו בנות 19 כשנפלו. אחת היא ברכה פולד, שנורתה על ידי הבריטים בליל וינגייט, ב־24 במרס 1946, ברחוב מרמורק בתל אביב. ברכה פולד נטמנה בחלקת ההגנה בבית הקברות. השנייה היא מרים שחור, שנהרגה עם חמישה מחבריה בסיור בנגב המערבי ב־9 בדצמבר 1947, בימים הראשונים של מלחמת העצמאות.¹ מרים שחור טמונה בחלקה הצבאית בבית הקברות נחלת יצחק, היא החלקה שמוקדשת לחללי מלחמת העצמאות. פרק זה עוסק בסוגיית ההנצחה של שתי לוחמות הפלמ"ח בתל אביב באמצעות קריאת רחובות על שמן. המאמר "מברכה פולד למרים שחור" שפרסם אורי קיסרי בעיתון הארץ ב־2 בינואר 1948 נכתב שבועות ספורים לאחר נפילתה של מרים שחור. במהלך המאמר בונה קיסרי טיעון מדוע על העיר, תל אביב, והיישוב בכלל, להנציח את מרים שחור. המאמר נפתח בשאלה עקרונית: "כלום סמוק דמה של הנערה יותר מדמו של הנער?"² קיסרי סובר שגם אם לא יודו בכך, התשובה היא חיובית: נפילתה של נערה מעוררת תגובה רגשית עזה יותר. בהמשך הוא משרטט את דמותה של מרים שחור, את הגבורה שבהקרבה ואת הנסיבות הטרגיות של נפילתה: העובדה

1 שרון גבע, "סמוק דמה של נערה מדמו של הנער": נפילתה של מרים שחור ומקומן של הנשים בפלמ"ח במלחמת העצמאות", קתדרה 180, טבת תשפ"ב, עמ' 91-114.
2 אורי קיסרי, "מברכה פולד עד מרים שחור", הארץ, 2 בינואר 1948, עמ' 8.

שעמדה להינשא שבועות ספורים לאחר מכן. במילים מלאות פאתוס הוא כותב: "והנה לא בחר ליבה, אלא שר המוות הכניס אותה לחופה... שר האומה בכבודו ובעצמו קידש אותה".

בקטע האחרון של המאמר משווה קיסרי בין מרים שחור ובין ברכה (ברברה) פולד. לאחר מותה נעשתה ברכה פולד לסמל של המאבק במדיניות העלייה של השלטון הבריטי. על שמה נקראה אוניית מעפילים שהגיעה לחופי א"י באוקטובר 1946, אותה הנציח אלתרמן ב"טור השביעי". קיסרי כתב כי לאחר שנפלה ברכה פולד "היינו כהלומי סיט. ראינו בה סמל, אזהרה, דגל והמנון". להבחנתו, בעוד שברכה פולד "הלכה מאיתנו בימים שקטים ותחת שמים כחולים", מרים שחור נפלה "בתוך מערבולת של עופרת ממיתה ואבק שריפה. המולדת, היום, נקנית בדם סיטונאי". אף על פי כן, שחור היא "סמל, דגל והמנון", ולכן "העיר הזו, כמו היישוב, נתבעים להקים לה יד".

לזכר ברכה פולד א

בעת שקיסרי פרסם את מאמרו, ומבלי שהיה מודע לכך,³ השם שדרות ברכה פולד כבר היה שזור בגאוגרפיה העממית של תל אביב. שבועות ספורים לפני פרסום המאמר של אורי קיסרי בזכות הנצחתה של מרים שחור הופיעה בעיתון הארץ מודעה בזו הלשון: "דירות מפוארות ברח' ארבע ארצות 33-35 (מגרש שני מרח' סוקולוב-ז'בוטינסקי מול שדרות ברכה פולד)".⁴ אלא שהשם שדרות ברכה פולד, או רח' ברכה פולד, לא היה שם רשמי שניתן על ידי העירייה לרחוב (או השדרה) שבין הרחובות ז'בוטינסקי ובזל. ביולי 1947 פנתה האגודה השיתופית לשיכון "המעון" לעיריית תל אביב בעניין קריאת שם לשדרה שבין הרחובות ז'בוטינסקי ובזל. בתשובתו המהירה הסביר רוקח כי ועדת השמות עוסקת בעת הזו בשיום רחובות חדשים, ו"תציע בוודאי שם גם לרחובכם פנוי-השם".⁵

כתובת האגודה, כפי שנכתב בפנייה לעירייה, היה "שדרות ברכה פולד". על פי האגודה, היא קיבלה את השם מחברת חשמל. תגובתו של רוקח הייתה נחרצת: "עלינו להודיעכם, כי חברת החשמל מוסמכת לספק חשמל אבל לא שמות לרחובות, ועליכם לחכות בסבלנות עד שוועדת השמות תסיים את עבודתה". הדעה המקובלת בציבור הייתה כי "התושבים קראו את שם הגיבורה על הרחוב שלהם. השם נתקבל גם בדואר וגם במוסדות לרבות העירייה. כולם השתמשו

3 אורי קיסרי, "כבר?", הארץ, 9 בינואר 1950, עמ' 2.

4 הארץ, 15 בדצמבר 1947, עמ' 1.

5 ישראל רוקח לאגודה שיתופית לשיכון, 30 ביולי 1947, אעת"א 4-2626 א.

בשם הזה: 'שדרות ברכה פולד'.⁶ המהירות שבה הגיב רוקח לפנייה ונוסח דבריו מעידים עד כמה חשוב היה לו להדגיש כי העירייה הייתה מקור הסמכות היחיד בענייני שיום. בנוגע לוועדת השמות, לאחר שנים של אי-תפקוד בגלל היעדר ועדה, מועצת עיריית תל אביב אישרה בישיבתה ב-29 ביוני 1947 את הרכב ועדת השמות החדשה, כך שניתן היה להתחיל שוב בפעילות עירונית מוסדרת של שיום רחובות.

לזכר מרים שחור

התקדים של שדרות ברכה פולד עמד לעיני אפרים שחור, אביה של מרים שחור, כשכתב עוד לפני תום השבעה לראש העירייה וביקש להנציח את בתו היחידה. על הקבר אמר: "אינני בא להספיד, ולא להוריד דמעות. אני בא לעודד".⁷ מכתבו לראש העירייה, לעומת זאת, היה ספוג בסבלו של האב השכול. בקשתו הייתה "לתת שם ושארית לחייה הצעירים". את מכתבו סיים כך: "ובידך להקל את נטל סבלי, אם תקראו על שמה אחת מהשדרות של העיר כשם שעשיתם לקדושה ברכה פולד הי"ד".⁸ ראש העירייה ישראל רוקח היה בחו"ל, והתשובה שניתנה על ידי ממלא מקום ראש העירייה אליעזר פרלסון כחודשיים לאחר מכן הייתה פורמלית: לפי התקנות שנקבעו ב-1942 אין לקרוא רחוב על שם איש קודם למלאת שנתיים למותו. בתחתית מכתבו הקצר הוסיף פרלסון: "הידיעה במכתבו בנוגע לברכה פולד ז"ל אינה נכונה. העירייה לא קראה שם זה".⁹

הפנייה האישית של האב השכול לראש העירייה קיבלה תהודה ציבורית משמעותית עם פרסום מאמרו שנזכר לעיל של אורי קיסרי בעיתון הארץ בראשית ינואר 1948. לרגל מלאת שלושים לנפילתה הוקם ועד ציבורי שפנה לציבור בבקשה לתרום לנטיעת חורשה, "חורשת מרים" בנגב.¹⁰ ב-18 בינואר 1948 פנתה מועצת ארגוני נשים עבריות בארץ-ישראל לממלא מקום עיריית תל אביב, אליעזר פרלסון, "לקרוא את שמה של מרים שחור ז"ל על אחת הגינות או השדרות של העיר". ובפירוט: "בשם האימהות בעיר אנו מבקשות להנציח את שמה באחת מפניות הנוי בעיר, כסמל לפריחת עלומיה שהוקדשו למען תקומת העם".¹¹ כמו

6 דבר, 18 בדצמבר 1949, עמ' 2.

7 דבר, 12 בדצמבר 1947, עמ' 9.

8 אפרים שחור לישראל רוקח, ב' טבת תש"ח (15 בדצמבר 1947), אעת"א 4-2626 ב.

9 אליעזר פרלסון לאפרים שחור, 18 בפברואר 1948, אעת"א 4-2626 ב.

10 מודעה, 8 בינואר 1948, אעת"א 4-2626 ג.

11 מועצת ארגוני נשים עבריות בארץ-ישראל לאליעזר פרלסון, 8 בינואר 1948, אעת"א 4-2626 ב.

בתשובתו לאב השכול, ממלא מקום ראש העירייה ציין כי לפי התקנות יש להמתין שנתיים לפני שניתן לקרוא גינה על שם אדם.¹² בעקבות שיחה ביניהם ולקראת יום השנה הראשון לנפילתה של מרים שחור שיצוין בכ"ט בכסלו, נר שלישי של חנוכה, פנה האב השכול לראש העירייה רוקח וחזר על בקשתו להנציח את מרים שחור. הוא ציין כי נענה בתשובה שלילית לפנייתו הקודמת.¹³ למעשה, בתשובתו ציין אליעזר פרלסון כי לפי התקנות חייבות לעבור לפחות שנתיים עד שהנצחה בשם רחוב אפשרית, מבלי להתייחס לשאלת ההנצחה עצמה. כדי לחזק את הטענות העביר האב השכול מאמרים שפורסמו בעיתונות בשנה שחלפה ששרטטו את דיוקנה של מרים שחור וסיפרו את סיפורה. בקשתו הייתה שביום השנה לנפילתה של בתו יוכרז פומבית על קריאת שמה על חורשה או גינה, "ביחוד חורשה המיועדת למנוחתם וטיולם של נשים ותינוקותיהן. כי לדאבון לב לא זכתה בתי ז"ל להיות אם בישראל לאחר שנתנה את חייה למען המולדת כמה שבועות לפני נישואיה".¹⁴

בדצמבר 1947 ביקש האב השכול רחוב או שדרה. בנובמבר 1948 בקשתו הדהדה את בקשתם של ארגוני הנשים מעיריית תל אביב בינואר 1948: לא רחוב או שדרה, אלא חורשה או גינה בעיר שיזכירו את שמה וישלבו את זכרה בפעילויות הפנאי של תושבי העיר. בתשובתו מסר רוקח כי ההצעה תובא לדיון בוועדת השמות העירונית.¹⁵ ייתכן וכוונתו הייתה טובה, למנוע דאבון לב מהאב השכול. אך רוקח ידע היטב כי עדיין לא מלאו שנתיים לנפילתה של מרים שחור, כך שהטענות הפורמלי שהעלה פרלסון בתשובתו מפברואר 1948 עדיין היה בתוקף. בפברואר 1949 פנתה אנדה פינקרפלד לעיריית תל אביב בהצעה לקרוא על שמה של מרים שחור מקום ציבורי – "אם מגרש משחקים, אם גינה קטנה בה ישחקו ילדים". אנדה פינקרפלד עסקה בעת זו במחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון בכינוס חומרים על הנופלים במלחמת העצמאות. בפנייתה לעיריית תל אביב עשתה שימוש בנייר מכתבים רשמי של משרד הביטחון. מבחינה רעיונית, הצעתה הייתה פיתוח בקשתו של האב השכול מראש העירייה חודשים ספורים קודם לכן: לקרוא את שמה של מרים שחור על אתר בו ישחקו ילדים, "כי עמדה להתחתן שבועיים אחרי נפילתה, ולא זכתה להקים דור, יהיו פעוטות אלו אשר

12 אליעזר פרלסון למועצת ארגוני נשים עבריות בארץ-ישראל, 18 בפברואר 1948, אעת"א 4-2626 ג.

13 אפרים שחור לישראל רוקח, 26 בנובמבר 1948, אעת"א 4-2626 ג.

14 שם, שם.

15 ישראל רוקח לאפרים שחור, 20 בדצמבר 1948, 4-2626 ג.

ישחקו בחלקת אדמה הנקראת בשמה, בשאלך מי זאת מרים מזכירים וזוכרים אותה, את הנערה שלא זכתה להיות אם".¹⁶ ייתכן שהעובדה שהמכתב נשלח לעירייה ולוועדה, ולא לאדם מסוים, גרמה להיעדר תגובה פורמלית למכתב זה.

לזכר ברכה פולד ב

ברשימה שראתה אור בשלהי 1949 בעיתון דבר נמסר כי העירייה הסבה את השם שדרות ברכה פולד לשדרות הארזים: "כולם השתמשו בשם הזה: שדרות ברכה פולד, עד שיום בהיר אחד באה העירייה וקראה לרחוב הזה 'שדרות הארזים'".¹⁷ ההסבר שניתן היה שהשם שדרות הארזים היה מחווה לקבורתו מחדש של הרצל בירושלים באוגוסט 1949. לא מדובר היה בדיווח יבש על שינוי שם רחוב, אלא ביקורת על מה שנתפס כמחיקת זכרה של ברכה פולד מהנוף העירוני. במכתב למערכת הארץ שפורסם בראשית ינואר 1950 שאלה הקוראת אסתר שטיינר: "מדוע נעשתה החלפת שם זו? האם הגיבורה ברכה פולד אינה ראויה לכך? האם נשכחו מעשי גבורה מימים שעברו?"¹⁸ שתי השאלות האחרונות היו רטוריות.

בעקבות המכתב למערכת פרסם אורי קיסרי ימים ספורים אחר כך מאמר לוחב בגנות השכחה ובזכות הנצחתה של ברכה פולד.¹⁹ המאמר ראה אור שנתיים לאחר פרסום המאמר בו טען קיסרי בזכות הנצחתה של מרים שחור. קיסרי מספר כי לולא "גולו מן הנערה את אשר ניתן לה", לא היה יודע כי העיר, "כנציגת היישוב", קראה שדרה על שמה של ברכה פולד. מנקודת מבטו, ראוי להנציח אותה גם בעת שרב היה מספר הקורבנות והגיבורים, כאשר היה ברור כי לא ניתן היה לקרוא שדרה על שם כל אחד מהם. ברכה פולד, או ברברה כפי שהיא מקפיד לכנות אותה, הייתה מבחינתו "שם דבר, דבר בפני עצמו". היו לו מילים קשות להגיד על שינוי השם: "לזה קוראים חילול הקבר. לזה קוראים חילול זכרו של המת. לזה קוראים חילול הקודש. לזה קוראים גם כריתת הענף שעליו ישוב חינוך העם והמדינה". מסקנתו היא ברורה: "אסור לגזול אותן ממנה. לה הן. שלה...".

16 אנדה פינקרפלד לעיריית תל אביב/הוועדה לקריאת שמות לרחובות, 8 בפברואר 1949, אעת"א 4-2626 ג.

17 דבר, 18 בפברואר 1949, עמ' 2.

18 אסתר שטיינר, מכתב למערכת הארץ, 9 בינואר 1950, עמ' 2.

19 אורי קיסרי, "כבר?", הארץ, 13 בינואר 1950, עמ' 3.

במכתב למערכת הארץ שיבח חבר הכנסת ברל רפטור, נציג מפ"ם (אחדות העבודה) את רשימתו של אורי קיסרי שפרסומה, כך טען, גאל את שמה של ברכה פולד. הוא סיים באבחנה שאין זה מקרה בודד אלא חלק ממגמה: "יש כעת כוונות להשכיח את מעשי ההגנה וההעפלה".²⁰

בעקבות הביקורת בעיתונות עלה הנושא לדיון בישיבות מועצת העירייה. בישיבה שנערכה ב־22 בינואר 1950 שאל חבר מועצה על נסיבות החלפת השם של שדרות ברכה פולד.²¹ רוקח השיב כי העירייה לא החליטה מעולם לקרוא לרחוב על שם ברכה פולד, וכי השם נקבע על פי יוזמת התושבים. בתשובה לשאלה אחרת של חברי מועצה הסביר רוקח כי ברכה פולד נהרגה ברחוב מרמורק הסמוך לשרונה, בעוד שהרחוב "שבו השתמשו דייריו בשם הנ"ל" היה בצפון תל אביב, קרוב לשוק בזל, "בלא כל קשר למקום נפילתה".

בסיום דבריו בישיבה יצא רוקח נגד "המנהג הפסול" של קריאת שמות לרחובות על ידי אנשים פרטיים, למרות שאין להם כל זכות חוקית לכך. הסיכום היה שתימסר הודעה מוסמכת בנושא. ההודעה העירונית שהתפרסמה בידעיות עירית תל אביב הדגישה בצורה שאינה משתמעת לשני פנים שקריאת שמות לרחובות היא בסמכותה של מועצת עיריית תל אביב, ושלה בלבד, וכי לאנשים פרטיים אין סמכות לקרוא שמות לרחובות שהם מתגוררים בהם: "אין עיריית תל אביב יכולה להרשות כל תקדימים ו'עובדות קיימות'".²² הדבר היה גם נכון בשכונות שצורפו לתל אביב ובשכונות חדשות בצפונה.

מבחינה ציבורית, כפי שהשתקף ברשימות עיתונאיות ובמכתבים למערכת שנועדו ליצור לחץ על מקבלי ההחלטות בעיר, המדובר היה במחיקת שמה וחילול זכרה של גיבורה לאומית. מבחינת העירייה לא היו דברים מעולם: העירייה לא קראה לרחוב בשמו ולכן גם לא הסבה את שמו. מבחינת העירייה, השם שדרות הארזים ניתן לרחוב שלא רק שלא היה סלול וללא מדרכות, אלא שגם היה נטול שם, מבחינה אדמיניסטרטיבית, כמובן. זאת ועוד: ההיענות לדרישה לתת גושפנקא רשמית לשם שנתנו התושבים לרחוב הייתה תקדים מסוכן שיש להימנע ממנו. מבחינת ראש העירייה ויושב ראש ועדת השמות מדובר היה בדילמה: יצירת תקדים הרסני שיפגע במדיניות השיום העירונית, או להיות מוקעים ציבורית כמי שפגעו בזכר גיבורה לאומית.

20 ברל רפטור, מכתב למערכת הארץ, 17 בינואר 1950, עמ' 2.

21 'ידעיות עירית תל אביב', 15 בינואר 1950, עמ' 11; 'על המשמר', 23 בינואר 1950, עמ' 1. בעיתון דבר נמסר כי ההתייחסות למיקומו של הרחוב והיעדר הקשר הגאוגרפי לזירת האירוע הייתה של א"ז בן-ישי, מזכיר ועדת השמות: דבר, 23 בינואר 1950, עמ' 1.

22 'ידעיות עירית תל אביב', 15 בינואר 1950, עמ' 5.

רחוב ברכה פולד (באדיבות ארכיון עיריית תל אביב)

הלחצים הצולבים דרשו פתרון של פשרה, וזו נמצאה באמצעות בחירת רחוב אחר לשאת את שמה של ברכה פולד. ועדת השמות התכנסה שלושה ימים לאחר ישיבת מועצת העירייה לדון בנושא הנצחתה של ברכה פולד "בהתאם למשאלתם של אחדים מחברי מועצת העיר".²³ הפתרון שנמצא היה להציע למועצת העירייה לקרוא לרחוב 534, הרחוב הקטן שבין רח' מרמורק, ביל"ו ואבן גבירול. יתרונו של הרחוב חסר-השם שנבחר לשאת את שמה היה מיקומו סמוך למקום בו נהרגה ברכה פולד. הצעת הוועדה הייתה לקרוא לרחוב "רחוב ברכה". ההצעה נתנה מענה לשאלת הנצחתה של ברכה פולד ולשמירת סמכותה של העירייה לקבוע את שמות הרחובות. הקרבה הגאוגרפית למקום האירוע הייתה יתרון.

הנושא לא עלה לדיון בישיבת המועצה העירונית ב-29 בינואר 1950, במהלכה אישרה המועצה שמות ל-341 רחובות שהוצעו על ידי ועדת השמות. בחודשים שלאחר מכן לא אוזכר הנושא בעיתונות, אך הוא לא ירד מסדר היום, אפילו

²³ ועדת השמות, ישיבה ב-25 בינואר 1950, אעת"א 4-2627.

אם מאחורי הקלעים בלבד. באוגוסט 1950 פנה חבר הכנסת ברל רפטור לראש העירייה רוקח ובו ביקש לשים לב להנצחת שמה של ברכה פולד בעת קביעת שמות לרחובות תל אביב: "בטוחני שזה יהיה לכבוד לעיר תל אביב להנציח שמה של ברכה פולד".²⁴ בתשובתו הבטיח רוקח להשתדל למצוא "פתרון מתאים לשאלה הזו בהקדם".²⁵

ימים ספורים לאחר ישיבת המועצה פנה מזכיר העיר יהודה נדיבי לבן-ישי והזכיר לו כי העירייה הבטיחה הן לדרי השדרה שבין רחוב ז'בוטינסקי ורחוב בזל והן לאביה של מרים שחור כי הצעותיהם בעניין קריאת רחובות יובאו לדיון – "וכי תינתנה תשובות ברורות לא רק בעניין הרחוב על שם ברכה פולד כי אם גם למשפחת שחור".²⁶ פנייתו של נדיבי הייתה פורמלית: הוא לא טען בזכות הנצחתה של מרים שחור, אלא כי יש לעמוד בהבטחה לאב השכול לדון בנושא לאחר שחלפו יותר משנתיים מנפילתה. בן-ישי לא הגיב לפנייתו של נדיבי. בשלב זה קריאת רחוב על שמה של מרים שחור לא הייתה על סדר היום של ועדת השמות. בעת שהבשילו התנאים הפורמליים לדון בקריאת רחוב על שמה, כבר התגבשה מדיניות עירונית ברורה להימנע מהנצחה של נופלים בני העיר באמצעות קריאת רחובות על שמם, וזאת כדי לא ליצור אפליה בין חללים.

הפתרון שהציעה ועדת השמות העירונית בינואר 1950 בנוגע להנצחת ברכה פולד נותר על סדר היום כפתרון המועדף. באוקטובר דיווח בן-ישי לרוקח כי תושבי רחוב 534 "אינם פוסקים מלהמטיר על העירייה יום יום מכתבים ותזכירים, פטיציות והודעות טלפוניות (וגם מכתבים למערכת בעיתונות) שבהם הם דורשים (הדגש במקור) לקבוע שם לרחוב שלהם, ומציעים את השם 'ברכה פולד' שנפלה סמוך לרחוב הזה".²⁷ בתיקים של ועדת השמות אין זכר לפניות כאלה. בן-ישי הסביר שקשה היה לקיים ישיבה של מליאת ועדת השמות, ולכן הוא שלח לראש העירייה את המלצתה של ועדת המשנה, שכללה אנשי רוח שלא היו חברי מועצת העירייה: "מן הראוי לגמור מיד את הפרשה הממושכת הזאת, כדי למנוע סבל מיותר מעשרות משפחות הדרות ברחוב הזה בבתים המשותפים". בן-ישי מסגר את הנושא כצורך דחוף לפתור את בעיית היעדר השם לרחוב. הוא אינו מתייחס כלל לפיל שבחדר: שיום הרחוב כפתרון של פשרה לשאלת הנצחתה של ברכה פולד.

24 ברל רפטור לישראל רוקח, 2 באוגוסט 1950, אעת"א 4-2627 ב.

25 ישראל רוקח לברל רפטור, 15 באוגוסט 1950, אעת"א 4-2627 ב.

26 יהודה נדיבי לא"ז בן-ישי, 2 בפברואר 1950, אעת"א 4-2627 א.

27 א"ז בן-ישי לישראל רוקח, 19 באוקטובר 1950, אעת"א 4-2627 ג.

המסגור של ההחלטה כפי שדווחה בעיתונות היה שונה: בידיעה שהופיעה ימים ספורים לאחר מכן בעיתונים נמסר כי ועדת השמות דנה בהנצחת ברכה פולד והגיעה להחלטה להנציח אותה ברחוב סמוך למקום נפילתה ברחוב מרמורק.²⁸ בידיעות אלה לא היה כל אזכור של תלונות של תושבי הרחוב על היעדר שם. על פי הידיעות, הוועדה דנה בנושא בתוקף הסמכות שניתנה לה על ידי המועצה. ההחלטה לא הובאה לאישור המועצה.²⁹ היה זה הליך יוצא דופן שהעיד על הזהירות בה נקטו רוקח ובן-ישי בנושא מעורר המחלוקת. כן נמסר כי כבר הוזמנו שלטי רחוב.

* * *

ברכה פולד ומרים שחור היו שתי לוחמות הפלמ"ח הראשונות שנפלו חלל. שתיהן היו תושבות תל אביב וסמלים של הקרבה לאומית, אך רק ברכה פולד זכתה שעל שמה ייקרא רחוב בתל אביב. בהקשר של ההנצחה, ההבדל היה בין לקרוא שם חדש לרחוב ובין לבטל שם קיים, אפילו אם לדעת העירייה לכאורה בלבד. עיריית תל אביב ביקשה לשמור על שני עקרונות יסוד: סמכותה הבלעדית לקבוע שמות רחובות והימנעות מהנצחת נופלים יחידים. אלא שבמקרה של ברכה פולד נוצר הרושם כאילו העירייה מבקשת לבטל הנצחה קיימת. המחאה ציבורית ואי-הנעימות הכרוכה בדבר אילצו את העירייה למצוא פתרון של פשרה. במקרה של מרים שחור, הנימוק התקנוני לפיו אין לקרוא רחוב על שם אדם קודם למלאת שנתיים למותו די היה בו כדי לדחות את הלחצים שהופעלו על ראש העירייה. כאשר חלף פרק הזמן הנדרש לפי התקנות, המדיניות העירונית הייתה לסרב באופן עקרוני לבקשות של משפחות שכולות להנציח נופלים יחידים במלחמת העצמאות בשם השוויון בין הנופלים. הדינמיקה של הנצחת שתי לוחמות הפלמ"ח בתל אביב מדגישה כי הזיכרון העירוני הוא גם תוצר של שתדלנות מחד ושל אילוצים תקנוניים מאידך.

28 דבר, 29 באוקטובר 1950, עמ' 4; על המשמר, 29 באוקטובר 1950, עמ' 3.

29 ישיבת המועצה שהתכנסה ב-29 באוקטובר 1950 לא דנה בנושא שם הרחוב. למרות זאת, במכתב שנשלח יום לאחר מכן ממשרדו של ראש העירייה למחלקות שונות בעירייה ומשרד הפנים עם רשימת רחובות שמועצת העירייה החליטה לתת להם שם במקום מספר נכללה גם הסבת רחוב 534 לרחוב ברכה פולד: ישראל רוקח למחלקות העירייה ועוד, 30 באוקטובר 1950, אעת"א 4-2627.

פרק 11

דרך רבין

על שם יצחק רבין 1995-2005

הגאוגרפיה של הנצחת יצחק רבין כוללת את קבר רבין בחלקת גדולי האומה בהר הרצל בירושלים, 13 אנדרטאות הפזורות ברחבי הארץ – ובראש ובראשונה האנדרטה שהוקמה באתר הרצח בכניסה לבניין עיריית תל אביב – וגם עצים שניטעו לזכרו. אך עוצמתו של גל ההנצחה ששטף את ישראל לאחר הרצח ניכרת במיוחד באופן ששמו של יצחק רבין שולב בשפת הנוף הישראלי. כדי להסביר במה דברים אמורים הרי הרשימה הרשמית של הנצחות טופונימיות של רבין:

28 בתי ספר;	שמונה קריות חינוך;
28 מבנים ומוסדות (בנייני ממשלה,	שבעה גנים;
בתי כנסת, מרכזים קהילתיים)	שישה פארקים;
14 שכונות;	(ארבעה עצים);
13 שדרות;	שלושה רחובות;
11 כיכרות;	שני גשרים;
שמונה דרכים;	1 טיילת (בבנימינה).

במוקד הדיון בפרק עומדת ההנצחה השמית (טופונימית) של רבין בנוף הישראלי בעשור שחלף מאז רצח ראש הממשלה. המאמר בודק את מופעי ההנצחה בהקשרים הפוליטיים והגאוגרפיים הרלוונטיים. במסגרת הדיון יובאו מספר דוגמאות שיידונו בהרחבה. הבחירה בדוגמאות אלה נועדה להדגיש היבטים

מקומיים של הנצחה ואת האופן שבו תהליכים לאומיים והקשרים מקומיים משתלבים זה בזה בתהליך ההנצחה השמית. בנוסף דן הפרק בתגובה הציבורית לגל ההנצחה ששטף את ישראל לאחר הרצח.

הנצחת רבין החלה למעשה מיד לאחר הרצח, עם הקמת האנדרטה הספונטנית והמאולתרת באתר הרצח בתל אביב. במקביל הופיעו אנדרטאות ספונטניות באתרים שונים. הקמת האנדרטאות הללו נתנה ביטוי לתחושת הזעזוע הציבורי: האנדרטאות היו ביטוי אותנטי של תחושות הציבור – אותם אנשים שנטלו חלק בפעילות ההנצחה והטביעו את חותמם האנונימי על הגלעדים. הקמתן הייתה ביטוי לטראומה הלאומית ולתחושת האבל והאובדן. אבל ההנצחה לא הוגבלה לאנדרטאות בלבד. כבר ביום שלאחר הרצח הופיע גרפיטי שהכריז על הסבת שמה של כיכר מלכי ישראל לכיכר רבין. יום לאחר מכן הכריז רוני מילוא, ראש עיריית תל אביב, על הכוונה להסב את שם הכיכר¹ הכרזה זו לא נעשתה בהתאם לנוהל המחייב של דיון בוועדת השמות ואישור – שהוא בדרך כלל פורמלי – של מועצת העיר. הייתה זו ההכרזה הפומבית הראשונה על הנצחה עירונית. הכרזה זו ביטאה שני דברים. האחד שהצורך להנציח היה בגדר מחויבות מוסרית. השני הוא שהמדובר היה בגדר הברור מאליו.

*

מפעל ההנצחה של יצחק רבין החל כתגובה מיידית לרצח, ואת ראשיתו יש להבין על רקע האווירה הציבורית ששררה בישראל בתקופה זאת. ההנצחה הייתה חלק בלתי נפרד של האבל, אלא שהאבל היה רווי בתחושה של הלם שתורגמה למונחים של סכנה ושל משבר לאומיים. זאת ועוד: תחושת אשמה הייתה לחלק בלתי נפרד של השיח הציבורי. השמאל האשים את עצמו שלא עשה די כדי לתמוך בראש הממשלה, בעוד הימין, שנמצא בהתגוננות, היה אשם לכאורה ביצירת האקלים הפוליטי שהביא לרצח.

ניתן לראות בהנצחת רבין בחיים הציבוריים ובנוף הישראלי תגובת שרשרת לרצח. ההנצחה החלה כתגובה ספונטנית של הזדהות – עם ראש הממשלה שנרצח, עם המשפחה, עם העם האבל. היה בה שילוב של פיצוי – חיי נצח סמליים בתמורה לחיים הממשיים שקופדו – עם התרסה כנגד הרצח ונסיבותיו.

1 "רוני מילוא: אציע לקרוא לכיכר מלכי ישראל כיכר יצחק רבין", מעריב, 6 בנובמבר 1995, עמ' 2.

במובן זה ההנצחה הייתה בגדר תגובה אוטומטית שנוצקה בתבניות מסורתיות וסגורות של תרבות ההנצחה הישראלית. ההנצחה הייתה התלם שיש לפסוע בו. בחודשים הראשונים שלאחר רצח רבין ההנצחה ייצגה שילוב של שני גורמים: היא הייתה תגובה שבלונית שביטאה אובדן ואבל, אך גם נייר לקמוס של הליכה בתלם. ההנצחה הייתה לא רק בגדר כיבוד זכרו של יצחק רבין. היא הייתה גם הצהרה של השתייכות להסכמה הלאומית הרחבה על הוקעת הרצח בפרט והאלימות הפוליטית בכלל. במובן זה, ההנצחה שימשה כהכרזת נאמנות למשטר הדמוקרטי ולא דווקא הצהרת תמיכה במדיניות ממשלתו של יצחק רבין.

בשבועות ובמידה פחותה בחודשים שמיד לאחר הרצח ההנצחה הייתה במידה רבה ביטוי של האבל, אך עם חלוף הזמן ההנצחה מחליפה את האבל: האבל מתפוגג, אך ההנצחה – אם כממשות או כהחלטה שיש לממשה – נותרת, כעדות וכתיעוד לאבל, אך בלתי תלויה בו. גם ללוח הזמנים של ההנצחה יש חשיבות, כאשר לוח השנה היהודי ומסגרות הזמן שהוא קובע ממלאים תפקיד חשוב בניסוח היחסים בין אבל והנצחה: השבעה, השלושים ויום השנה.

ניתוח הממד הטמפורלי של ההנצחה מלמד כי עיקר פעילות ההנצחה – ברמה ההצהרתית אם לא דווקא בממשות – התחוללה בשבועות הראשונים שלאחר הרצח. כאן יש לציין תאריכים קבועים, כמו סיום השבעה או השלושים, שיש להם חשיבות ביציקתו של האבל במסגרות טקסיות יהודיות מסורתיות. בחודשים הראשונים שלאחר הרצח התמקדה ההנצחה במגזרים שונים של החברה ושל התרבות הישראלית. היבט אחד היה היבט המסחרי שבא לידי ביטוי במה ניתן לכנות "תעשיית הזיכרון" שנועדה לספק את הדרישה הציבורית למזכרות. לכאן שייכים ספרים במתכונת אלבומית שהוציאו הוצאות ספרים, כמו גם מוצרים גרפיים שונים שנועדו לצריכה פרטית. תעשיית הזיכרון – או יותר נכון: תעשיית המזכרות – ייצרה מוצרים שרכישתם אפשרה לאזרחים המעוניינים ליטול חלק פעיל במפעל הזיכרון הלאומי.

בקצה השני של הקשת נמצא את ההנצחה הממוסדת ברמה הלאומית. בראש הרשימה נמצא את קבורתו של רבין בטקס ממלכתי בהר הרצל, טקס אליו הגיעו עשרות מנהיגים מהעולם. מקומו המיוחד של רבין בין מנהיגי מדינת ישראל הקבורים בחלקת גדולי האומה התבטא במצבת הקבר שחרגה מהתבנית המקובלת בחלקת גדולי האומה. המצבה המיוחדת עוצבה על ידי האדריכל משה ספדי, שנבחר על ידי המשפחה. ייחודה בנוף המקומי הדגיש כי המדובר היה במקרה מיוחד.

מסגרת ותוכני ההנצחה הממלכתית נקבעו באופן חד־משמעי בהחלטה מס' 477 של ממשלת ישראל בישיבתה מיום 4 בפברואר 1996, וזאת, כפי שפורט, בהתאם לעקרונות להנצחת זכרם של נשיאי ישראל וראשי ממשלתה שאושרו בהחלטת הממשלה מס' 1505 מיום 27 בנובמבר 1988. יש לזכור כי הייתה זו ממשלת שמאל שבראשה עמד מר שמעון פרס. ההחלטה קבעה כי משרד החינוך יערוך פעילויות חינוכיות בבתי הספר ובמוסדות החינוך להעלאת זכרו של רבין. ארכיון המדינה נדרש לרכז את החומר התיעודי על פעילותו של יצחק רבין כשר וכראש ממשלה ולפרסם כך רשמי של נאומיו. כמו כן הוחלט להנפיק שטר כסף, בולים ומדליות.

מבחינת הממד הגאוגרפי של ההנצחה חשובות שלוש החלטות:
 — "לקרוא את מחנה המטכ"ל בתל אביב על שמו של יצחק רבין;
 — לקרוא לכביש "חוצה ישראל" (כביש מס' 6) על שמו של יצחק רבין.
 — לקרוא את מחלף כפר שמריהו על שמו של יצחק רבין.

בנוסף ההחלטה יש התייחסות מפורשת לכך ששתי ההנצחות האחרונות הן בבחינת חריג והם בניגוד להחלטת הממשלה מס' 132 מיום 20 באוקטובר 1972 הקובעת כי "לא יינתנו שמות לכבישים בינעירוניים והם יכוננו במיפוי כבעבר במספרים בלבד וכי לא יינתנו שמות אנשים לגשרים או אזורי תחבורה אחרים שמחוץ לאזורים עירוניים".

החלטת הממשלה בנושא ההנצחה השמית נתנה גושפנקה ממוסדת ברמה הלאומית לנוהג להנציח את שמו של יצחק רבין בשמות אתרים ומוסדות. למעשה, הדרישה להנציח את שמו של רבין בנוף הופיעה לאחר הרצח כתביעה מלמטה. בנוסף לגרפיטי בכיכר בתל אביב שכבר הוזכר, הופיע על מעקה הגשר במחלף כפר שמריהו שלט שהכריז על המקום כ"מחלף יצחק רבין". במודעה שפרסם בעיתונות קרא הפרסומאי יהודה אלעזר לציבור להצטרף אליו בקריאה להסב את שמו של כביש מס' 1, "משער הגיא בואכה ירושלים", ל"דרך יצחק רבין". כפי שהסבירה המודעה, "יצחק רבין לא היה איש של כיכרות אלא איש של דרך"; ההסבר לתביעה היה הקשר הביוגרפי של רבין למאבק הצבאי על ירושלים: רבין היה "פורץ הדרך ב־48" ו"משחרר ירושלים ב־67". בנימוק דומה השתמש יוסי שריד, השר לאיכות הסביבה, שהכריז ב־15 בנובמבר 1995 כי יער ירושלים כולו ייקרא על שם יצחק רבין, וזאת מכיוון "כי רבין הוא ולא אחר עמד בראש המערכה על הדרך לירושלים".²

2 דליה מזורי, "מנציחים את יצחק רבין", מעריב, 16 בנובמבר 1995, עמ' 12.

היוזמות הפרטיות של אזרחים מהשורה ושל חברי ממשלה שהכריזו על מפעלי הנצחה גם אם לא היו מוסמכים לכך היו ביטוי לדרישה הגורפת להנציח את רבין בנוף הישראלי. הם גם נתנו תוקף לתפיסה לפיה ההנצחה בנוף הייתה ראויה ונחוצה. בפועל, ההנצחה בנוף הייתה תוצר של פעילות מוסדית: היוזמות הפרטיות לא היו אלא הצעות בלבד, ביטוי של רחשי לב, ובד בבד גם ניסיון לקחת חלק פעיל בעיצוב מפת ההנצחה הלאומית. בפועל מפת ההנצחה נקבעה על ידי יוזמות הנצחה מוסדיות – בעיקר של רשויות מקומיות, שבסמכותן להנציח באמצעות שמות רחובות, כיכרות, שדרות ומוסדות חינוך,³ אך גם של גופים ציבוריים וחברות, כמו קופת חולים, חברת החשמל, בנק לאומי והקרן הקיימת לישראל.

לרשויות המקומיות נועד תפקיד מרכזי בקביעת נוף ההנצחה ליצחק רבין. פעילותן של הרשויות בנושא זה החלה בשבועות הראשונים שלאחר הרצח. רשויות רבות ערכו ישיבות אבל, במסגרתן נשאו דברים ראשי העיר וחברי המועצה. במהלכן של ישיבות אלה גם הוחלט על הנצחת רבין בנוף המקומי. במקרים מסוימים התקבלה ההחלטה לגבי אופי ההנצחה כבר בישיבת האבל; במקרים אחרים התקבלה החלטה עקרונית בלבד בדבר ההנצחה. מועצת עיריית שפרעם החליטה להעביר את הנושא לוועדת השמות כדי שזו תקבע את שם המוסד שינציח בשמו את זכרו של יצחק רבין. כבר ב־5 בנובמבר 1995 התכנסה ועדת השמות של עיריית יבנה והחליטה לקרוא לשכונה שתוקם בגן ראובן בשם "נאות רבין".⁴ ועדת השמות של עיריית נתניה החליטה להנציח את זכרו של ראש הממשלה המנוח באמצעות השם "קריית רבין" שבגבולותיה נכללו שכונת עמליה, מכללת נתניה ומשה"ב.⁵ עיריית מזכרת בתיה החליטה לקרוא לשכונת גני המושבה בשם "נאות יצחק רבין ז"ל".⁶

בישיבה מיוחדת שנערכה במלאת שבעה לרצח ראש הממשלה החליטה מועצת עיריית אילת על קריאת בית ספר חדש בשכונת שחמון על שמו של יצחק רבין.⁷ בישיבה מיוחדת שערכה מועצת עיריית באר שבע במלאת תום שבוע האבל דיווח ראש העיר, יצחק רגה, כי נערכה התייעצות מוקדמת עם חברי

3 יוצא מכלל זה היה בית הספר התיכון "תיכון חדש" בתל אביב שהיה מוסד פרטי. ההחלטה לקרוא את בית הספר ע"ש רבין הייתה של דירקטוריון בית הספר.

4 פרוטוקול ישיבת מועצת יבנה, נרשם ב־9 בנובמבר 1995.

5 המלצת הוועדה למתן שמות לרחובות ואתרים של נתניה אושרה בישיבת מועצת העיר ב־20 בנובמבר 1995, סעיף מס' 14.

6 מועצת מזכרת בתיה, ישיבה ב־19 בנובמבר 1995, סעיף 5.

7 מועצת עיריית אילת, ישיבה ב־12 בנובמבר 1995, עמ' 14.

ועדת השמות וראשי הסיעות המיוצגות במועצת העיר בנוגע להנצחת רבין.⁸ כפי שמסר לנאספים ולפרוטוקול, ההצעה המקורית שלו הייתה להסב את שמה של דרך הנשיאים – רחוב מרכזי בבאר שבע – לדרך יצחק רבין. בהמשך הופיעה הצעה אחרת שנראתה מתאימה יותר כי "היא יצאה כהצעת העם, רצון העם": "אנשים התרכזו בעצב ובאבל בכיכר העיר בעיר העתיקה, ואפילו שמו שלטנים של אהדה, שקראו למקום 'ככר יצחק רבין'". בהסבר שנתן ציין ראש העירייה כי מבחינה פורמלית הדבר ניתן לביצוע: "מותר לעשות זאת על פי החוק, כי לגבי רחובות או דרכים ישנן תקנות די מחמירות. לגבי כיכרות זה בסמכותנו". הפוליטיקה המקומית באה לידי ביטוי בדבריו של ראש האופוזיציה, אריה בר (נציג מפלגת העבודה), ששמח על כך שבניגוד לרושם שנוצר על ידי דברי ראש העירייה הרי שלא נערכה התייעצות מוקדמת איתו בנושא ההנצחה.⁹ בסיום דבריו הבהיר את עמדתו החיובית בנוגע להנצחה עצמה: "כמובן שאנחנו בעד ההנצחה ובעד להביא לכך ששמו של ראש הממשלה ושר הביטחון יונצח בבאר שבע".

בישיבה מיוחדת שערכה מועצת קריית עקרון לציון שבעה לרצח עלה נושא ההנצחה לדיון, כאשר השאלה שעמדה על הפרק לא הייתה האם יש להנציח – כאן, כמו ביישובים אחרים, הייתה הסכמה כללית – אלא כיצד להנציח.¹⁰ בדבריו דיווח ראש המועצה על לבטיו – האם לקרוא שכונה או "משהו כללי-ישובי, כמו רחובות מרכזיים או כניסות ליישוב".¹¹ הצעתו הייתה להסב את שמו של רחוב קיבוץ גלויות על שמו של יצחק רבין, בנימוק ש"הרחוב מוביל לכביש 411 שממנו נוסעים לירושלים, אין אדם מחובר שמחובר לירושלים כמו יצחק רבין. הוא נולד בה, נלחם בה והיה רמטכ"ל במלחמת ששת הימים בה אוחדה העיר". חבר מועצה הציע להסב את שמו של רחוב צדוק לוי על שמו של רבין, כי "זהו רחוב שמתפתח וראוי להיקרא על שמו".¹² ראש המועצה הסב את תשומת ליבו לכך שהרחוב קרוי על שמו של רב היישוב, ו"לכן לא ניתן לשנות". הצעה אחרת הייתה להסב את שמה של השכונה החדשה נאות הדרים ל"נאות רבין".¹³ במהלך הדיון התנגד חבר מועצה להסב את רחוב קיבוץ גלויות ל"רחוב יצחק רבין", וזאת "מהסיבה הפשוטה שקריית עקרון זה יישוב שהוכרז כקולט עלייה

8 מועצת עיריית באר שבע, ישיבה ב-12 בנובמבר 1995, עמ' 10.

9 מועצת עיריית באר שבע, ישיבה ב-12 בנובמבר 1995, עמ' 11-12.

10 מועצת קריית עקרון, ישיבה שלא מן המניין, 12 בנובמבר 1995.

11 שם, עמ' 3.

12 שם, שם.

13 שם, עמ' 4.

והדבר הממחיש ביותר את קיבוץ הגלויות הקיים ביישוב בין היתר זה גם רחוב קיבוץ גלויות.¹⁴ כדי שדבריו לא יובנו כאילו הוא מתנגד להנצחתו של רבין הוא הדגיש: "לא אגזים אם אטען שזה עלבון לסיים בזה את ההנצחה של איש ענק זה". מבחינתו היו שלוש אפשרויות להנצחה נאותה:

1. לקרוא לכביש 411 על שמו של רבין;
2. להסב את שמה של שכונת נוה עובד ל"שכונת רבין" וזאת מהטעם שהשם הקיים מנציח את החברה שבנתה את השכונה ב-1951 "ואין שום זיקה ערכית לשם זה".
3. להסב את שמו של היישוב כולו ל"קרית רבין" בנימוק ששמו של היישוב עדיין לא נקלט בפי התושבים ובפי זרים שמכנים את הישוב בשמות שונים כמו "עקיר", "עקרון" ולעיתים אף מזהים את היישוב עם המושבה השכנה מזכרת בתיה, שפעם קראו לה עקרון.

חברי מועצה שהופתעו מההצעה ביקשו שלא לחרוג מהמסגרת. חבר מועצה הזכיר כי שמו של מנחם בגין הונצח באמצעות קריאת שמו על גן ציבורי, ולכן יש לקרוא רחוב על שמו של רבין. בהצבעה שנערכה אושרה פה אחד ההצעה להסב את רחוב קיבוץ גלויות ל"שדרות יצחק רבין".¹⁵

ועדת השמות של עיריית אשקלון החליטה בינואר 1996 לקרוא לרחוב מס' 4 על שמו של יצחק רבין.¹⁶ הטקס החגיגי במהלכו נקראה השדרה העורקית, היא "כביש חוצה אשקלון", על שמו של יצחק רבין נערך לציון יום השנה הראשון לרצח, ב-6 בנובמבר 1996. על חשיבות ההנצחה במרקם העירוני ניתן ללמוד מכך ששמו של רבין ניתן לשדרה נופית מטופחת ורחבה (שלושה נתיבים בכל כיוון) החוצה את אשקלון מצפון לדרום לאורך 6 ק"מ, אליה מתחברות כל שכונות העיר. בין המשתתפים בטקס היו ראש העירייה ונכבדיה, ביניהם נציגי מועצת הפועלים, מאות מתושבי העיר ותלמידי בתי הספר. את משפחת רבין ייצג יובל רבין, בנו של ראש הממשלה. בדבריו הכריז ראש העירייה כי "מועצת העיר החליטה פה אחד על הנצחת זכרו של יצחק רבין באזור חדש ומתפתח, המסמל התחדשות וצמיחה, תקווה ומבט לאופק העתיד, כחזונו של יצחק רבין".¹⁷

14 שם, שם.

15 החלטה מס' 73/8, שם, עמ' 5.

16 ועדת השמות של עיריית אשקלון, ישיבה ב-1 בינואר 1996, החלטה 1.8.

17 "טקס הכרזת שדרות יצחק רבין באשקלון", הודעה של עיריית אשקלון, 11 בנובמבר 1996.

ישיבת האבל המיוחדת של מועצת עיריית חיפה לזכרו של ראש הממשלה יצחק רבין נערכה ב־5 בנובמבר 1995, אך את דפוס ההנצחה בעיר קבעה ועדה מיוחדת שמונתה לקבוע את דפוסי הנצחת רבין בעיר. בוועדה היו חברים ראש העירייה עמרם מצנע, סגניו ויו"ר ועדת השמות. בדיון בוועדה שנערך ב־29 בינואר 1996 הסביר מצנע כי פרק הזמן שחלף מאז הרצח (כשלושה חודשים) אפשר יצירת פרספקטיבה מתאימה.¹⁸ בהצעות שהגיעו מתושבי העיר בנוגע להנצחתו הראויה של רבין הייתה החלפת שמותיהם של שכונות, בהן הדר הכרמל, ורדיה וכרמליה, קריאת צירי דרכים וכבישים, שינוי שמות רחובות והנצחה במרכזי תרבות וגנים ציבוריים. ההחלטה שהתקבלה פה אחד הייתה להנציח את זכרו של רבין בשמה של קריית הממשלה המוקמת בעיר התחתית, שאת אבן הפינה שלה הניח ראש הממשלה בעת ביקורו בחיפה ב־13 ביוני 1994.

בעוד ההנצחות שיזמו יישובים היו על פי החלטותיהם של נציגי הציבור הנבחרים, ההנצחות שיזמו גופים ציבוריים וחברות ממשלתיות היו תוצאה של החלטה שהתקבלה בגופים ממונים, כמו הדירקטוריון או ההנהלה. הדירקטוריון של בנק לאומי – בנק שבבעלות המדינה – החליט בישיבתו ב־29 בנובמבר 1995 לקרוא על שם יצחק רבין את קריית השירות של הבנק שתוקם בלוד: "קריית שירותים של בנק לאומי (קש"ב) ע"ש יצחק רבין".¹⁹ בתחילת דצמבר 1995 החליטה חברת בזק – גם היא חברה ממשלתית – להנפיק כרטיס טלכרט הנושא את דיוקנו של יצחק רבין עם הסיסמה "לא לאלימות".²⁰

מבין הנצחות אלה בולטות שתיים שהיו כרוכות בהסבת שמם של אתרים. ב־16 בנובמבר החליט דירקטוריון חברת החשמל לקרוא "לאתר הכוח בחדרה ע"ש ראש הממשלה המנוח, מר יצחק רבין".²¹ את ההצעה העלה מר חנוך מילוא, סגן ראש עיריית פתח תקווה, והיא התקבלה בהימנעות שני חברי דירקטוריון. ב־15 בנובמבר החליט דירקטוריון קופת חולים לקרוא למרכז הרפואי המאוחד בפתח תקווה "מרכז רפואי רבין".²² המרכז איגד שלושה אגפים: את בית החולים בילינסון, את בית החולים השרון ואת מרפאות החוץ של בית החולים השרון שנקראו על שמה של גולדה מאיר. כל אחת מיחידות אלה הפכה כך לאגף של "המרכז הרפואי רבין".

18 סיכום דיון, הוועדה להנצחת יצחק רבין ו"ל של עיריית חיפה, ישיבה ב־29 בינואר 1996.

19 דירקטוריון בנק לאומי, ישיבה ב־29 בנובמבר 1995.

20 מודעה, מעריב, 4 בדצמבר 1995.

21 הדירקטוריון של חברת החשמל, ישיבה ב־16 בנובמבר 1995.

22 דליה מזורי, "מנציחים את יצחק רבין", מעריב, 16 בנובמבר 1995, עמ' 12.

ברמה המיידית ההכרזה על ההנצחה הייתה ביטוי של אחריות חברתית ושל מחויבות להסכמה הלאומית. פרסום ההחלטה בכלי התקשורת הייתה בבחינת פרסומת חינוך ששכרה התדמיתי בצידה. מעבר למחויבות הרעיונית של יוזמי ומקדמי ההנצחה והמסר התדמיתי לציבור הרחב יש לזכור כי להחלטה להנציח היה ערך מוסף גם בגלל התלות של חברות וגופים אלה במדיניות הממשלה. אלא שבניגוד להנצחות של הרשויות המקומיות, פעילות ההנצחה של חברת החשמל ושל קופת החולים הכללית נתקלה בהתנגדות ובביקורת ציבורית, ומה שאמור היה להיות ביטוי להסכמה לאומית נעשה לנושא במחלוקת ציבורית. המחלוקת נסובה לא על עצם ההנצחה, אלא על כך שהנצחתו של רבין החליפה הנצחות קיימות, ובכך פגעה בזכרם של המונצחים שהורדו בדרגה עקב כך.

קרוב משפחה של משה בילינסון הביע תמיהה וכעס: "אני מגנה את ההחלטה להחליף את שם בית החולים בילינסון לשם מרכז רבין".²³ הוא הדגיש כי ההתנגדות לא הייתה להנצחת רבין אלא לעובדה שזו נעשתה "על חשבון" משה בילינסון. בתגובה הודיעה הנהלת קופת חולים כי הנצחת רבין לא באה על חשבון בילינסון, וכי השם "מרכז רבין" הוא שמו של גוף חדש, המורכב משני בתי חולים ששמותיהם נשארו בתוקף.

החלטתה של חברת החשמל לקרוא לתחנת הכוח בחדרה "אורות רבין" ע"ש רבין נתקלה בהתנגדות משפחתו של דוד שיפמן, שעל שמו נקראה תחנת הכוח ב-1982 "מאור דוד". המשפחה אף פנתה לבית המשפט בבקשה להוציא צו מניעה זמני נגד הסבת השם בטענה כי החלטת חברת החשמל פירושה פגיעה בכבוד המת ובמוקירי זכרו. לטענת העותרים, היה זה "מעשה מקומם הנוגד את השכל הישר ואת ערכי הצדק הטבעי".²⁴

התחושה כי מדובר היה במעשה לא תקין לא הייתה רק נחלת נציגי המשפחות שהנצחת יקיריהן הורדה בדרגה. במאמר בעיתון הארץ בשלהי דצמבר 1995 כתב אמנון דנקנר בנימה ביקורתית על מפעל הנצחת יצחק רבין.²⁵ בפתח הדברים הייתה התייחסות ספציפית לבית החולים ולתחנת הכוח ולעובדה שמדובר היה בהסבת שם, דבר שהוא בעייתי בגלל "שזה משמיט את הקרקע מתחת תחושת ההמשכיות והיציבות שהיא דבר חשוב בחיים". לפרשנותו של אמנון דנקנר, "יש משהו קדחתני וולגרי במרוץ הזה להנצחה". הוא סייג דבריו בטענה שאין

23 מ' מלאך, "משפחת בילינסון מתנגדת לשנות את שם ביה"ח ל'רבין'", מה בפתח, 30 בנובמבר 1995.

24 דורית גבאי, "בקשה לבית המשפט: למנוע מלקרוא לתחנת כוח על שם רבין", מעריב, 18 בדצמבר 1995.

25 אמנון דנקנר, "היה בילינסון?", מוסף הארץ, 22 בדצמבר 1995, עמ' 8.

בביקורתו "שום דבר אנטי־רביני או אנטי־זכרו", אך מעבר לכך טען כנגד מה שמבחינתו היה אינפלציה של הנצחה וזילות הזיכרון:

זה עניין של תרבות. מנהיגים חשובים ראויים ששמן ייחקק באיזשהו מקום מרכזי, אבל האינפלציה של הנצחה מוזילה את העניין ומשבשת הרגלים ישנים שהם חלק מנוף חיינו ומעלימה שמות עם פטינה שנותנים הרגשה נעימה של קביעות... השמות ביילינסון ושיפמן ועוד רבים שיש בוודאי תוכניות לשנותם עכשיו יכולים להישאר. יש מקום לכולם, יש כבישים חדשים, רחובות חדשים, שכונות חדשות, החיים מתפתחים. לא צריך ללכת אחורה עם מחק גדול ביד.

*

במלאת שנה לרצח, ובהתאם להחלטת הממשלה מפברואר '96, הוסב שמו של מחנה מטכ"ל (מחנה מטכ"ל 128) ל"מחנה רבין".²⁶ בחודשים הראשונים שלאחר הרצח ההיבט הפוליטי של ההנצחה נדחק אל מתחת לפני השטח. הדבר ניכר גם בכך שהאבל וההנצחה נתפסו כביטוי של הסכמה לאומית שבבסיסה הייתה ההתנגדות לאלימות פוליטית שהייתה מעבר למחלוקות העמוקות בין השמאל והימין. ההיבט הפוליטי של מפעל ההנצחה נעשה גלוי ומוחצן לאחר הבחירות שנערכו במאי 1996, בהן הפסיד השמאל ונבחרה ממשלה ימנית בראשות בנימין נתניהו. בשלב זה של ההיסטוריה הפוליטית הישראלית, המאבק על זיכרון רבין ומורשתו היה חזית במאבק של השמאל ושל מחנה השלום נגד ממשלת הימין ומדיניותה.

בתקופת ממשלת נתניהו היה נושא ההנצחה סעיף בסדר היום של השמאל הישראלי, באמצעותו ניתן היה להזכיר לא רק את הרצח עצמו אלא גם את מה שמבחינת השמאל היה האחריות של הימין לרצח, שהביטוי המובהק שלה היה ב"הסתה" נגד רבין ומדיניות השלום שקידם והוביל. מעבר לכך, המאבק על הזיכרון היה גם המאבק על חזון השלום שייצג וקידם רבין: "זכרו של רבין והנצחתו הם זכרו והנצחתו של תהליך השלום", כפי שכתבה העיתונאית מיכל קפרא.²⁷ לטענתה, מעבר להנצחה המוחשית של יצחק רבין התחולל תהליך של השכחה – השכחת "התקווה שהייתה, של האופטימיות". חטאה של ממשלת

²⁶ ארו רותם, "הסבת שמו של מחנה מטכ"ל ל'מחנה רבין'", מעריב, 5 בנובמבר 1996, עמ' 20-21.

²⁷ מיכל קפרא, "מלאכת ההשכחה", מעריב, 26 במאי 1998, עמ' 7.

הימין, שלא הייתה מחויבת לחזון השלום שייצג רבין, היה בכך שלאף אחד מחבריה "אין עניין לעודד זיכרונות מסוג זה". לטענתה של מיכל קפרא, בעידודה של ממשלת נתניהו הפך "זכר רבין לעניין פוליטי, מחנאי", ולא כפי שראוי היה להיות – חלק מהזיכרון הקולקטיבי של החברה, וזאת בהתאם לפרשנות השמאלית של מורשת רבין המנוסחת במונחי המחויבות לתהליך השלום.

אל מול הרטוריקה התוקפת את הימין כמי שעוסק בהשכחת מורשתו של רבין יש לשים לב שבשלב זה של מפעל ההנצחה לרבין גם נקבעו מסגרות ממלכתיות ורשמיות להנצחה. בקיץ 1997 החליטה הכנסת על קביעת יום הרצח כיום זיכרון ממלכתי.²⁸ ב-1997 החליטה הכנסת גם על הקמתו של מרכז רבין כמוסד האחראי על שימור המורשת והזיכרון של יצחק רבין. בין ההשלכות החשובות שהיו להקמת מרכז רבין הייתה גם מיסוד היחסים בין המשפחה ובין הפעילות לשימור והפצת מורשת רבין והנצחתו.

הנצחת רבין בירושלים היא דוגמה לאופן שבו שאלת ההנצחה נעשתה לנושא פוליטי. במרכז הוויכוח עמדה השאלה מה צריכה להיות ההנצחה הראויה לרבין בירושלים, כאשר מעמדה של ירושלים כבירה הנשלטת על ידי הימין העניק למחלוקת הד ציבורי שחרג מההיבט המקומי בלבד. התביעה של השמאל שבאופוזיציה העירונית הייתה להסב את שמה של כיכר ציון לכיכר רבין. הבחירה באתר זה הייתה רוויה בסמליות, כיוון ששם נערכו בחודשים שלפני הרצח הפגנות ענק של הימין נגד רבין ומדיניותו. כפי שהסביר במכתב שכתב נציג מרצ במועצת העיר לראש העיר, הבחירה בכיכר זאת נעשתה "משום שבכיכר זו הגיעה ההסתה נגד ראש הממשלה לשיא".²⁹ ולהסבת שם מסיבה זו היה תקדים: "כשם שמקום הרצח שונה מכיכר מלכי ישראל לכיכר רבין".

הסבת השם הייתה אמורה להיות ביטוי של ניצחון בזירה הסמלית, אך דווקא המטען הסמלי של המקום המסוים עשה את ההנצחה לנושא טעון במיוחד מבחינה פוליטית. בשלהי אוקטובר 1997 נקטעה ישיבה של מועצת העיר ירושלים לאחר שראש העיר, אהוד אולמרט, התנגד להצעה של חברת מועצה מהאופוזיציה לשנות את שמה של כיכר ציון לכיכר רבין.³⁰ לאחר שהסביר כי הוא פועל להנצחה ראויה בתיאום עם המשפחה נקראו לעברו של ראש העירייה קריאות גנאי, מה שהביא להפסקת הישיבה.

28 שרה פרידמן, "יום הרצח של יצחק רבין יהפוך ליום זיכרון ממלכתי", מעריב, 3 ביולי 1997, עמ' 15.

29 נדב שרגאי, "המשטרה מנעה הקמת אנדרטה לזכר רבין", הארץ, 4 בנובמבר 1997, עמ' א3.
30 "אולמרט מתנגד לשנות שמה של כיכר ציון ל'כיכר רבין'", מעריב, 31 באוקטובר 1997, עמ' 7.

ימים ספורים אחר כך סיכלה המשטרה ניסיון של פעילי שמאל, ביניהם ח"כ איתן כבל (עבודה) להציב בכיכר ציון אנדרטת זיכרון לזכרו של יצחק רבין.³¹ חברי הקבוצה הגיעו לאתר לפנות בוקר במשאית ועליה סלע עם הכתובת "כיכר רבין", בתוספת תאריכי לידתו והירצחו של רבין. לטענת חברי הקבוצה, מטרת הפעולה הייתה "לעזור לראש העיר לקבל את ההחלטה להנציח את רבין בבירת המדינה". הייתה זו הפגנה שנשאה אופי של מיצג שתוצאותיה היו ברורות מראש. הרווח היה בחשיפה התקשורתית ובבמה שניתנה לנציגי השמאל לתקוף את ראש העירייה כמי שאינו עושה דיו להנצחת זכרו של רבין בעיר שבראשה הוא עומד. המשטרה מנעה את הצבת האנדרטה. תגובת העירייה העידה כי היא נמצאה במגננה. דובר העיר מנה את פעולות ההנצחה של עיריית ירושלים, שכללו מתן אזרחות כבוד לרבין שבועות ספורים לאחר הרצח, קריאת הפעמון היפני ליד גן סאקר על שמו של רבין והקדשת פסל של הפסל רוי ליכטנשטיין, שהוצב בגן דניאל בקריית העירייה שבכיכר ספרא, לזכרו של רבין.

עבור ראש העיר, ההנצחה הנאותה לרבין הייתה קריאת כביש המע"ר העובר בקריית הממשלה על שמו של רבין, וזאת בתמיכתה של הגב' לאה רבין. יו"ר ועדת השמות העירונית, נציג דגל התורה החרדית, סירב לדון בנושא בישיבת הוועדה שכוונסה לצורך זה. סירובו נבע מכעסו על כך שראש העירייה סירב להתייעץ איתו בנושא, כך שלא היה מדובר בהחלטה על רקע אידאולוגי או רעיוני, אם כי לפי כותרת הידיעה במקומון ירושלמי, "החרדים לא רוצים רחוב על שם רבין בעיר".³² רק לאחר שהתעוררה מהומה בישיבה עלה הנושא לדיון. ההחלטה לקרוא את הרחוב על שמו של רבין התקבלה בהימנעות נציגי הסיעות החרדיות.

כשבועיים אחר כך, ב־24 במאי 1998, נחנך הרחוב על שמו של יצחק רבין בבירה. האירוע נערך ביום המציין את יום שחרור ירושלים. בטקס נכחו ראש העירייה ונציגי מפלגת העבודה אהוד ברק ואופיר פינס. בדבריה טענה לאה רבין באירוניה שיתכן שקשיי התנועה בעיר הם שגרמו לכך שנציגי הממשלה לא נכחו בטקס. עבור העיתונאית מיכל קפרא, הממדים הצנועים של הטקס, והעובדה שאף אחד משרי הממשלה לא הגיע, הייתה ההוכחה לכך שממשלת נתניהו עסוקה הייתה ב"מלאכת השכחה".

סכסוך אחר בנוגע להנצחה התגלע חודשים ספורים מאוחר יותר בנתניה.³³ כזכור, לאחר הרצח החליטה עיריית נתניה להנציח את זכרו של ראש הממשלה

31 נדב שרגאי, "המשטרה מנעה הקמת אנדרטה לזכר רבין", הארץ, 4 בנובמבר 1997, עמ' א3.

32 אייל הראובני, "החרדים לא רוצים רחוב על שם רבין בעיר", קול העיר, 8 במאי 1998.

33 אורון מאירי, "עיריית נתניה החליטה להפוך חלק מקריית-רבין ל"שכונת זבולון המר", ידיעות אחרונות, 18 באוקטובר 1998, עמ' 10.

המנוח באמצעות השם "קריית רבין". בקיץ 1998 עלתה בוועדת השמות העירונית הצעה ביוזמת המפד"ל לקרוא לחלקה המערבי של השכונה, שאוכלוסייתו ברובה הייתה שייכת לציבור הדתי-לאומי, על שמו של זבולון המר. ההצעה נדחתה, אך הועלתה מאוחר יותר שוב לדיון, ואז התקבלה. למרות שמועצת העיר לא אישרה עדיין את ההחלטה ערכה החברה שבנתה את השכונה טקס חגיגי לכבוד קריאתה על שמו של זבולון המר. בין המזומנים לטקס היו מנהיגי המפד"ל, הרב הראשי לישראל ונשיא המדינה, עזר ויצמן.

ההליך עורר תגובות חריפות בצד השמאלי של המפה הפוליטית. אפי הושעיה, ח"כ מטעם מפלגת העבודה ותושב נתניה הודיע ש"הצורה שבה פעלו אנשי העירייה הייתה בסגנון סלאח שבת³⁴". לגרסתו, מה שקרה היה שהעירייה סברה "שאינ עוד צורך להנציח את רבין, וחשוב יותר להנציח את המר". הוא גם הוסיף כי בכוונתו להעלות את הנושא לדיון בכנסת כדי שלא ייפגע זכרו של רבין. ראש סיעת המפד"ל הגיב וטען כי לא הייתה כל כוונה לפגוע ברבין: "חשבנו שיהיה זה נכון לקרוא לשכונה בתוך קריית רבין ע"ש סגן ראש הממשלה זבולון המר". הוא הביע את פליאתו על כך שוועדת השמות החליטה "לקבוע גבול בין קריית רבין לשכונת זבולון". מבחינתו של יובל רבין, ההחלטה שנעשתה סמוך ליום השנה לרצח "מהווה סכנה ליצירת טשטוש והכחשה על מה שקרה לאבי".

בשלב זה, ההיסטוריה של ההנצחה התבטאה בעיקר במימוש הנצחות שהוכרזו בשבוע או בשבועות הראשונים שלאחר הרצח. ב-4 באפריל 1999 נערך בגבעתיים טקס הסבת שמה של דרך הגבורה לדרך רבין. העיתונות הארצית לא דיווחה על האירוע. גם העובדה שמדובר היה בהסבת שם לא עוררה התנגדות פומבית, אולי בגלל העובדה שהמדובר היה בהחלפת שם בעל משמעות מופשטת – ה"גבורה".

*

נושא הנצחת רבין שב ועלה לסדר היום הציבורי בקיץ 2005. ב-9 בספטמבר נערך טקס חגיגי של הנחת אבן הפינה ליישוב חדש, צור יצחק, הממוקם על קו התפר בשרון. היישוב נועד בשלב הראשון להכיל 2,350 יחידות דיור. השכונה הראשונה שהוחל בהקמתה כללה 350 יחידות דיור. קודם לכן היו שני ניסיונות להקים יישובים חדשים על שמו של רבין. בדצמבר 1995 התפרסמה ידיעה על

34 שם, שם.

הכוונה להקים יישוב בדרום הארץ שייקרא על שמו של רבין.³⁵ לפי הידיעה, היישוב שעתיד היה להיות מוקם בתחום המועצה האזורית יואב עתיד היה להיות "היישוב הראשון בישראל שייקרא על שם ראש הממשלה שנרצח". יישוב זה לא הוקם מעולם. יישוב אחר, שגם הוא לא הוקם, תוכנן במועצה האזורית גליל תחתון. במועצה ביקשו להקים יישוב בשם גבעת רבין, וכך לציין את הקשר העמוק שתושבי האזור חשים לראש הממשלה שלמד בנעוריו בבית הספר החקלאי כדורי. הכוונה הייתה להקים את היישוב בשטח יער בית קשת, אבל התנגדויות שהגישו גופים ירוקים למוסדות התכנון מנעו את אישור התוכנית.

תוספת משמעותית להנצחתו של רבין בנוף הישראלי הייתה מימוש ההחלטה לקרוא לכביש מס' 6 על שמו של יצחק רבין. ההחלטה התקבלה על ידי הממשלה בפברואר 1996, בשלב שכביש האגרה הראשון בישראל עדיין לא נבנה. במרוצת השנים ניסה חתנו של יצחק רבין, אבי פילוסוף, לשכנע את הגורמים האחראיים לממש את ההחלטה. ביוני 2004 עתרה עמותת מרכז רבין לבג"צ בדרישה לחייב את ראש הממשלה, שרי האוצר והתחבורה וחברת כביש חוצה ישראל ליישם לאלתר את החלטת הממשלה.³⁶ בעתירה נטען כי "העובדה שלאורך כל הביש אין ולו שלט אחד המתייחס לכביש כ'דרך יצחק רבין' מהווה הפרה של חוק הנצחת זכרם של נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה... אין להשלים עם מציאות שבה ככל שמתרחקים מליל הרצח של ראש הממשלה, פוחתת כביכול חשיבות הנצחתו".

מנכ"ל מרכז רבין זימן לדיונים את משרד התחבורה והחברה הזכיינית. בשלב זה התברר כי אבן הנגף העיקרית במימוש ההחלטה היה כספי: העלות הכרוכה בשילוט החדש ובהדפסת המסמכים הנושאים את השם. בשלהי אוגוסט 2005 התפרסמו פרטי הפשרה שהושגה מחוץ לכותלי בית המשפט:³⁷ שמו של הכביש ישונה ל"כביש 6 ע"ש יצחק רבין". שמו של יצחק רבין יודפס על הודעות התשלום הנשלחות למשתמשים בכביש, במפות ובעלוני הפרסום שמפיצה חברת "דרך ארץ"; השם גם יופיע על 14 שלטים בכניסות וביציאות מהכביש, בעוד שאר השלטים יישארו כפי שהם.

בתגובה להחלטה כתב נחום ברנע מאמר רווי אירוניה בידיעות אחרונות ובו ביקורת על ההליך ועל ההחלטה.³⁸ בפתחת מאמרו קבע ברנע כי "הדרך לגיהנום

35 אלי בזהדנה, "יישוב חדש בדרום ייקרא על-שם רבין", מעריב, 14 בדצמבר 1995.

36 מיכל גולדברג, "תובעים לקרוא כביש 6 ע"ש רבין", ידיעות אחרונות, 19 ביוני 2004.

37 שמואל מיטלמן, "כביש 6 יהפוך ל'דרך יצחק רבין'", מעריב, 29 באוגוסט 2005.

38 נחום ברנע, "כביש חוצה רבין", ידיעות אחרונות, 29 באוגוסט 2005.

רצופה כוונות טובות", ובכך קבע את עמדתו כלפי ההנצחה הספציפית וממדי ההנצחה בכלל. ברנע קבע כי מפעל ההנצחה היה "הדרך של החברה הישראלית לתת פורקן להרגשת האשם, לטראומה, לזעם הנורא שאחז בכולם". הוא הצביע על "מעשים שראוי להתחרט עליהם", כמו שינוי שמם של בית החולים בילינסון ושל תחנת הכוח בחדרה:

רק במדינות בולשביקיות מחליפים שמות של רחובות ואתרים על פי רוחו המתחלפת של השלטון. שם צריך לכבד, גם אם נשכח מלב, גם אם השם רבין חביב וחשוב הרבה יותר, גם אם הטראומה על הרצח כבדה מנשוא.

עבור נחום ברנע, ההתעקשות על קריאת כביש חוצה ישראל על שמו של רבין הייתה מגוחכת וממדי ההנצחה היו בעייתיים:

עכשיו, כשלבין יש לא רק מאוזוליאום משלו, בית חולים, תחנת חשמל ומאות בתי ספר, גני ילדים, פארקים לאומיים ועירוניים, רחובות וכיכרות, אלא יש לו גם כביש אגרה, הדמוקרטיה הישראלית מסודרת.

אחרית דבר

כהליך של הנצחה, שילוב שמו של רבין בנוף הישראלי היה היבט של ההתמודדות של החברה הישראלית עם רצח ראש הממשלה. ההכרזה על הנצחת שמו של רבין הייתה להליך שגרתי בשבועות שמיד לאחר הרצח, דבר שמשמעותו הייתה תגובה מקומית למה שנתפס כצורך לאומי להנציה. במובן זה ההנצחה ביטאה תחושות אותנטיות של אובדן ואבל, אך גם היענות ללחץ ליישר קו עם מה שנתפס כתקין פוליטי ואידאולוגי. ההנצחה לא ביטאה דווקא הזדהות פוליטית עם תהליך השלום או עם מורשת רבין, אלא הגדירה מכנה משותף שנוסח במונחי השמירה על כללי המשחק הדמוקרטי והגינוי המוחלט לאלים פוליטית. בשלב מאוחר יותר, ובמיוחד לאחר בחירות 1996 ועלייתה לשלטון של ממשלת ימין-דתיים, ההיבט הפוליטי של ההנצחה נעשה בולט בשיח ההנצחה. בשלב זה, המחויבות להנציה את יצחק רבין הוגדרה על ידי נציגי השמאל בפוליטיקה ובתקשורת במונחים של מחויבות שאי-היענות לה הייתה בגדר פגיעה בזכרו של

ראש הממשלה שנרצח וסימן לנטישת מורשת רבין, מורשת שמבחינת השמאל הייתה מזוהה עם תהליך השלום. בהקשר זה, אי-הנצחה פירושה היה השכחה מכוונת כאשר ההתייחסות להנצחה הראויה – או להיעדרה – הייתה בגדר טיעון פוליטי.

מעבר למשמעות התרבותית והפוליטית של הליך ההנצחה כביטוי של מחויבות לזיכרון ולמורשת, כבר בשלב מוקדם עלתה לדיון ציבורי השאלה מהי הנצחה ראויה ומה הם גבולות ההנצחה. בהקשר זה נודעת חשיבות לדברים שכתב אמנון דנקנר בדצמבר 1995 נגד הסבת שמם של בית החולים בילינסון ותחנת הכוח בחדרה בתור דבר שאינו מכובד ואינו ראוי. הטענה לא הייתה נגד הצורך להנציח, אלא נגד מה שנתפס כפעילות אופיינית למשטרים טוטליטריים, שבהם הסבת שמות רחובות ומוסדות היא חלק ממחיקת ההיסטוריה המוגדרת כלא-תקינה אידאולוגית.

מבחינת מי שסבור כי הנצחה יעילה פירושה פרישה מרבית של הנושא המונצח בנוף הרי שהנצחת רבין בנוף הישראלי הייתה אכן בגדר הצלחה. אך ריבוי ההנצחה הביא גם לתחושה גוברת של אי-נוחות כלפי מה שנראה כהגזמה. הדבר בא לידי ביטוי ברור בדברים שכתב העיתונאי נחום ברנע באוגוסט 2005 בעקבות קריאת שמו של כביש חוצה ישראל על שמו של יצחק רבין. כמו במקרה של הסבת שמות קיימים, גם כאן לא היה מדובר באי-הסכמה לצורך להנציח ואפילו לא בהתנגדות אידאולוגית, אלא כלפי האיק, כשבמקרה זה נתפס הריבוי לא כיתרון אלא כהגזמה המטילה את צילה על מפעל ההנצחה כולו.

הנצחת שמו של רבין הייתה פעילות ממסדית: ההחלטה וביצועה היו בידי נבחרי ונציגי ציבור, כאשר הפרשנות שסיפקו פוליטיקאים ואנשי תקשורת הייתה גם היא חלק מהמגזר הממסדי של השיח הציבורי. יחסו של הציבור הרחב להנצחה דורש מחקר נפרד, אך גם ללא מחקר שכזה ניתן ללמוד על עמדות רווחות מתגובות למאמרים שהופיעו בעיתונות המקוונת שעסקה בהיבטים שונים של מפעל ההנצחה.

ניתוח ראשוני של התגובות שהתפרסמו בעיתונות המקוונת (ואלה אינן מייצגות סטטיסטית את הציבור הישראלי) מלמד על שתי עמדות בסיסיות. יש לציין כי תגובות אלה התפרסמו למאמרים שעסקו באופן ישיר בהנצחת רבין ובשאלה האם הייתה הגזמה בכך. תגובות רבות ביטאו את ההשקפה שהנצחת רבין חרגה מגבולות הראוי. אחד המגיבים ראה במפעל ההנצחה "מזימה שיווקית" של משפחת רבין:

משרד הפרסום של משפחת רבין הצליח להחדיר את המותג טוב טוב לקידום צורכיהם האישיים. אני מצטער על הרצח, אבל משהו צריך להסביר להם שרבין זה לא יוגורט או מכונית שצריך לפמפם לנו.

מגיב אחר התייחס לרושם השלילי של ריבוי ההנצחה:

ללא שום קשר למה היה ומה עשה האיש הזה, המדינה ירדה מהפסים. סטאלין בוודאי מתהפך בקברו מקנאה.

הדיון שנפתח במלאת עשור לרצח בשאלת ההנצחה הראויה סיפק הזדמנות להביע התנגדות לממדי ההנצחה. גישה זאת באה לידי ביטוי ברור בדברים הבאים:

יום זיכרון – אני תומך, טקסים – אני מבין, תוכנית לימוד על האיש ופועלו – אני מקבל. מגדלי רבין, נאות רבין, פארק רבין, פיצוץ רבין, פלאפל רבין, קפה רבין, סרטים המספרים על בלוריתו המתנפנת ועל דילוגיו בשדות החיטה... אנחנו נראים פשוט מגוחכים...

תומכי ההנצחה, לעומת זאת, הדגישו כי הרצח היה אירוע יוצא דופן, מה שמסביר מדוע ממדי ההנצחה היו כפי שהיו: "מה רציתם שיקרה? האם בכל יום נרצח רוה"מ? בוודאי שיהיה ניסיון להנציחו ככל שניתן". בעוד שבשלבם מוקדמים של מפעל ההנצחה נתפסה הביקורת על אופי וממדי ההנצחה ככפירה בעיקר וצריך היה לסייג כל ביקורת בטענה שאין המדובר בטיעון פוליטי, הרי שעשר שנים לאחר הרצח נעשתה הגישה הביקורתית לחלק בלתי נפרד מהדיון בהנצחה. הביקורת הלגיטימית מתמקדת בממדי ההנצחה ולא בשאלה האם יש להנציח את רבין. שאלת מורשת רבין היא בשולי הדיון, כאשר ההסכמה הרחבה, שהתגבשה מיד הרצח, היא שרצח ראש הממשלה הוא שמקנה להנצחה את ערכה וחשיבותה. אך חשוב להיווכח כי יש הגורסים שההנצחה מבטאת לא רק את הנסיבות המיוחדות של רצח ראש הממשלה, אלא גם נותנת ביטוי נאות לחשיבותו של רבין בהיסטוריה הישראלית. כפי שכתב אחד המגיבים, "רבין הוא גיבור ישראל! כל הנצחה במקומה". עשר שנים לאחר רצח ראש הממשלה, המחלוקת שנתפסה כלגיטימית בנוגע להנצחתו של רבין בנוף הישראלי התמקדה בשאלה כמה מקום ראוי היה להקצות להנצחה.

פרק 12

על המפה: טיול בארץ

"אנו באנו ארצה לבנות ולהיבנות בה". משימה מרכזית של הציונות המודרנית הייתה הפיכתה של ארץ-ישראל ממשאת נפש, הקיימת בזיכרון היסטורי בליטורגיה הדתית, למולדת של ממש, הקיימת כטריטוריה של ההתיישבות עברית. הפעילות הציונית כוונה ליצירת מולדת עברית. בנוסף למפעל ההתיישבות, שהיה היבט מכריע של הציונות המעשית, נכלל בה גם העיצוב התרבותי של ארץ-ישראל כמולדת, וזאת במונחים של סמלים ודימויים, מיתוסים ופואטיקה של נופים ומקומות. פרק זה מוקדש למשחקי הלוח "טיול בארץ" שיצר בנימין צבי ברלוי (1894-1964).¹ ברלוי יצר בתקופת היישוב ובשנים הראשונות למדינת ישראל מאות משחקים לילדים ששילבו חינוך ציוני בחוויית המשחק. בין משחקי הלוח הפופולריים שיצר, "הטיול בארץ" היה אמצעי ללימוד הגאוגרפיה של ארץ-ישראל ומפת ההתיישבות הציונית.

הטיול כידיעת הארץ

"טיול בארץ" אינו רק משחק לוח לילדים. הוא שייך לעיצוב התרבותי של "ארץ" כמולדת עברית. הדבר בא לידי ביטוי כבר בצירוף המילים טיול וארץ. לאוזניים עכשוויות נשמעת המילה מולדת מלאת פאתוס, אך לא כך היו פני

1 פרק זה הופיע בקטלוג לתערוכה טיול בארץ: משחקים מחנותו של מר ברלוי שאצר דוד טרטקובר במוזיאון ארץ-ישראל בתל אביב בסתיו-חורף תשנ"ט: מעוז עזריהו, "על המפה", טיול בארץ: משחקים מחנותו של מר ברלוי, תל אביב 1999, עמ' 43-54. ראו גם: גדי כפיה, "טיול בארץ", ציונות ומשחקי קופסה 1900-1948, ירושלים 2016, עמ' 95-99.

הדברים בראשיתה של המולדת העברית, כאשר "אנו אוהבים אותך, מולדת" הייתה שורה בהמנון ציוני, ושיעורי מולדת היו חלק חשוב בעיצוב התודעה הלאומית.

מולדת היא יותר מאשר טריטוריה משותפת. מולדת היא המחשה של תחושת השתייכות לאומית במונחים של ארץ כמורשת משותפת. מולדת היא זיכרונות היסטוריים משותפים, הקשורים בנופים ובמקומות. לא ייפלא אפוא שיצירתה של תחושת מולדת הייתה חלק חיוני במהפכה הציונית. צריך היה ללמוד וללמד את הארץ – לא רק כדי להכיר אותה, אלא גם כדי להיקשר אליה בקשר אינטימי של ידיעה ובעלות. עם מקדמי ידיעת הארץ נמנו זאב וילנאי, דוד בנבנישתי ועזריאל ברושי, שיחד עם אחרים אספו את ידע הארץ והפיצוהו בכתובים, באמצעות מפות ששרטטו ובמסגרת טיולים שהדריכו.

הטיול בארץ היה חלק חשוב מידיעת הארץ, שהייתה טעונה גם במשמעות סמלית של עלייה לרגל. הטיול היה מוסד תרבותי-חינוכי, דבר שהתבטא גם בשילובו בתוכנית הלימודים של בתי הספר העבריים ובפעילויות של תנועות הנוער הציוניות. הרכיב הטקסי שהיה בטיול בא לידי ביטוי גם באופן שילובו בלוח השנה; המסעות, שערכו תנועות הנוער בחנוכה ובפסח (החופשה כמובן הייתה תנאי הכרחי ליציאה של כמה ימים מהבית), העניקו תוכן ציוני לחגים המסורתיים, בעוד לוח השנה היהודי הטעין את הטקסים הציוניים במשמעות של מסורת יהודית. מבחינת תפקידו של הטיול ככלי לחינוך ציוני, נמדדה הצלחתו באופן שבו הפך את ארץ-ישראל מישות מופשטת למולדת קונקרטית. הטיול ניסח את חוויית המולדת במפגשים בלתי-אמצעיים עם נופים ומקומות ועם הזיכרונות ההיסטוריים הקשורים בהם. הטיול הציוני מילא, אם כן, תפקיד חשוב בהפיכתה של ארץ-ישראל מישות סמלית למולדת מוחשית.

ה"טיול בארץ" כמשחק-לוח

הרעיון לעצב את הטיול בארץ כמשחק-לוח הופיע בשנות ה-20, יותר משני עשורים לאחר שהטיול בנוף הופיע על סדר היום של החינוך הציוני. ב-1929 הפיקה הקרן הקיימת לישראל משחק, שנודע בשמות "אעברה נא בארץ" או "מפת טיול בארץ-ישראל". את המפה צייר נחום גוטמן (עמ' 167). הטיול בארץ נעשה מנקודת מבטם של חמישה תיירים יהודים, העורכים בארץ מסע המקיף 101 נקודות יישוב; ביקור בנקודת יישוב פורחת הכניס כסף לקופתו של המשחק, ואילו אתר עזוב חייב תשלום קנס לקופה הכללית. המנצח במשחק היה זה שהגיע ראשון לפסגת החרמון והניף עליו דגל עברי. המשחק ביטא את העניין המיוחד

של הקק"ל בגאולת הארץ, אך הוא שימש גם להכרת ארץ-ישראל ותנאיה הגאוגרפיים בהקשר חברתי של משחק ושל תחרות.

הפרמטר הבסיסי של הטיול הוא המסלול המתאר את התנועה במרחב. בטיול של ממש נקודת ההתחלה היא נקודת הסיום: המטייל יוצא מביתו, ואילו הוא גם שב, דהיינו זהו מסלול סגור. במשחק-לוח נקודות ההתחלה והסיום אינן זהות – המסלול הוא פתוח. הטיול בנוף יוצר תחושת מקום במונחים של חוויה טוטאלית, המערבת את כל החושים. ואילו הטיול במפה, במרחב דו-ממדי, מביא מקומות ואתרים כנקודות, שמות, לעיתים אף כרכיבים גרפיים, המתפקדים כדימויים איקוניים.

שם המשחק הוא "טיול בארץ", אך בפועל מדובר, כמובן, בטיול במפה. אין הכוונה לטיול וירטואלי, שהוא רק חיקוי של הדבר האמיתי במדיום אחר, אלא לטיול מסוג אחר. טיול בשטח פירושו חוויית הארץ כמחרוזת של נופים, מקומות ואתרים. הארץ, כמכלול, קיימת כמושג מופשט. טיול על המפה, לעומת זאת, מייצג את הארץ כולה גם כדימוי ויזואלי כולל באמצעות המפה שהיא חלק בלתי נפרד מהטיול. במהלך המשחק נחשף המשחק למפה באופן רציף ומתמשך, אפילו אם בדרגות משתנות של תשומת לב ומודעות. מסלול ה"טיול בארץ" אינו אלא קריאה במפה, שינונה ההדרגתי והטמעתה כדימוי חזותי של המולדת. המפה היא יותר מאשר חלק ממנגנון המשחק, היא המסר.

לענייננו חשובה במיוחד העובדה שבבסיסו של ה"טיול בארץ" שיצר ברלוי מצויה מפה המתפקדת כדימוי חזותי וטקסט קרטוגרפי של המולדת העברית. המפות, ששימשו בתקופות שונות כבסיס למשחק, מייצגות שש גרסאות שונות, בהתאם לשינויים שהתחוללו משנות ה-20 ועד שנות ה-60 בגאוגרפיה המדינית והיישובית של ארץ-ישראל, וחשוב לא פחות – בטופוגרפיה של המיתוס הציוני של ארץ-ישראל. כל אחת מהמפות היא מסמך היסטורי המשקף הן את התנאים הגאוגרפיים ששררו בעת יצירתה והן את נקודת המבט של יוצרה. בנוסף, המפות מכילות הדגשים אופייניים, המבטאים את המסר החינוכי הגלום בהן. שש המפות מהוות כל אחת פרק בהיסטוריה הקרטוגרפית של ארץ-ישראל העברית.

המפה הראשונה, שגם התאפיינה בדלות ויזואלית יחסית למפות המאוחרות יותר, הציעה "טיול בארץ-ישראל" של שלהי שנות ה-20. שאר המפות מבוססות על המפה שייצר זאב וילנאי ב-1936 במיוחד למשחק. כך, המפה שייצגה את ארץ-ישראל של שנות ה-40, לא הייתה אלא העשרה גרפית ועדכון של מפת וילנאי. הדברים נכונים גם לגבי מפות המשחק שנוצרו לאחר הקמת מדינת ישראל. מפת וילנאי גם קבעה את המבנה הבסיסי של מסלול הטיול: תחילתו בירושלים, סופו במטולה, והוא מקיף 125 תחנות. לעניין זה חשוב סימונה של ירושלים

כמספר '1', שמשמעו קביעתה כנקודת המוצא ל"טיול בארץ" וכמרכז הסמלי של ארץ-ישראל. ראויה לציון גם העובדה, שמסלולי הטיול מייצגים את ההיגיון המרחבי של ההתקדמות במסלול, ולא את הרצף הכרונולוגי של ההיסטוריה היהודית בארץ. בה בעת, השילוב בין הגאוגרפיה של ההיסטוריה היהודית הקדומה (המיוצגת, למשל, על ידי מקומות כמו שילה, בית אל וסבסטיה) ובין הגאוגרפיה של ההתיישבות היהודית החדשה מדגיש את ההמשכיות ההיסטורית של הנוכחות היהודית בארץ.

תולדות המפה העברית

שרטוט מפות ארץ-ישראל היהודית החל בשלהי המאה הי"ט, בעיקר כאיורים לספרים שעסקו בארץ-ישראל ובהיסטוריה היהודית שלה. ב-1885 כבר הופיעה מפה עברית, שהכין נחום סוקולוב. מפות אלו היו מבוססות על מפות שהודפסו באירופה ושיקפו את הידע המצטבר במחקר האירופי של הארץ. במקביל, יוצרו מפות עבריות לצורכי הוראה. לאחר כינון המנדט הבריטי בארץ-ישראל, נוצר ביקוש גובר למפות עבריות עקב הפעילות הפוליטית הציונית ודרישת מערכת החינוך העברית. המפות, שהופיעו בספרי לימוד, היו בקנה מידה של 1:5,000,000 או אפילו 1:100,000 (בשנות ה-20 אף הופיע האטלס העברי הראשון, הוא אטלס ז'בוטינסקי. האטלס של אברהם בראוור ראה אור לראשונה ב-1936). בשנת 1924 החלה הקרן הקיימת לישראל להדפיס מפות כלליות של ארץ-ישראל, שהמפורסמת ביותר בהן הייתה זו שהופיעה מראשית שנות ה-30 על הקופסה הכחולה והייתה לייצוג איקוני של ארץ-ישראל בתודעה הציונית.

המפה כטקסט

מפה היא טקסט גרפי. ההיבט האיקוני הוא חיוני להבנת ולהערכת הפונקציה הקוגניטיבית שיש למפות כמקור מידע וככלי להפצת ידע. התפיסה המקובלת רואה במפה ייצוג אובייקטיבי של המציאות כפי שהיא קיימת באמת באופן בלתי תלוי במפה. אולם למעט מפה בקנה מידה של 1:1 (וזה קיימת רק בסיפורו של בורחס)², כל מפה היא ייצוג סלקטיבי של המציאות ולא העתק שלה בקנה מידה. המפה מייצגת תמונת עולם – ובראש ובראשונה את תמונת העולם של מי שייצר אותה. בהתאמה, כל מפה, ללא קשר למידת מדעיותה ולשימוש שמיועד לה, היא

2 ח. ל. בורחס, "על הדיוק במדע", גן השבילים המתפצלים, תל אביב 1975, עמ' 28.

לא רק תיאור של המציאות אלא גם תיאוריה של המציאות. במובן זה המפה היא טקסט אידאולוגי כי היא מתרגמת צרכים, אינטרסים ונקודת מבט למכלול (איקונו)גרפי, שמייצג היבט או פרשנות של המציאות שנתפסים על ידי יוצרי המפה כמהותיים.

המפה היא קומפוזיציה חזותית של סימנים וצבעים מוסכמים ומילים. השימוש באלה הוא שמאפשר ליוצריה להבליט רכיבים מסוימים. שמות ניתן לכתוב ברמות שונות של בולטות טיפוגרפית כדי ליצור היררכיה. צבעים מסוימים מושכים את העין, בעוד אחרים בולטים פחות. הארגון החזותי של המידע שמכילה המפה הוא היבט של הטקסט הקרטוגרפי: העיצוב הגרפי הוא שילוב החומרה הגאוגרפית עם התוכנה הרעיונית.

ארץ-ישראל העברית

ייעודה החינוכי של מפת ה"טיול בארץ", ההקשר הציוני שלה והשימוש בה הם שקובעים שאין זו מפה מדעית המחויבת לסטנדרטים קרטוגרפיים קפדניים מחד גיסא ויומרה לייצוג אובייקטיבי של ה"ארץ" מאידך גיסא. שם המשחק הוא אמנם "טיול בארץ", אך המדובר הוא בארץ-ישראל העברית (הלא היא פלשתינה היהודית-ציונית). האוריינטציה העברית נקבעה בכותרת "ארץ-ישראל" וגם בשפתה העברית של המפה, שני פרמטרים שהגדירו את מסגרת ההסכמה הערכית/ אידאולוגית/תרבותית בין יצרן המשחק ובין רוכשיו-צרכניו.

מפות ה"טיול בארץ" מדגישות באופן מובהק את ההיבט היהודי של מפת הארץ על חשבון אחרים, כמו ההיבט הנוצרי או הערבי. רובם המכריע של היישובים המיוצגים במפה הם יהודיים, בעוד הגאוגרפיה הערבית של פלשתינה המנדטורית ושל מדינת ישראל לאחר 1948 מוגבלת בעיקרה לערים הערביות הגדולות שהן חלק בלתי נפרד ממפת דרכי התחבורה בארץ, וככאלה מהוות נקודות ייחוס שאי אפשר להתעלם מהן. הכפרים הערביים המופיעים הם אלו שהייתה להם חשיבות בהיסטוריה היהודית של ארץ-ישראל. מפת וילנאי (עמ' 168), למשל, מציינת את מודיעים, בית גוברין, אשדוד, שפרעם וציפורי. גם קלקיליה וצמח מופיעים, אך יש לזכור כי היו אלה גם שמותיהן של תחנות רכבת שאזכורן במפה היה רלוונטי למסלולי הטיול של המשחק. לעומת זאת, מפת הטיול המאוחרת ביותר (עמ' 170), המייצגת את (מדינת) ישראל ולא את ארץ-ישראל, מייצגת גם כמה יישובים ערביים. כך, למשל, מבין יישובי המשולש צוינה טירה, ובגליל ציונו, בין השאר, גם סחנין, תורען, עילבון ועראבה.

היותן של המפות "עבריות" מתבטא לא רק בשימוש בשפה העברית אלא גם

על המפה: טיול בארץ

אעברה נא בארץ, 1929, צייר: נחום גוטמן

טיול בארץ, 1936. לוח משחק. צייר: סטודיו קורנגולד. תכנון המפה: זאב וילנאי

טיול בארץ, ראשית שנות החמישים. צייר בלתי ידוע

על המפה: טיול בארץ

טיול בארץ, שלהי שנות החמישים. ציור בלתי ידוע

בהקפדה על שמותיהם העבריים ההיסטוריים של מקומות ואתרים. יש לזכור, כי יצירתה של תרבות עברית לאומית הייתה פן חשוב של המהפכה הציונית, עוד בטרם הקמת מדינת ישראל. המפה העברית של ארץ-ישראל הייתה חלק מן התחייה התרבותית, ובה בעת גם תביעה להכרה בהיסטוריה היהודית של ארץ-ישראל. בשנת 1922 הוכרה העברית כשפה רשמית של פלשתינה המנדטורית, לצד האנגלית והערבית, ובשלהי שנות ה-20 הוכתר בהצלחה המאבק שניהלו המוסדות הציוניים להכרה רשמית בשמות העבריים ההיסטוריים של יישובים ואתרים בארץ-ישראל.

השימוש המוקפד בשמות עבריים מסורתיים היה מובנה ליצירתה של המפה העברית. הדבר בא לידי ביטוי בחידוש שמות קדומים כשמותיהם של יישובים חדשים. הוא השתקף גם בשימוש בשמות היסטוריים כמו שכם, אשדוד, מודיעים, רבת עמון וקיר מואב (שני האחרונים בעבר הירדן המזרחי). המדובר היה בהדגשת העבר היהודי של הנוף הארצישראלי, כאשר השימוש בשמות מקראיים גם יצר חיבור ישיר בין נופי התנ"ך ונופי ההווה. יש לציין כי גם המפה המנדטורית הרשמית, שהייתה מבוססת במידה ידועה על המפה הנוצרית של ארץ-ישראל, זיהתה מקומות מרכזיים בשמותיהם המקראיים (כמובן, בגרסתם האנגלית: *Hebron* ולא אל-חליל, *Jerusalem* ולא אל-קודס). המפה העברית הייתה עקבית בשימוש בשמות מקומות עבריים-היסטוריים, דבר ששיקף את נקודת המבט הציונית בדבר עברה היהודי של הארץ. למרות זאת, במקרים מסוימים ניתן לגלות כי המפה העברית מציעה את הגרסה הערבית הנוכחית לצד הגרסה העברית-מקראית של השם. כך, בצד השם המקראי עין-גנים מצוין גם השם הערבי ג'נין. רבת-עמון מצוינת גם כעמאן. מנקודת מבט היסטורית מעניין גם לגלות שמות עבריים שלא התקבלו, כמו חנות יונה במקום חאן יונס.

גבולות הארץ

היבט פוליטי חשוב הוא ציון גבולותיה של הארץ. אין צורך להרחיב בחשיבות נושא הגבולות בהיסטוריה הפוליטית של הציונות ושל מדינת ישראל. כאמור, שיקף שרטוט הגבולות לא רק את התנאים המדיניים ששררו באותה עת, אלא גם את העמדה האידאולוגית שביטא יוצר המפה ביחס לנושא החשוב והרגיש מבחינה פוליטית.

ההיסטוריה של מפת ארץ-ישראל משקפת את המתח שבין הגדרתה של ארץ-ישראל במונחים מיתיים של גבולות ההבטחה האלוהית, המביעים תפיסה נוסטלגית של עבר לאומי מפואר, ובין גבולות מדיניים מוכרים, שמגדירים את

הארץ כיחידה פוליטית-מינהלית. במפות שהופיעו בספרי הלימוד בתקופת השלטון הטורקי נוסחו הגבולות במונחים של גבולות טבעיים: הליטני בצפון, החרמון בצפון מזרח, ואד אל-עריש ("נחל מצרים") בדרום, כשבמזרח נמוגה ארץ-ישראל לתוך המדבר. בראשית שנות ה-20 נקבעו גבולות המנדט הבריטי, כאשר התפתחות חשובה במיוחד בהקשר זה הייתה הפרדת עבר הירדן מארץ-ישראל המערבית ב-1922. הקביעה, לפיה לירדן שתי גדות, מקורה בדרישה לרוויזיה של ההחלטה הבריטית לחלק את ארץ-ישראל, ועל כן הייתה ההתייחסות לעבר הירדן במפות ארץ-ישראל בעלת משמעות פוליטית אקטואלית.

במפת הטיול משנות ה-20 (עמ' 167) אין התייחסות מפורשת לעבר הירדן כיחידה פוליטית נפרדת. הירדן מצוין במפה, אך השאלה, האם הירדן הוא נהר בלבד או גם גבול מדיני תלויה בנקודת המבט של המתבונן. המפה לא סיפקה מידע מפורש בנושא זה. לעומת זאת, מפת המשחק ששרטט וילנאי בשנת 1936, מציינת את עבר הירדן כיחידה גאוגרפית של ארץ-ישראל: מסלולי הטיול שהציעה המפה הובילו את המטייל גם לרבת עמון, א-סאלט וג'רש. כך גם במפה של שנות ה-40, שהייתה עיבוד משוכלל של מפת וילנאי. מעניין לגלות, כי עבר הירדן נכלל בתחומי ה"טיול בארץ" גם בשתי המפות ששרטטו מיד לאחר הקמת מדינת ישראל (עמ' 170, 171). מפות אלה היו של ארץ-ישראל, כפי שקובעה בתודעה הציונית בתקופת המנדט, וה"טיול בארץ" כלל לא רק את רצועת עזה והגדה המערבית (שנוצרו כיחידות מינהליות-פוליטיות בעקבות מלחמת העצמאות), אלא גם את עבר הירדן. מעניין לציין בהקשר זה, כי גם המפות שהופיעו בספרי הלימוד המשיכו לראות את עבר הירדן כחלק מארץ-ישראל.

סוגיית הכללתו או אי-הכללתו של עבר הירדן בתחומי ארץ-ישראל הייתה, למעשה, שאלת קביעת גבולה המזרחי של ארץ-ישראל. בעוד ההתפתחויות המדיניות הוציאו בהדרגה את עבר הירדן מתחומה של ארץ-ישראל, הביאה מלחמת העצמאות להכללת הנגב בתחומי ארץ-ישראל. לפני קום המדינה לא כללה המפה הסטנדרטית של ארץ-ישראל את הנגב, והקצה התחתון (הדרומי) של המפה נקבע מדרום לבאר שבע. בייצוגיה הקרטוגרפיים המקובלים, השתרעה ארץ-ישראל "מדן" (למעשה, מטולה הייתה הנקודה הצפונית ביותר, דבר שבא לידי ביטוי גם במסלולי ה"טיול בארץ") ועד באר שבע. עם הכללת הנגב בתחומי ישראל הוכפל אורכה של ארץ-ישראל, שהוגדרה מחדש כמי שמשתרעת "מדן ועד אילת".³

3 הביטוי "מדן ועד אילת" הופיע פעם ראשונה בעיתונות העברית בינואר 1949, עוד לפני כיבוש אילת באדר תש"ט: ידיעות עירית תל אביב, 15 בינואר 1949, עמ' 17.

שתי מפות המשחק, שנוצרו לאחר הקמת מדינת ישראל (עמ' 170, 171), מעניינות גם בשל האופן שבו התייחסו לשינוי שחל במפת הארץ לאחר מלחמת העצמאות. המפות כללו את הנגב בייצוג הקרטוגרפי של ארץ-ישראל, אך לא שילבו אותו במסלול ה"טיול בארץ". לעומת זאת, ראוי לציין כי קווי שביתת הנשק שהפרידו בין שטחה הריבוני של מדינת ישראל לבין השטחים שנמצאו בשליטת ממלכת ירדן (הגדה המערבית) ומצרים (רצועת עזה) הופיעו רק במפה המאוחרת מבין השתיים (עמ' 171). במפה זאת גם הופיע לראשונה השם אילת (אם כי השם מפרץ עקבה נותר). ועדיין, בשתי המפות נכללים כ"טיול בארץ" גם אותם האזורים שמעבר לקווי שביתת הנשק, שהיו מחוץ לתחום למטייל הישראלי. מבחינה זאת, שתי המפות הללו הן אנכרוניסטיות ומבטאות שלב מעבר בגיבושה של מפת (ארץ-)ישראל.

הדיסוננס הקוגניטיבי שביטאו שתי המפות, שייצגו בשנות ה-50 הראשונות את ה"טיול בארץ" במונחים של מסלולי סיור אנכרוניסטיים, נפתר במפה האחרונה (שעוצבה כנראה בשנות ה-50 ושימשה עד לשנת 1967). השינוי המשמעותי ביותר לעומת כל המפות הקודמות הוא בכך שהמיוצגת אינה עוד ארץ-ישראל אלא מדינת ישראל בגבולות שביתת הנשק שנקבעו ב-1949. מפה זו, בניגוד לשתיים שקדמו לה, ביטאה את המציאות הקרטוגרפית והתודעתית שאפיינה את השנים שלפני מלחמת ששת הימים: מדינת ישראל בגבולות הקו הירוק, שמעבר להם טריטוריה בלתי נגישה. הדימוי שמייצרת מפה זו היא של מדינת ישראל כישות נפרדת, הממוקמת אמנם במרחב המזרח התיכון אך נפרדת ממנו באופן חד וברור. השטח שמעבר לקו הגבול הוא ריק מיישובים ואתרים, מה שמדגיש את זרותו. ההנגדה הוויזואלית בין שטחה המפורט של מדינת ישראל לבין השטח הריק שמעבר לגבול מדגיש את הגבול כקו של אי-רציפות המחלק את המרחב לשתי ישויות השונות זו מזו באופן מהותי.

למרות זאת, דווקא הריקנות לכאורה המאפיינת את השטח שמעבר לקו הירוק מבליטה את הרמזים לקיומו של קשר היסטורי-סמלי בינו לבין מדינת ישראל, למשל – מגדל דוד (שנמצא אז בתחומי העיר העתיקה שתחת שלטון ירדן) וקבר רחל (ליד בית לחם). התייחסות אחרת לכך שאין המדובר בטריטוריה זרה היא השימוש בשמות יהודה ושומרון – ציונים גאוגרפיים עתירי אסוציאציות היסטוריות-מקראיות ובעלי משמעות סמלית ורגשית. יש לציין, כי שמות אלו הופיעו כבר במפת הטיול בארץ-ישראל המנדטורית של שנות ה-40, אלא שאז היו בגדר ציונים גאוגרפיים לצד אחרים, כמו הרי אפרים, שרון או השפלה. לעומת זאת, במפה האחרונה יוחד השימוש בשמות הללו לחבלי ארץ שלא נמצאו בתחומי מדינת ישראל אלא היו בעלי זיקה ושייכות לארץ-ישראל. נוכחותם במפה

הדגישה את הפער שבין מדינת ישראל וארץ-ישראל, דבר שנודעה לו משמעות פוליטית לאחר מלחמת ששת הימים והמפגש המחודש עם הנופים שמעבר לקו הגבול שנקבע במלחמת העצמאות.

היבטים איקונוגרפיים

מפה היא, כאמור, ייצוג ויזואלי, וככזאת יש חשיבות להיבטיה האיקונוגרפיים. חשיבות מיוחדת נודעת לייצוגים איקוניים של מקומות ונופים. המפה הראשונה של "טיול בארץ" שנוצרה בשנות ה-20 התאפיינה בדלות ויזואלית. היא ייצגה את ארץ-ישראל כמכלול של נתיבי תחבורה (מה שהיה הכרחי ל"טיול בארץ"), מפת היישובים היהודיים וגבולות הארץ, כאשר הפיזיוגרפיה של הארץ נוסחה במונחים של ההנגדה בין גופי מים (ים, אגמים, נהרות) וכל השאר, הוא היבשה. בין החידושים שהציגה מפת וילנאי, היה ייצוג של הפיזיוגרפיה של ארץ-ישראל, וזאת על ידי ציון בצבע של גושי הרים. המפה של שנות ה-40, לעומת זאת, כבר הציגה תמונה פיזיוגרפית מפורטת של ארץ-ישראל שהייתה משנות ה-30 ואילך לתבנית מקובלת במפות הלימוד.

חשיבותה של מפת וילנאי גם בהיותה מאוירת – מוטיבים ונושאים הופיעו בה כייצוגים איקוניים של נוף ומקום. מעבר לעושר הגרפי, הוסיפו האיורים רבדים נוספים לסיפור המפה. אין זה מפתיע לגלות שככלל המדובר הוא בייצוגים איקוניים סטנדרטיים, שיתרונם היה באפשרות זיהויים המידי עם מקומות ומוטיבים ידועים. בה בעת, השימוש בשבלונות איקוניות גם קיבע אותם כדימויים ייצוגיים. שינויים איקונוגרפיים הם משמעותיים, כשניתן לראות בהם ביטוי לשינויים בתפיסת מהותו של המקום המיוצג.

ירושלים, למשל, מיוצגת במפה משנת 1946 (עמ' 169) באמצעות מגדל דוד, שהיה ייצוג מסורתי של העיר (למשל אסכולת בצלאל). כאן שולב מוטיב בולט בנוף עם זיקה היסטורית לעיר דוד (אפילו אם אין הדבר נכון היסטורית). המפות של ראשית המדינה, לעומת זאת, משתמשות בייצוג אחר – בתי כנסת היסטוריים בעיר העתיקה שנחרבו בעקבות כיבוש הרובע היהודי על ידי הלגיון הירדני. עם זאת, במפה מאוחרת יותר שב ומופיע מגדל דוד כלוגו של ירושלים. תל אביב, מי שביטאה באופן מובהק את התחייה העברית, יוצגה במפת המשחק של בשנות ה-40 על ידי סמל העיר שעיצב נחום גוטמן בשנות ה-20 המוקדמות ושימש ייצוג רשמי של העיר העברית הראשונה. ואילו במפת המשחק משנות ה-50 המוקדמות מיוצגת תל אביב על ידי בנייני ציבור – ביניהם בניין הבימה ובית הכנסת הגדול. במפה משנות ה-40 הודגש הנמל כהיבט מרכזי של חיפה. במפות מראשית שנות

ה־50, לעומת זאת, מודגשים מבני ציבור בחיפה כשעליהם מתנוסס דגל ישראל. בתקופה זו, שלאחר מלחמת העצמאות, הדגל הוא משמעותי, מאחר שהוא הדגיש את עבריותה של חיפה. ואמנם במפה מאוחרת יותר (עמ' ??) הדגל נעלם ושוב שימש הנמל כמוטיב הגרפי הייצוגי של חיפה.

הייצוגים האיקוניים של מקומות שיקפו את מיתוס המקום. הדבר בלט במיוחד לגבי אתרים, שהיו נקודות ציון חשובות בגאוגרפיה המיתית של הציונות. תל-חי, למשל, מצוינת במפות המשחק על ידי פסל הארי השואג (עמ' 169, 170), שמאז הקמתו בשנת 1934 הפך לסמלה של תל-חי והסיפור שמאחוריה (יש לציין, כי המדובר בהסטה גאוגרפית, מאחר שהפסל – שהוא מצבת הקבר של טרומפלדור וחבריו – מוצב, למעשה, בבית הקברות בכפר גלעדי). מצדה נכללה במסלול ה"טיול בארץ" כבר במפת וילנאי מ-1936 (עמ' 168), דבר ששיקף את הפופולריות של המסע למצדה בתוכנית הטיולים של תנועות הנוער הציוניות באותן שנים. הייצוג האיקוני של מצדה לא התייחס לנוף הקיים, אלא לדימוי היסטורי פרי הדמיון. זאת ועוד: השימוש בדימוי גרפי של מצודה שימש גם כאיור לשמו של המקום, מצדה.

ההדגשה האיקונית של חנייתה במפת המשחק משנות ה־40 הדגיש את הערך המיתי והמשמעות ההרואית שיוחסו להתיישבות חומה ומגדל בכלל ולחנייתה כמייצגת את ראשית ההתיישבות הציונית באזור ההררי של גבול הצפון, בפרט. חנייתה עלתה על הקרקע ב-1938 ולא הייתה כמובן לחלק ממסלול ה"טיול בארץ" שנקבע במפת וילנאי משנת 1936. אולם על חשיבותה בתודעה הציונית של שנות ה־40 תעיד בולטותו של הדימוי הוויזואלי שלה במפה משנים אלו (עמ' 169). הדימוי לא זו בלבד שהגדיר את חנייתה כיישוב של חומה ומגדל, אלא גם הבליט את חשיבותו של היישוב שנוסד באזור שהיה ריק מיישובים עבריים והפך אותו לזירה של פעילות ציונית ולחלק בלתי נפרד מן המפה העברית. על תמונת מצב תודעתית זו של תקופה תעיד גם העובדה, שבמפות מאוחרות יותר האייקון של חנייתה שוב אינו בולט כבעבר.

האיקונוגרפיה של מפת ה"טיול בארץ" מספקת מידע רב לא רק לגבי יישובים ואתרים אלא גם לגבי תפיסת הציונות את נופי הארץ – העבריים והילידים. הנוף הילידי נחשב כלא מפותח, והפיכתו לעברי הייתה כרוכה בהתיישבות ובפיתוח. כתוצאה של תהליכי פיתוח, ייצג הנוף הציוני קדמה ומודרניות. את הכפר העברי ייצגו במפה מגדל-מים ובתים עם גג רעפים אדום (ראה כפר עציון, עמ' 169). מעבר לייצוג איקוני של ערים ערביות מרכזיות כמו שכם או עכו, הנוף הילידי יוצג בעיקר באמצעות רכיבים סטראוטיפיים כמו דקלים, גמלים ובדווים. האיקונוגרפיה של הנוף הילידי ביטאה תת-פיתוח מחד גיסא ותפיסה רומנטית של

המזרח מאידך גיסא. בניגוד לנוף ההיסטורי, שסומל עלידי שרידים ארכאולוגיים, והנוף הציוני של ההתיישבות, הנוף הילידי ייצג גם את הילידים עצמם, והכוונה הייתה בעיקר לבדווים, שהיו חלק מן האקזוטיקה של המזרח. כך, האיקונוגרפיה של המפה העברית שיקפה תפיסות ציוניות מקובלות של נוף הארץ (שלא היו שונות באופן עקרוני מתפיסות אירופיות מקובלות בתקופה זו), שביניהן הייתה גם תפיסת היחס שבין הנוף הציוני והנוף הילידי במונחים של הדיכוטומיה תרבות וטבע.

אחרית דבר

מפות ה"טיול בארץ" היו יותר מאשר לוח משחק. הן ייצגו את המפה העברית של ארץ-ישראל בהתפתחותה, ובהתאמה, את הגאוגרפיה המיתית של הציונות כפי שזו באה לידי ביטוי באיקונוגרפיה של המפה. פענוח ההיבט המיתי של המפה הוא חיוני לפרשנותה כטקסט ציוני. המפה לא נועדה לייצר תמונה אובייקטיבית של הגאוגרפיה של ארץ-ישראל, אלא לייצג את נקודת המבט הציונית של זמנה. יתרה מזאת, מפות אלו נטו לייצג באופן מובהק את הקונצנזוס הציוני של זמנן, מאחר שכיוזמה מסחרית, המשחקים חייבים היו לשאת חן בעיני קהל רחב ככל האפשר. המפות היו נקודת מפגש של תודעה ציונית ושל תהליך חינוכי, וחיבור בין בכך שסיפקו דימוי ויזואלי של ארץ-ישראל שאמור היה להיטמע בתודעה כדימוי מנטלי של המולדת העברית.

פרק 13

על השטרות

סדרת "הדמויות" 1959

שטרות כסף, כמוהם כבולים, אינם רק הלך תשלום. הם גם טקסט איקונוגרפי של זהות פוליטית.¹ לשטר כסף יש שתי פונקציות. האחת היא הפונקציה השימושית של השטר המשמש כהלך תשלום. הפונקציה השנייה היא הפונקציה הסמלית, המתייחסת למסרים האידאולוגיים שהם חלק בלתי נפרד מהשטר. לשטרי כסף יש ערך סמלי כפול. מחד הערך הכספי שמצוין על גבי השטר שמציין את ערך החליפין שיש לפיסת הנייר כמכשיר לטרנסקציה כלכלית, מאידך הטקסט האיקונוגרפי. למעשה המדובר הוא בשתי פונקציות סמליות הקיימות במקביל ומתפקדות באופן בלתי תלוי. יש לשים לב לכך שבניגוד לבול, האיקונוגרפיה של שטר הכסף מוצגת על גבי שני צידי השטר.

חשיבות הטקסט האיקונוגרפי היא בכך שהוא נחלת הציבור כולו. החשיפה הכללית היא שעושה את שטרות הכסף למוליכים יעילים במיוחד להעברת מסרים אידאולוגיים המכוונים לכלל האוכלוסייה. אמנם האינטראקציה עם הטקסט מתבצעת ברמה נמוכה של מודעות לטקסט הסמלי. בה בעת מוחדרים המסרים האידאולוגיים המובעים על השטר לרמות יום-יומיות של פעילות, כאשר האינטראקציה בין תודעת היחיד למסר האידאולוגי הינה מתמדת וחוזרת. שטרות כסף, כמו בולים ושמות רחובות, משמשים כנקודות מפגש בין אידאולוגיה רשמית

1 פרק זה הוא גרסה מעובדת של מאמר שהופיע בקטלוג התערוכה גרפיקה עברית: סטודיו האחים שמיר שאצרה בתיה דונר והוצגה במוזיאון תל אביב לאמנות ב-1999: מעוז עזריהו, "על השטרות", גרפיקה עברית: סטודיו האחים שמיר, תל אביב 1999, עמ' 14-17.

לתודעת היחיד, כאשר המסר המועבר הוא חד-כיווני. העובדה שהטקסט הפוליטי הוא איקוני עושה אותו נגיש ומובן, ולכך יש חשיבות מיוחדת בחברות שבהן מספר יודעי קרוא וכתוב הוא נמוך.

אין זה מפתיע לגלות כי כבר מאות שנים ספורות לאחר המצאת הכסף נעשה שימוש במטבעות להעברת מסרים פוליטיים. חשיבות מיוחדת נודעה להטבעת דיוקן השליט על מטבעות. באימפריה ההלניסטית שימשו דיוקנאות השליטים על מטבעות כאמצעי מרכזי להפצת דמותו וסמכותו של המלך ברחבי הממלכה. החל מימי אלכסנדר הגדול ולאחריו יורשיו, הוצגו השליטים על המטבעות בדימויים אידאליים ולעיתים אף כבעלי מאפיינים אלוהיים, כדי לחזק את הלגיטימציה של שלטונם. גם ברומא הקיסרית היו דיוקנאות הקיסרים על מטבעות אחד האמצעים החשובים ביותר להפצת דמותו של השליט ברחבי הקיסרות הרומית. המטבעות נשאו בדרך כלל דיוקן ריאליסטי של הקיסר, ולעיתים גם של בני משפחתו, לצד כתובות שהציגו את תארו והישגיו. באמצעות המטבעות יכול היה השלטון הרומי לחזק את נאמנות הנתינים, להאדיר ניצחונות צבאיים ולהפיץ מסרים פוליטיים ודתיים בכל רחבי האימפריה. באימפריה הביזנטית המשיכו המטבעות לשמש כלי תעמולה שלטוני, אך הדגש עבר להצגת הקיסר כנציג הסמכות הנוצרית, ולעיתים הופיעו לצד דיוקנו גם סמלים ודמויות קדושות, ובראשן דמותו של ישו.

בעידן המודרני שטרות כסף הם טקסט רשמי של המדינה. יתרה מזאת: הם מהווים סמן סטנדרטי של ריבונות. כך, למשל, יצירת הירו כהלך תשלום כלל-אירופאי ב-1 בינואר 1999 היה לא רק צעד כלכלי אלא גם ביטוי פוליטי לאיחודה של אירופה. דגם זה ממשיך להתקיים במדינות כמו בריטניה, שם מופיע דיוקן המונרך השליט על המטבעות והשטרות שמנפיקה הממלכה. במקביל נמצא את הדגם הרפובליקאי של מדינת הלאום המודרנית, לפיו הדמויות המונצחות על שטרי הכסף מייצגות דמויות מפתח של המורשת ההיסטורית והתרבותית. השטרות האמריקאיים, למשל, מנציחים דמויות נשיאים. הטקסט האיקוני מכיל בנוסף גם מקומות ואתרים המייצגים את הנוף הלאומי. במקרה זה, השילוב האיקוני של גאוגרפיה והיסטוריה מגדיר את המורשת הלאומית והשטר מתפקד כטקסט רשמי של זהות.

המטבעות היהודיים מתקופת החשמונאים ומתקופת המרדנות ברומאים היו ביטוי מובהק של עצמאות יהודית ושל השאיפה היהודית לעצמאות. אירונה אכזרית היא ששטרות הכסף היהודיים הראשונים במאה ה-20 הופיעו דווקא בגטאות אירופה, והיו ביטוי לא לעצמאות ולריבונות אלא היבט של השמדת יהדות אירופה על ידי הנאצים. בין אלה השטרות ששימשו הלך תשלום בגטו

טריזינשטאט. יהדותם של הסמלים שהופיעו על שטרות אלה באה לידי ביטוי בדמותו של משה רבנו המחזיק את לוחות הברית. המסורת האיקונוגרפית היהודית, בניגוד למסורת הנוצרית (למשל פסלו של מיכלאנג'לו), אינה מכירה דימויים ויזואליים של משה. מעבר לבעייתיות שבהפרת הציווי האלוהי "לא תעשה לך פסל וכל תמונה אשר בשמים וממלך ואשר בארץ מתחת ואשר במים מתחת לארץ" (שמות כ, ג), הצד הטרגי של שטרות אלה היה בכך שהופעתם לא ביטאה ריבונות או אפילו אוטונומיה יהודית אלא חורבן ומוות.

היסטוריה איקונוגרפית קצרה של השטרות ה(ארץ-)ישראליים

השטרות שהנפיקה ממשלת המנדט הבריטי היו הלך תשלום חוקי בין השנים 1927-1948. האיקונוגרפיה של השטרות הללו מלמדת על הניסיון הבריטי להגדיר זהות פלשתינאית-ארץ-ישראלית שאמנם לקחה בחשבון את פסיפס העדות הדתיות והקהילות הלאומיות המרכיבות את האוכלוסייה אך הוגדרה במונחים טריטוריאליים: הטריטוריה והנוף, ולא ההיסטוריה והדת, הם שהיו המכנה המשותף הרחב ביותר האפשרי לכל תושבי הארץ. הדבר בא לידי ביטוי בשימוש הבלעדי במוטיבים נופיים ובהעדרם של אישים. על גב כל השטרות הופיע מגדל דוד, שייצג את ירושלים, הבירה המנדטורית. כאיקון של ירושלים, מגדל דוד שימש כסמל טריטוריאלי וכייצוג של מקום. מבחינה זאת הוא שימש כמכנה משותף לשלוש הדתות שראו בירושלים מרכז דתי. פני השטרות הציגו מבנים שהיו חלק מהמורשת ההיסטורית של הנוף הארץ-ישראלי. לכאן שייכים היו קבר רחל, מסגד עומר והמגדל הלבן ברמלה. אמנם מדובר היה בהיבטים של הנוף הארץ-ישראלי. בה בעת, המשמעות הדתית וההיסטורית שהייתה למבנים אלה נתנה ביטוי סמלי לנוכחות היהודית והערבית בנוף הארץ-ישראלי. מסגד עומר היה סמל מוסלמי. קבר רחל היה מקום קדוש יהודי. המגדל הלבן ברמלה ביטא את ההיסטוריה הערבית-מוסלמית של הארץ.

שטרות הכסף הראשונים שהונפקו במדינת ישראל העצמאית והיו הלך תשלום חוקי בשנים 1948-1952 הונפקו על ידי בנק אנגלו-פלשתינה. שטרות אלה לא הכילו מסרים סמליים בעלי משמעות פוליטית. האיקונוגרפיה של השטרות הייתה מה שקרוי בעגה המקצועית "ציור ביטחוני": ציור מופשט שנועד להקשות על זיוף השטר. מעות הנייר שהודפסו בגלל המחסור במעות מתכת שימשו כהלך תשלום בשנים 1948-1953. כאן, לראשונה, הופיעו מוטיבים של נוף המולדת ושל היסטוריה היהודית שלה: פסיפס בית הכנסת בבית אלפא ונוף הכנרת והארבל. במאי 1951 הפך בנק אנגלו-פלשתינה לבנק לאומי בע"מ, מה שאילץ אותו להנפיק

סדרת שטרות חדשה. שמו של המטבע שונה ללירה ישראלית. השטרות היו כמעט זהים לשטרות הקודמים, למעט הכיתוב העדכני ושינויים מסוימים בצבע.

ב־1 בדצמבר 1954 נוסד בנק ישראל. ב־4 באוגוסט 1955 נחשפו לציבור שני שטרי כסף מהסדרה הראשונה שהנפיק בנק ישראל: בערך של 500 פרוטה (חצי ל"י), בגוון אדום, ושל 10 ל"י, בגוון ירוק-כחול. הדימויים על השטרות נבחרו עוד ב־1951 על ידי ועדת מומחים באישורו של שר האוצר דאז, אליעזר קפלן.² הגרפיקה והדפסת השטרות בוצעה בלונדון על ידי חברת תומס דה לה רו. השטרות היו קטנים במקצת מהשטרות הקודמים. הנושא של הסדרה היה "נופים". על פני השטרות הודפסו תמונת נוף ישראלי ובפינה העליונה איור של אחד מפרחי הארץ. הכיתוב בצד זה היה בעברית בלבד. על גב השטרות הודפס עיטור מופשט והכיתוב "בנק ישראל" בערבית ובאנגלית. הנופים שהופיעו על פני השטרות כללו את בית הכנסת בברעם, הגליל העליון, נוף הנגב, עמק יזרעאל ואת הדרך לירושלים. המדובר הוא בנופים סמליים. בית הכנסת ביטא את הקשר ההיסטורי של העם היהודי לארץ-ישראל. נופי הגליל העליון, הנגב ועמק יזרעאל היו זירות פעילות ציונית. הגליל העליון ועמק יזרעאל יוצגו כנוף התיישבות ציונית; הטרקטור החורש תלם בנגב ביטא את החשיבות שיוחסה לנגב כאתר של פעילות חקלאית-התיישבותית. הדרך לירושלים ייצגה תמונת נוף מיתי של מלחמת העצמאות וביטאה את החשיבות הסמלית שיוחסה לקרב על פריצת הדרך לירושלים כפרק הרואי של מלחמת העצמאות.

הביקורת הציבורית על עיצובה הוויזואלי של הסדרה הראשונה של שטרי הכסף של בנק ישראל התמקדה בכשל האסתטי של השטרות: מחד ריבוי המוטיבים על השטרות – השילוב של פרח, תמונת נוף, טקסט והערך הנומינלי – ומאידך, הקישוט האבסטרקטי שהופיע על גב השטרות.³ כתוצאה מהביקורת הציבורית על האסתטיקה המופשטת של הסדרה הראשונה של השטרות, החל בנק ישראל לתכנן זמן קצר לאחר מכן את הסדרה השנייה.

הסדרה השנייה: 1959

באוקטובר 1955 הוציא בנק ישראל הודעה כי במקביל להדפסת הסדרה הראשונה של שטרות החלו בהכנת הסדרה השנייה של שטרי הכסף של בנק ישראל.⁴ בהודעה נמסר כי לאור ההערכה שהשטרות שהודפסו יספיקו לשלוש-ארבע שנים

2 למרחב, 4 באוגוסט 1955, עמ' 1; זמנים, 14 באוקטובר 1955, עמ' 8.

3 יובל אליצור, "שני צדדים למטבעות החדשים", מעריב, 16 באוקטובר 1959, עמ' 2.

4 זמנים, 14 באוקטובר 1955, עמ' 8; שערים, 14 באוקטובר 1955, עמ' 8.

ושהכנת שטרות חדשים והדפסתם ידרשו כשלוש שנים, הקים נגיד בנק ישראל דוד הורביץ ועדה שתייעץ לו בנושא הכנת סדרה חדשה של שטרות. במרס 1958 הופיעה ידיעה על הכנת השטרות החדשים: "אלה יישאו תמונות סמליות שונות, אך לא יודפסו עליהם תמונות אישים חיים".⁵

עיצוב השטרות כלל שני שלבים עוקבים. בשלב הראשון נקבעו המסרים התוכניים והערכיים של השטרות. בשלב השני צריכים היו תכנים אלה לקבל ביטוי איקונוגרפי. הביקורת שנמתחה על עיצוב הסדרה הראשונה הביא לכך שתכנון הסדרה השנייה הופקד בידי ועדה מייצעת בת תשעה חברים. בין חברי הוועדה היו אמנים (מרדכי ארדון), מומחים לנומיסמטיקה (ליאו קדמון), גרפיקאים וארכאולוג, פרופ' ורא"ל במיל. יגאל ידן. יו"ר הוועדה היה י"א נבנצאל. בשלב השני, לאחר שנקבעו התכנים, נערכה תחרות לעיצוב שמונה ציורים לארבעה שטרות כסף. בתחרות זכו המעצבים האחים גבריאלי ומקסים שמיר, ששישה מציוריהם – ארבעה לפני השטרות ושניים לגב השטרות זכו בפרס. על שני ציורים לגב השטרות זכה הגרפיקאי יעקב צים (ציורים אלה הותאמו לסגנון ציוריהם של האחים שמיר כדי לשמור על האחידות הסגנונית של הסדרה כולה). גבריאלי שמיר הוא שפיקח על השלב הראשון של הדפסת השטרות, שנעשה במקביל בלונדון ובאמסטרדם.

המשימה שניצבה בפני הוועדה לא הייתה פשוטה גם בשל הצורך לייצר הסכמה רחבה ביותר לגבי התכנים הערכיים ולגבי האסתטיקה של השטרות. הוועדה קבעה כי השטרות המצועצעים והמקושטים שהודפסו באנגליה עבור העמים המשתחררים משלטון האימפריה, כמו גם השטרות הצרפתיים וצורתם המיוחדת, אינם באים בחשבון כדגם לחיקוי. גם הדגם של השטרות של מדינות הגוש המזרחי נדחה כלא מתאים. חברי הוועדה התרשמו מהפשטות והיופי של השטרות הדניים.⁶ בהשפעת הביקורת הציבורית שנמתחה על הסדרה הראשונה נקבע כבר בשלב מוקדם כי כדי לקלוע לטעמו של חלק רחב מהציבור ולמנוע תחושה של ניכור יש להימנע מ"מודרניזם".⁷ כמו כן נקבע שעל השטרות להקרין מכובדות ועליהם להיות בטוחים ככל האפשר מפני זיוף. כפי שהסביר יו"ר הוועדה, בכל פעם שנוצרה התנגשות בין שיקול אסתטי לשיקול ביטחוני – מניעת אפשרות זיוף – הרי שיד השיקול הביטחוני הייתה על העליונה.

5 על המשמר, 6 במרס 1958, עמ' 2.

6 יהודה גור-אריה, "מי מאחורי הדמויות המופיעות בכסף החדש", מעריב, 20 באוקטובר 1959, עמ' 3.

7 יובל אליצור, "שני צדדים למטבעות החדשים", מעריב, 16 באוקטובר 1959, עמ' 2.

הוועדה קבעה חמש הנחיות לעיצוב השטרות: א. ביטול המסגרת סביב לציורים, שנתפסה כמיושנת. ב. להימנע מציורים אבסטרקטיים. ג. השטרות יהיו מונוכרומטיים — בכל שטר שולט צבע אחד, אם כי בגוונים רבים. ד. ליצור קשר בין המוטיב לצבע (חקלאות — ירוק; דיג — כחול וכד'). ה. למעט במוטיבים מבחינה רעיונית, דעתו של יגאל ידן היא שקבעה: השטרות ייצגו את החדש מול הישן. על גב השטרות הופיעו שרידי העבר, כאשר בחירת הממצאים הארכאולוגיים הופקדה בידיו של יגאל ידן. על פני השטר — מציאות ההווה הישראלית, המיוצגת באמצעות דמויות העוסקים בתחומי החקלאות, הדיג, התעשייה והמדע. ההעמדה של הישן מול החדש הייתה מובנית לדימוי הציוני, והוא בא לידי ביטוי איקונוגרפי גם בגליונות ובפוסטרים. את הישן ייצגו שרידי העבר, בעוד שהנופים הציוניים היו תמצית החדש הנוצר ומתהווה בארץ-ישראל. השילוב של הישן והחדש הדגיש את ההמשכיות ההיסטורית בין עברה היהודי הקדום של הארץ ובין ההווה העברית שלה. בהתאם לתפיסה המנחה, השטרות הציגו צמדים של ישן מול חדש: 1/2 ל"י, ירוק: "נחלאית על רקע נוף שדות" --- "קברי הסנהדרין"; 1 ל"י, כחול: "דייג על רקע נוף ימי" --- "כתובת מפסיפס בית הספר בחוסיפה"; 5 ל"י, חום: "'פועל על רקע מפעל'" --- "חותמת 'שמע עבד ירבעם'" (שנמצאה במגידו); 10 ל"י, סגול: "מדען במעבדה" --- "המגילות הגנוזות — ספר ישעיהו".

המוטיבים הארכאולוגיים הציגו מומנטים מעברה היהודי של הארץ. המוטיבים העכשוויים הציגו תפיסה ציונית של חלוציות מודרנית, הכוללת לא רק את עבודת האדמה אלא גם תעשייה ומחקר מדעי. מבחינה זאת השדה, הים, המפעל ומעבדת המחקר הציגו אתרים של פעילות חלוצית המבטאים ומדגישים פנים שונות של ערך העבודה גם כפעילות וגם כערך פטריוטי. הצבא גם הוא הוגדר כאתר חלוצי, אם כי בהקשר המסוים של הנח"ל הוא הוגדר כמי שמשמש ככלי להגשמה חלוצית באמצעות פעילות התיישבות ועבודה חקלאית.

המעמד הרשמי של השטרות מעניקה חשיבות רבה לשאלת הייצוג. בחירת סוגי העיסוק ביטאה תפיסה מוגדרת לגבי מה נכלל במסגרת האתוס החלוצי של מדינת ישראל. מעבר לכך, לשאלת הייצוג היו היבטים נוספים להם היו מודעים חברי הוועדה המייעצת. ההחלטה המקורית הייתה כי ארבע הדמויות יהיו גברים. לאחר שהתקבלה הצעתם של האחים שמיר התברר לחברי הוועדה כי בין ארבע הדמויות שנבחרו לייצג את האתוס הלאומי נעדרה דמות אישה, וכן נעדר צה"ל. הפתרון שנמצא נועד לצוד שתי ציפורים במכה אחת: נושא החקלאות שולב בצה"ל באמצעות הנח"ל, כאשר הבחירה בנח"לאית נועדה לתת

שם דָּבָר – פרקים של היסטוריה תרבותית

מענה לייצוג הנשים.⁸ יתרה מזאת: דמותה של החיילת על השטר הדגישה את מעמדה של האישה כשותפה שווה למפעל החלוצי.⁹ נושא הייצוג עלה במקום נוסף. בעיני חלק מחברי הוועדה, הצילום המקורי של הפועל דומה היה לפועל אנגלי, בעוד אחרים טענו שהוא דומה לפועל סובייטי. שאלת זהותו של הפועל הוכרעה לאחר התערבותו של ראש הממשלה, דוד בן-גוריון, שטען כי לא ייתכן כי כל הגברים יהיו אשכנזים. בן-גוריון, שראה ברמטכ"ל התימני את שיאו של תהליך מיזוג הגלויות, הציע כי דמות הפועל תהיה של תימני עם פאות. בסופו של דבר הוחלט להנציח על השטר דמות של פועל ספרדי (בלשון עכשווית: מזרחי) טיפוסי.¹⁰ הרגישות למשמעות הייצוגית של הדמויות באה לידי ביטוי גם בדיון בשאלה האם ראוי שהמדען יהיה בעל זקן, אם לאו. בהצעה המקורית נקבע כי אכן יהיה בעל זקן, אך כשהתברר כי כך ייווצר מצב בו שניים משלושת הגברים יהיו בעלי זקן הוחלט לגלח את המדען.

לפי הגרסה המקורית של האחים גבריאל ומקסים שמיר, הדמויות היו צריכות להיות בעלות צורה מסוגננת ולא ריאליסטית. לכך התנגדו החברות שהדפיסו את השטרות. לטענתן, מטעמי בטחון יש להעניק לדמויות צורה טבעית ככל הניתן. דרישה זאת התקבלה על דעת הוועדה למרות התנגדותם הנחרצת של האחים שמיר. המעבר מהצורה המסוגננת לצורה הריאליסטית נעשתה באמצעות צילומים. האחים שמיר צילמו מספר צילומים עבור כל אחת מהדמויות, וחברי הוועדה היו אלה שקבעו מי היא הדמות האופיינית ביותר. כפי שהתברר, הבחירה נעשתה בהסכמה, ללא ויכוחים וללא צורך בהצבעה. את דמות הדייג, למשל, קבעו על פי חמישה צילומים של דייגים מאילת. הדייגים הם אלה שקבעו מי מבין החמישה הוא האופייני ביותר לטעמם ולדעתם. דמות החיילת שהופיעה על פני השטר בערך 1/2 לירה נקבעה על פי צילומים של נערות ושל חיילות שדגמנו במיוחד למטרה זאת. בנסיבות אלה, הוועדה גם קבעה מהי הדמות האופיינית לכל אחד מהמקצועות וכך גם יצרה דימוי ויזואלי סטנדרטי של ישראלים.

סוגיה אחרת, שעניינה בעיקר את הציבור הדתי, הייתה האם ציורי הדמויות על השטרות היו אסורים – או שמא מותרים. השאלה נסובה, כמובן, סביב האיסור

8 מרדכי נאור, "נח"ל על כל (חצי) לירה", במחנה נח"ל, 1 בנובמבר 1959.

9 הוועדה הייתה מודעת לכך שסוריה, שבאותו זמן הייתה חלק מקע"ם, הנפיקה שטרות שעליהם הוצגה דמותה של אישה העובדת בחקלאות, כאשר מצידו השני של השטר הוצגו ממצאים ארכאולוגיים.

10 יהודה גור-אריה, "מי מאחורי הדמויות המופיעות בכסף החדש", מעריב, 20 באוקטובר 1959, עמ' 3.

על פסל ותמונה. כאן, כפי שמתברר, הדעות היו חלוקות. הרב שלמה יוסף זוין, עורך האנציקלופדיה התלמודית, סבר שאין איסור על צילומי דמות אדם. מה שהפריע לו היה הציור של החיילת: "ישנה כאן פגיעה ברגשות הדתיים. רק מהצד המוסרי כדאי היה להימנע מלהביא צורה זו שבשטר. ובפרט שהאישה היא בלבוש צבאי ומבחינת התורה יש להתנגד לגיוס בנות בכלל".¹¹ הרב מרדכי יהודה לייב זק"ש, עורך ההוצאה של "הרמב"ם לעם", היה מוטרד ששם ההוויה הופיע על פני המגילה. הוא היה גם מוטרד ממה שלדעתו היה לבושה הבלתי צנוע של החיילת, והוסיף כי חרדים ציינו בפניו כי דמויות הדייג והפועל נועדו להפגין את "כוחי ועוצם ידי", אך לדעתו "באות תמונות אלה להפגין את חשיבותה של העבודה בבניין הארץ, וטוב שהן מופיעות". הרב עובדיה יוסף התמקד בהופעת שמות האל בצילום המגילה. הדבר שהטריד אותו היה מה יקרה עם השטר לכשיוצא מהמחזור: "... אם תצא מהמחזור עליהם להיזהר ולהוציא את שמות השם ולבער את שאר השטר".

שטרות כסף הם טקסט איקונוגרפי של זהות, וחשיבותם היא פועל יוצא מיכולתם לשלב מוטיבים אידאולוגיים בחיי היום-יום. שטרות הסדרה השנייה הציגו תפיסה שניתן לכנותה חלוציות-ממלכתית; המעורבות האישית של בן-גוריון, גם אם הייתה מוגבלת לעניין הצורך לשלב גם ספרדים בין הדמויות האופייניות לישראל, מעידה על החשיבות שיוחסה לאיקונוגרפיה הפוליטית של שטרות הכסף במסגרת האידאולוגיה הממלכתית שאותה קידם. במה שניתן לראות בו מחווה לחזונו החלוצי של בן-גוריון, השטר החמישי בסדרה בערך 50 ל"י ובצבע חום שהונפק בדצמבר 1960 הציג בפנים דמות של חלוץ וחלוצה על רקע התיישבות בנגב. על הגב הופיעה המנורה מפסיפס בית הכנסת העתיק בנירים.

בין ההצעות שהועלו בשלב מוקדם של דיוני הוועדה המייעצת לבנק ישראל הייתה גם ההצעה להנציח על שטרות הכסף דמויות מהפנתיאון הלאומי. הרעיון לא היה מקורי; המדובר הוא בדגם מקובל, לפיו משמשים שטרות הכסף כלי להנצחת אישים היסטוריים וגיבורים לאומיים. ההצעה לא נדחתה; ביצועה רק נדחה לסדרה השלישית, שהשטר הראשון שהופיע במסגרתה הונפק בראשית 1969. שטר זה, בערך של 100 ל"י, הנציח את דמותו של הרצל, האב המייסד של הציונות המודרנית. בכך נעשו גם השטרות הישראלים להיבט של הפנתיאון הלאומי כפי שהוא נקבע על ידי יוצרי ומעצבי השטרות.

11 שלמה שמיר, "הציורים על הכסף, אסור? או מותר?", פנים אל פנים, 20 בנובמבר 1959, עמ' 10-11. כל הציטוטים שבהמשך לקוחים מכתבה זו.

הספר עוסק בסוגיות של ההיסטוריה התרבותית של עיצוב הזהות הישראלית. בבסיס שאלת הזהות ניצבת השאלה "מי אנחנו", שהתשובה לה ניתנת במידה רבה על ידי התשובות לשאלות "מה אנחנו זוכרים", ו"איך אנחנו זוכרים ומזכירים את מה שאנחנו אמורים לזכור". פרקי הספר מציעים תשובות שונות לשאלת התשתית הזאת בדגש על תכנון תבניות הנצחה ואפיון דפוסי זיכרון ציבורי.

הפרקים הראשונים עוסקים בהתפתחות זיכרון השואה בישראל ובשאלת הנקמה שלא הייתה, בהתחלות ובהתחלות מחדש השזורות בסיפור ייסודה ותולדותיה של תל אביב, ובתכנונם ובהקמתם של אתרי הנצחה ואנדרטאות, המדגישים את הקשר בין נוף, היסטוריה, תרבות וזיכרון ציבורי. אלה כוללים את הנצחתם בשכונת בורוכוב בגבעתיים של קדושי העירייה גרוסולובה שנרצחו בפרעות 1919 באוקראינה, את האנדרטה במחנה המעבר 'גאולה' בעדן לזכר הנספים בדרכם לארץ במבצע מרדד הקסמים, ואת האנדרטה שלא נבנתה לזכר פורצי הדרך לירושלים.

חלקו המרכזי של הספר מוקדש להיסטוריה הפוליטית של שיום רחובות בישראל כמנגנון הנצחה וככלי לעיצוב הזיכרון הציבורי. הפרקים העוסקים בקריאת רחובות על שם אישים כמו זאב ז'בוטינסקי, יצחק רבין, ושתי לוחמות הפלמ"ח ברכה פולד ומרים שחור ועל שמות רחובות קולוניאליים בתקופת המנדט ולאחר הקמת המדינה משקפים מאבקים פוליטיים, ערכים חברתיים, תמורות אידאולוגיות, ומה שלא פחות חשוב בהקשר הישראלי: שתדלנות. באמצעות דוגמאות מערים שונות פרקים אלה ממחישים כי שמות רחובות אינם רק אמצעי התמצאות, אלא הם נועדו גם להבטחת "הישארות השם" בזיכרון הציבורי ולכתיבתו של הסיפור הלאומי על שלטי הרחובות ועל המפות.

שני הפרקים האחרונים בוחנים אמצעים נוספים לעיצוב התודעה הציונית והישראלית באמצעות תרבות חזותית. משחקי הלוח "טיול בארץ" סייעו להטמיע ידע גאוגרפי והיסטורי ולהציג את ארץ ישראל כמולדת ציונית באמצעות מפות ודימויים, בעוד ששטרות הכסף של מדינת ישראל שילבו סמלים מהעבר היהודי עם דמויות המייצגות את המדינה החדשה. יחד, כל פרקי הספר מציעים כיצד זיכרון, הנצחה, מרחב, נוף, סמלים ודימויים חזותיים לקחו חלק בעיצוב הזהות הישראלית.

מוסת"ב: 978-965-93168-9-2 ISBN

מוסד הרצל לחקר הציונות
אוניברסיטת חיפה